

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY NÉPESSÉG HELYZETE

SZERKESZTETTE
BARANYI BÉLA

ROMA SZEGREGÁCIÓS
FOLYAMATOK
A CSEREHÁTI
ÉS DÉL-BARANYAI
KISTÉRSÉGEKBEN

GONDOLAT KIADÓ
MTA ETNIKAI-NEMZETI KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST, 2005

TARTALOM

Baranyi Béla	
<i>Bevezető gondolatok</i>	7
Baranyi Béla – G. Fekete Éva – Koncz Gábor	
<i>A roma-szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei–siklósi kistérségekben</i>	13
Kovács Teréz	
<i>A sellyei (–siklósi) KSH-térség rövid leírása</i>	29
G. Fekete Éva	
<i>Cigányok a Cserehát–Hernád–Bódva vidéken. Tájéegységi elemzés</i>	53
Virág Tünde	
<i>Az etnikai szegregáció változatai</i>	84

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Baranyi Béla

A Lakóhelyi szegregáció az Encsi és a Sellyei (Siklói) KSH-körzetben című kutatási program keretében A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején című NKFP-kutatás részeként empirikus (kérdőíves adatfelvételen és interjúkon alapuló) elemzéseket végeztünk a csereháti és a dél-baranyai (ormánsági) kistérségekben. A több szempontból is hátrányos helyzetű Encsi, Siklói és Sellyei KSH-körzetek településein élő cigány népesség kistérségi, települési és oktatási szegregációját vizsgáltuk. A kutatási program két feladat elvégzését tűzte ki célul:

1. A lakóhelyi szegregáció vizsgálatát megalapozó térség tanulmányok, komplex térségleírások elkészítése a csereháti és az ormánsági kistérségekre vonatkozóan;
2. Empirikus kérdőíves vizsgálaton, illetve mélyinterjúkon alapuló elemzések, valamint az iskolai és önkormányzati adatfelvétel alapján esettanulmányok készítése.

A kistérségi, települési szinten megfigyelhető roma szegregációs folyamatokat elemezve az MTA Regionális Kutatások Központját képviselő kutatók, szakterületük sajátosságaiból adódóan – mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli alakulását – a lakóhelyi szegregáció térségi-területi sajátosságait és megnyilvánulásait, ok-okozati összefüggéseit – vizsgálták. A munka kezdetekor a területi tudományok elemzési szempontjait figyelembe véve pontosították azokat Baranya, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megyei településcsoportokat, ahol a szegregációs folyamat a legerősebben érezteti hatását. Az eredeti elképzelések szerint Baranya megyében a Siklói KSH-térségre terjedt volna csak ki a kutatás, de a terepmunka során szerzett tapasztalatok alapján, valamint az időközben bekövetkezett területszervezési változásoknak megfelelően, a Sellyei KSH-térség (30 település), valamint a Siklói KSH-térség Sellyeivel határos része (20 település) került be a vizsgálatba. A Sellyei kistérség az ország egyik, gazdasági-társadalmi szempontból legelmaradottabb kistérsége, amely a hozzá kapcsolódó 20 siklói településsel együtt a néprajzi értelemben vett Ormánságot mint tájegységet alkotja.¹

¹ A Siklói kistérség a vizsgálat fő szempontjai alapján két jelentősen eltérő településcsoportból tevődik össze. Az északi települések Pécs viszonylagos közelsége miatt kedvezőbb gazdasági helyzetben vannak, és nem is rendelkeznek olyan magas roma népességarányal, mint a kistérség déli, határ menti települései (pl. Alsószentmárton, Gordisa, Siklónagyfalu).

A vizsgálati terület megváltoztatásával tehát 50 településre terjesztettük ki a dél-baranyai szegregációs elemzést, Ez a halmozottan hátrányos helyzetű településcsoport 41 olyan községet is magában foglal, amelyet a 2003/7. számú kormányrendelet társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból eleve elmaradott településnek nyilvánított.

Hasonló döntés született az Encsi KSH-térsséggel kapcsolatos elemzés esetében is. Az empirikus vizsgálatok eredendően az Encsi KSH-kistérségre irányultak volna, holott a roma népességű települések nagyobb arányban vannak jelen a tágabb kiterjedésű Cserehát természetföldrajzi tájegység területén. A Cserehát ugyanis az Encsi KSH-térség nyugati területeit, a Szikszói KSH-térség szinte egészét, valamint az Edelényi KSH-kistérség keleti felét foglalja magában. A Cserehátnál valamelyest nagyobb három KSH-kistérség 125 településén közel 90 ezer ember él, míg a 615 km² területű Belső-Cserehát 56 településén 11 ezer lakos él viszonylagos elzártágban, általános recesszió körülményei közepette.

A természetföldrajzi, de legalább ennyire társadalom-földrajzi tartalmat hordozó Cserehát a Hernád, Bódva, és Sajó folyók és az országhatár által közrefogott, csúcsára állított háromszögre emlékeztet. Az 1847 négyzetkilométernyi szigetszerűen zárt terület az 1989-ben, az országban elsőként alakult Csereháti Településszövetség 50 települését is magában foglalja. Az Encsi kistérségben elvégzett kérdőíves vizsgálatokat meggyőződésünk szerint jól kiegészítette a Cserehát egészére kiterjedő, a területi tudományok módszereivel elvégzett komplex elemzés. A legnagyobb lokális roma közösségek a Hernád völgyében és a Hernádtól nyugatra elhelyezkedő területen fekszenek: pl. Beret, Csenyéte, Fáj, Szemere, Pusztaradvány. Ezek a települések összefüggő területet alkotnak az Edelényi és Szikszói kistérségekkel. A Belső-Cserehát területén tehát a magas cigány népességaránnyal rendelkező települések egész sora helyezkedik el, esetenként már-már zárt etnikai tömbökben.

A magyarországi roma népesség problémáit talán a legjellemzőbben tükröző két, jellemzően aprófalvas kistérségben, a Csereháton és a dél-baranyai Ormánságban figyelhető meg leginkább az a szoros összefüggés, amely egy terület, kistérség vagy település mérete, gazdasági potenciálja, a munkalehetőségek száma és a cigány népesség száma, illetve aránya, valamint társadalmi-gazdasági helyzete között mutatható ki. Elemzésünk során igyekeztünk figyelembe venni mindazokat a tényezőket, amelyek magyarázatot adhatnak arra, hogy egymástól földrajzilag távol eső kistérségben miért fordul elő jelentősen nagyobb számban a cigányság azokon a településeken, ahol rossz a gazdasági helyzet, kevés a munkahely. A rossz anyagi helyzetű cigányság fokozatosan kiszorul a régiók, kistérségek gazdaságilag prosperáló központi részeiből, s egyre nagyobb számban telepszik meg a mostohább feltételeket nyújtó településeken. Mindez felgyorsítja a roma népesség területi, települési szegregációját, azt a köznyelvben „elcigányosodásnak” nevezett folyamatot, amely senkinek sem jó. Ezeknek a változásoknak a kiváltó okait, összefüggéseit és következményeit igyekeztünk több szempontból megvizsgálni. A szegregációt nemcsak települési viszonylatban szükséges elemezni, azaz, hogy cigányok és

nem cigányok mennyire élnek elkülönülten egymástól, hanem tágabb gazdasági-társadalmi, térségi-települési összefüggésekben is.

A szegregáció térségi-területi vagy éppen lakóhelyi jellemzői, a kialakult társadalmi-gazdasági körülmények különbözőképpen érintik és differenciálják a roma népességet. Különösen erősen érvényesül a lakóhelyi és a települési szegregáció a halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekben. Mind a Cserháton, mind pedig az Ormánságban – a már korábban meglévő társadalmi, gazdasági, foglalkoztatási, szociális, iskoláztatási problémák következményeként – az átlagosnál is súlyosabb gondként jelentkezik a romakérdés. A roma közösségek települési, területi koncentrációjával, szegregálódásával az esetek többségében együtt jár a közösségek tagjainak szegénysége, szociális és kulturális ellehetetlenülése.

A két tájegységben a történelmi örökségnek, a településhálózat főbb jellemzőinek, a cigányság térségi-demográfiai jelenlétének, az erodált társadalmi szerkezet sajátosságainak, a roma munkanélküliség súlyos következményeinek, valamint a romakérdés egyéb társadalmi-gazdasági összefüggéseinek a számbavétele után azt is megvizsgáltuk, hogy a települési szint mellett milyen körülményekre vezethető vissza a szegregáció térségi-területi kiterjedése. Azt látjuk, hogy külső beavatkozás, fejlesztés, átfogó rendezési tervek nélkül a cigányság számának és arányának a térségen belüli növekedése, területi kiegyenlítődése óhatatlanul erősíteni fogja a kistérségeken, tájegységeken belüli polarizációt.

A már kialakult cigány többségű falucsoportoknak a szomszédos falvakkal, kisebb falucsoportokkal való „összenövése” a Cserhát belsejének és az Ormánság egyes területeinek teljes, térségi szintű szegregálódását vetíti előre, ami a jelenlegi tendenciák változatlansága mellett további hanyatlással, etnikai színezetű szociális feszültségekkel, konfliktusokkal járhat együtt.

A magyarországi aprófalvak helyzetével korábban már számos kutatás foglalkozott, több esettanulmány, szociográfia készült a vizsgált kistérségekben is. Ezek a tanulmányok részletesen leírták az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait. A munkalehetőségekkel, vállalkozói képességekkel, anyagi javakkal rendelkezők jobb helyzetű falvakba költöztek. A megüresedő házakba általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeinek képviselői, valamint a cigánytelepek lakói költöztek.

A magyarországi cigányság települési és térségi szintű szegregációjának kiváltó okai közt az eddigienél is nagyobb figyelmet kell fordítani a roma népesség munkaerőpiacról történt tömeges kiszorulásának. A cigány népesség jelentős része nem rendelkezik olyan piacképes tudással, ami lehetővé tenné számára a biztos megélhetést. A lakóhelyi bezártság, a családok szociális helyzete a következő generáció számára az iskoláztatás, piacképes tudás, szakma megszerzését teszi lehetetlenné, továbbörökítve a szegénységet. Éppen ezért az oktatási szegregáció kutatásában az eddigieknél sokkal jobban figyelembe kell venni a vizsgált települések, kistérségek szociális, foglalkoztatási, infrastrukturális helyzetét.

Az újabb, még messze nem lezárt kutatások is azt támasztják alá, hogy több vizsgált faluban olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak je-

lentős részére jellemző a többgenerációs szegénység, alacsony iskolázottság, illetve a rossz érdekérvényesítő képesség. A roma népesség helyzete a rendszerváltó évtizedben sem sokat változott. Úgy tűnik, mintha a mindenkori hatalom is leírta volna ezeket a térségeket, és nem áldoz kellő figyelmet, nem koncentrált megfelelő eszközt, pénzt a felzárkóztatásukra, nem képes választási ciklusokon átívelő fejlesztési programokat beindítani.

A Sellyei (és Siklósi) és az Encsi KSH-körzetben 2002 tavaszán adatfelvétel készült minden önkormányzatnál, illetve minden iskolában. A Virág Tünde vezette adatfelvétel során megállapítást nyert, hogy az Encsi kistérség iskoláiban tanító tanárok a településeken lakó iskolások 43,6 százalékát mondták cigánynak, 38,4 százalékát szegénynek. A cigány tanulók közül 61,4 százalékot, a nem cigány tanulók közül 20,4 százalékot mondtak szegénynek. A gyerekek 32,5 százaléka olyan családból érkezett, ahol a szülőknek nem volt állandó jövedelme, s csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkákból élnek. Az országban ma is ebben a kistérségben a legmagasabb a munkanélküliség. Ha etnikai csoportonként nézzük ugyanezt az adatot, elmondható, hogy a cigány gyerekek 66,2 százaléka, míg a nem cigány gyerekeknek csak a 9,2 százaléka élt olyan családban, ahol nincs állandó munkából szerzett jövedelem.

Az 1980-as évek végén az Encsi kistérségben még csak egyetlen gettósodott aprófaluról lehetett beszélni, ma már 17 olyan település létezik, ahol a falvakban élő általános iskolás korú gyerekek 39,2 százaléka a többségi társadalomtól teljesen szegregált, gettósodott körülmények között él. Ez a jelenség mind nagyságát, mind formáját tekintve teljesen új, nem értelmezhető a korábbi falu-cigánytelep, gettósodott aprófalú kategóriákban. Itt egy teljesen új szegregációs mintával találkozunk. E folyamat eredményeképpen az iskolák polarizálódtak. Kialakultak a „központi” iskolák, ahol a települési átlagnál alacsonyabb a cigány gyermekek aránya. Ezekbe az iskolákba a nem cigány, nem szegény szülők más településekről is elhozzák gyerekeiket, abban a nem megalapozatlan hitben, hogy ez az iskola tud mobilitási esélyt nyújtani gyerekeiknek. A „cigány” iskolákban többségében vannak azok a halmozottan hátrányos helyzetű, többségében cigány gyerekek, akiknek mobilitási esélyt teremtő oktatása a mintakövetést nyújtó csoport jelenléte nélkül, a problémára pedagógiaileg kevésbé felkészített tanárokkal szinte lehetetlen. Ezzel a lakóhelyi egyenlőtlenségekből adódó hátrány az iskolarendszeren keresztül öröklődik.

A teljes körű adatfelvétel alapján látható, hogy ez nemcsak az aprófalvakra jellemző, hanem más, nagyobb lélekszámú, kedvező forgalmi helyzetű vagy volt alsó fokú központokra is; összességében a térségben található települések többségére jellemző ez a tendencia, és ezek a települések összefüggő területet alkotnak. A településeken lakók kisebb vagy nagyobb részben, vagy teljes egészük nem egyszerűen a lakóhelyén belül él kirekesztve, hanem maga a lakóhely, a települések vannak elszigetelve a többségi társadalomtól.

A Sellyei kistérségben nem történt meg az Encsi kistérséghez hasonló demográfiai trendváltás. A Sellyei kistérség lakónépessége az évtizedes trendeknek megfelelően tovább fogy. Ez igaz mind a kistérségi központra, mind a fal-

vakra vonatkozóan. A tanárok a gyerekek 36,5 százalékát mondták cigánynak, ami jóval alacsonyabb arány az Encsi kistérség adatainál. A cigányok és nem cigányok szociális helyzete és foglalkoztatottságbeli különbsége azonos az Encsi kistérséggel, mégis a jóval kedvezőbb gazdasági környezet miatt a cigányok foglalkoztatottsága kedvezőbb, mint az Encsi kistérségben. A cigány gyerekek 17,1 százaléka, (szemben az Encsi 6,5 százalékkal) érkezik olyan családból, ahol két állandó jövedelem van, 52,5 százaléka ellenben (szemben az Encsi 66,2 százalékkal) csak segélyekből él. A cigány tanulók településnagyság szerinti megoszlását vizsgálva szembetűnő, hogy a cigány tanulók koncentrációja megmaradt az aprófalvakban, a nagyobb településeken azonban jóval alacsonyabb az arányuk. Nem tapasztalható az Encsi kistérségben leírt jelenség, ahol a cigány tanulók magas koncentrációja a nagyobb településeken is jellemzővé vált. A településeket a cigány tanulók aránya szerint csoportosítva a településeket viszont jól látszik, hogy ebben a kistérségben nem beszélhetünk nagyobb területre kiterjedő gettósodási folyamatról, hiszen itt a probléma csak az aprófalvakra korlátozódik, és jóval kevesebb települést és gyereket érint.

A kötetbe sorolt tanulmányok – legalábbis a szerzők szándékai szerint – hozzájárulhatnak a lakóhelyi szegregáció kérdéseinek értelmezéséhez, az esetleges lehetséges megoldások kimunkálásához. A két halmozottan hátrányos, gazdasági-társadalmi válság sújtotta térségben – a Csereháton és az Ormányságban –, ahol a roma szegregáció már nem tekinthető önszabályozó folyamatnak, nagy szükség lenne átgondolt, rendszerszerű és távlatos térségfejlesztési programokra, amelyek minden bizonnyal a kérdés etnikai vonatkozásaira is jótékony hatással lehetnének.

A ROMA-SZEGREGÁCIÓ KUTATÁSÁNAK TERÜLETI SZEMPONTJAI A HALMOZOTTAN HÁTRÁNYOS HELYZETŰ ENCSI ÉS A SELLYEI–SIKLÓSI KISTÉRSÉGEKBEN

Baranyi Béla – G. Fekete Éva – Koncz Gábor

1. KUTATÁSI CÉLOK ÉS A VIZSGÁLATI CÉLTERÜLETEK KISTÉRSÉGI DILEMMÁI

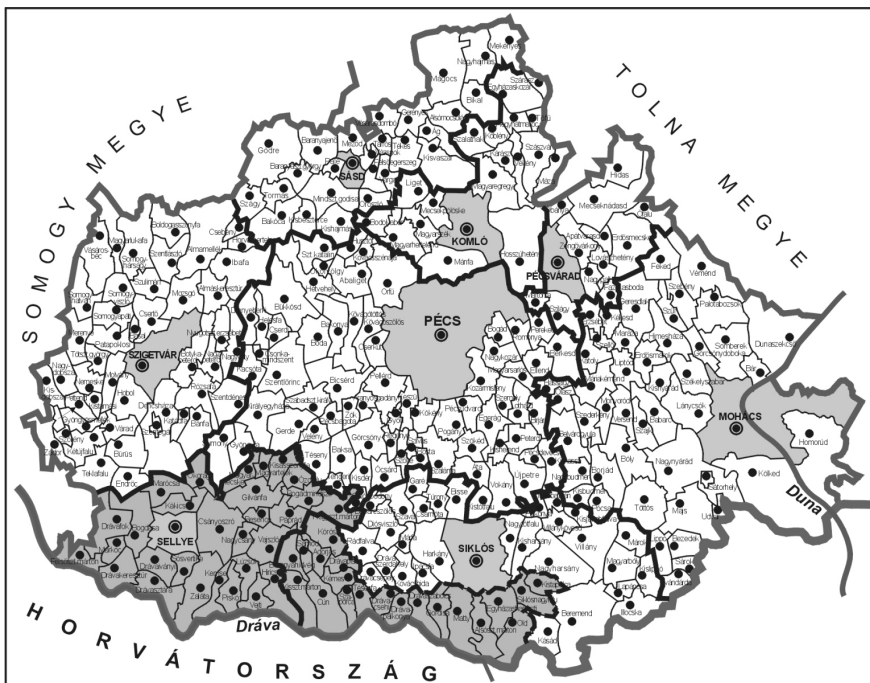
A kutatásban résztvevők feladata az volt, hogy elemzéseket végezzenek a romaproblematika és az ún. elcigányosodási folyamatok által érintett rurális, hátrányos, sőt halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekre vonatkozóan, különösen ami a lakóhelyi szegregáció kérdéskörét illeti.

A feladatmegosztás során az MTA Regionális Kutatások Központját képviselő kutatók, szakterületük sajátosságaiból adódóan – mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli alakulását szem előtt tartva – a lakóhelyi szegregáció térségi-területi sajátosságainak és megnyilvánulásainak, ok-okozati összefüggéseinek vizsgálatára helyezték a fő hangsúlyt. Ám a területi tudományok sajátos szempontjait képviselő kutató már mindjárt a munka kezdetekor a vizsgálati célterület megválasztásának kistérségi dilemmáival kényszerült szembesülni, miután pontosan körül kellett határolnia azt a kistérséget, egyáltalán térséget vagy tájegységet, esetleg településcsoportot, amely a legtipusosabban és legdrámaibb módon tükrözi a romaproblematika összefüggéseit Baranya, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben. A dilemmák feloldásaként végül is kompromisszumos megoldások születtek, amelyek nyomán a tényleges helyzetnek való egzaktabb megfelelés érdekében némileg átrajzolódtak a vizsgálatok tárgyául kezdetben választott kistérségek határai.

Az eredeti elképzelések szerint például a Siklói KSH-térség egésze szerepelt volna a kutatási alprogram mintaterületeként. Azonban a területi tudományok elvárásai szerint és a terepmunka során szerzett tapasztalatok ismeretében, az időközben bekövetkezett területszervezési változásoknak megfelelően a romaproblematika szempontjából jellemzőbb Sellyei KSH-térség egész területe 30 településsel, valamint a Siklói KSH-térség 20 települése került be a vizsgálati eljárásba, holott eredetileg éppen fordított volt a helyzet. Ugyanis eredetileg a kutatások mintaterületéül a Siklói KSH-térség egésze, valamint a vele határos a Sellyei kistérség 18 települése szolgált volna.

Jogos szakmai indokok és alapos megfontolások után a mintaterület lehatárolása módosult. A vizsgálatok súlypontja a problémakört erőteljesebben reprezentáló, 30 települést magában foglaló Sellyei kistérségre, az ország gazda-

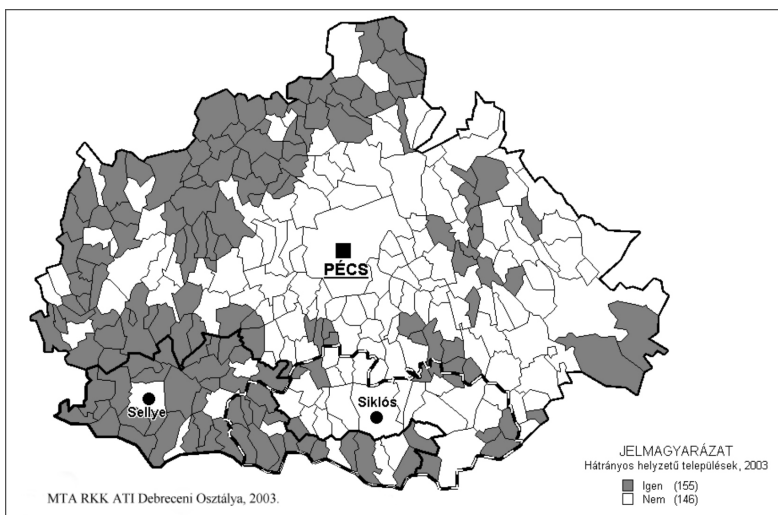
sági-társadalmi szempontból egyik legelmaradottabb kistérségére, valamint a vizsgálati eljárásban hasonló okokból hozzá kapcsolt 20 siklósi településre, vagyis a néprajzi értelemben vett Ormánságra helyeződött át. A döntés helyességét támasztja alá, hogy a Siklósi kistérség a vizsgálat fő szempontjai alapján két jelentősen eltérő településcsoportból tevődik össze. Az északi települések Pécs viszonylagos közelsége miatt kedvezőbb gazdasági helyzetben vannak, és nem is akkora a roma népességarány, mint a kistérség déli, határ menti településein (pl. Alsószentmárton, Gordisa, Kísszentmárton, Siklósnagyfalu). A mintaterület megváltoztatásával a dél-baranyai szegregációs vizsgálatok célterületeként 50 település jelöltünk ki (1. ábra). E települések halmozottan hátrányos helyzetüként jellemezhetőek. A 2003/7. kormányrendelet szerint közülük 41 társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradottnak tekinthető (2. ábra).

1. ábra

A vizsgálati terület lehatárolása Baranya megyében

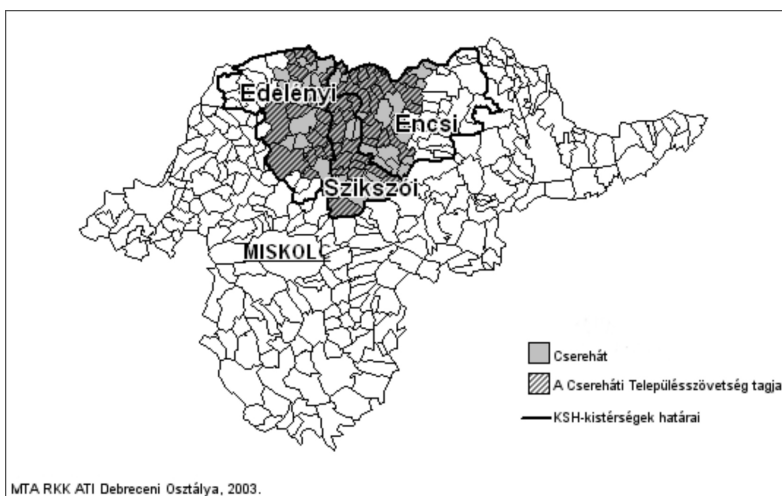
Forrás: MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

2. ábra

Társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések Baranya megyében a 2003/7. számú kormányrendelet alapján

Hasonló döntés született az Encsi KSH-térsséggel kapcsolatban. Ebben az esetben az empirikus vizsgálatok eredendően az Encsi KSH-kistérségre irányultak volna, holott a roma népességű települések és területek dominánsabbak a tágabb kiterjedésű a Cserehát területén. A Cserehát az Encsi KSH-térség nyugati területeit, a Szikszói KSH-térség szinte egészét, valamint az Edelenyi KSH-kistérség keleti felét foglalja magában (3. ábra).

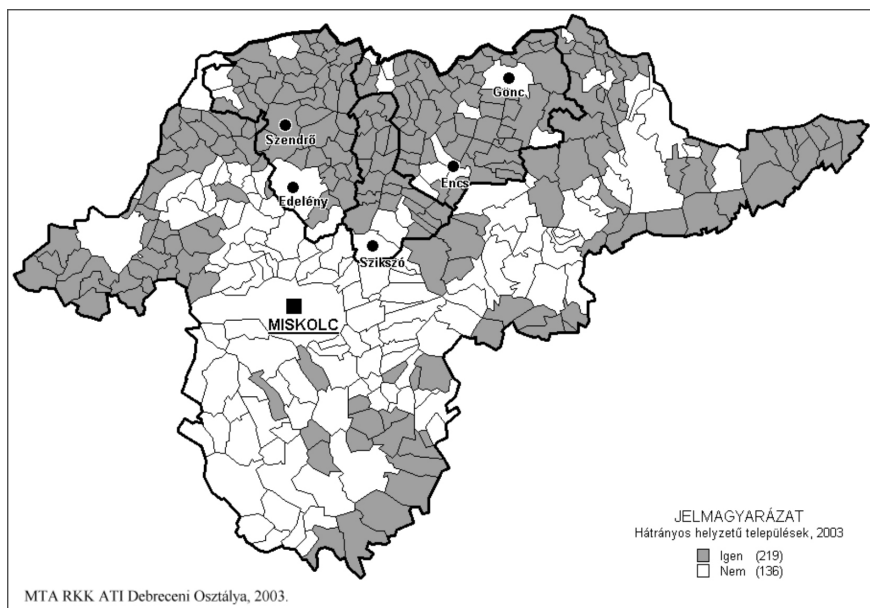

3. ábra

A vizsgálati terület lehatárolása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

Elgondolkoztató tehát, vajon a roma szegregáció kérdéseinek vizsgálatakor nem a három KSH-kistérséget átívelő cserehádi településeggyütttest lett volna (vagy lenne) helyesebb az empirikus kutatások középpontjába helyezni. Hasonlóan a dél-baranyai helyzethez, a Cserehát típusosabban és homogénebb módon egyesíti a nagymértékben vagy túlnyomórészt roma etnikum által lakott településeket, illetőleg sokkal jellemzőbb módon hordozza magában a roma problematika sajátosságait, mint maga az Encsi KSH-térség. Megoldásként kínálkozik, ha az Encsi kistérségben elvégzett kérdőíves vizsgálatot kiegészítjük a Cserehát egészére vonatkozó, a területi tudományok módszereivel végzett komplex gazdasági-társadalmi szempontú elemzéssel. Az Ormánsághoz hasonlóan a három (Encsi, Siklói és Edelényi) kistérség majdnem minden települését a 2003/7. Kormányrendelet társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott települések közé sorolta (4. ábra).

A romákkal kapcsolatos gondok megoldásával küzdő települések is dominánsan a Hernád völgyében és a Hernádtól nyugatra fekszenek (pl. Beret, Csenyété, Fáj, Szemere, Pusztaradvány stb.), és részben magukba foglalják az Edelényi és Szikszói kistérségeket is. Nagyjából az egész Belső-Cserehát területén igen magas a cigány száma, és helyenként már-már zárt etnikai tömböket képeznek.

4. ábra

Társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a 2003/7. számú kormányrendelet alapján

A halmozottan hátrányos helyzetű aprófalvas borsod-abaúj-zempléni Encsi (Cserehádi) és dél-baranyai – részben Siklói, nagyobb részt, pedig a Sellyei

KSH – körzetben figyelhető meg leginkább az a szoros összefüggés, amely egy terület, kistérség vagy település mérete, gazdasági potenciálja, a munkalehetőségek száma, illetve a cigány népesség száma, aránya és társadalmi-gazdasági helyzete között húzódik.

Azokon a településeken, ahol rossz a gazdasági helyzet, kevés a munkahely, nagyobb számban fordul elő egyre nehezebb körülmények között élő cigányság, mint a jobb adottságú településeken. Ez utóbbiakból a kedvezőtlenebb anyagi helyzetű cigányság fokozatosan kiszorul, s egyre nagyobb számban telepszik meg a mostohább feltételeket nyújtó településeken. Így a jobb helyzetben levő települések környezetében megindul egy „elcigányosodási” folyamat. Éppen ezért a szegregációt nemcsak települési viszonylatban szükséges vizsgálni – azaz, hogy cigányok és nem cigányok mennyire elkülönülten élnek egymástól –, hanem tágabb gazdasági-társadalmi, térségi-települési összefüggésekben is.

A szegregáció térségi-területi vagy éppen lakóhelyi jellemzői, a kialakult társadalmi-gazdasági körülmények más-más módon érinthetik és differenciálják a roma népességet. Különösen erőteljesen érvényesül a lakóhelyi és a települési szegregáció olyan halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekben, mint amilyenek a Dél-Baranyában és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében általunk elemezett „mintaterületek”. E két térségben a meglévő társadalmi-gazdasági-foglalkoztatási-szociális-iskoláztatási problémák következményeként az átlagosnál is súlyosabb gondként jelentkezik a romakérdés, s ahol a szegénységgel szinte törvényszerűen együtt jár a roma etnikum települési, majd területi koncentrációja, egyszersmind szegregálódása, szociális és kulturális ellehetetlenülése.

2. TÉRSÉGI SAJÁTOSSÁGOK

2.1. Történelmi örökség

Mindkét kistérségről elmondható, hogy sosem tartoztak Magyarország centrumterületei közé, a fejlődési hullámok mindig megkésve érték el ezeket a területeket, s ráadásul a trianoni határváltozások földrajzi értelemben is egyértelműen perifériára sodorták őket. Az 1880. évi népszámlálás idején a Belső-Csereháton 26 ezren éltek, azóta folyamatos az elvándorlás. Ennek okait zömmel a kedvezőtlen természeti adottságok képezik.

Az Ormánság esetében a 17. és 18. század fordulójáig az extenzív állattartás a kedvező természeti feltételek miatt igen jól jövedelmezőnek számított. A 18. század második felétől kezdődően azonban a földkijelölés több évtizedes megkésettisége és a kedvezőtlenebb természeti viszonyok miatt a gabonatermesztés nem vált meghatározó ággá. A vízszabályozási munkálatok késlekedése, az utak, a vasutak hiánya, illetve távolsága, valamint a trianoni határvonás miatt elzárt, periferikus területté vált. Az Ormánság lakói egészen a 20. század elejéig az extenzív állattartásból éltek, amelynek feltételei folyamato-

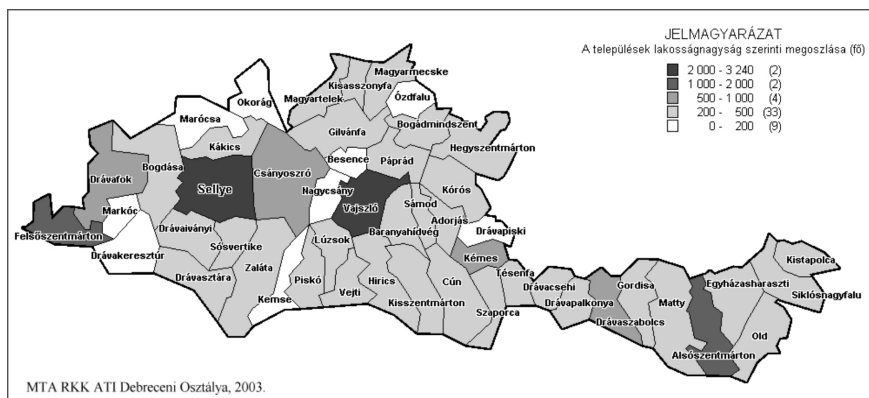
san romlottak, így fejlettségi szintje messze lemaradt a magyar átlag mögött. A földterület döntő része nagybirtokosok kezében volt, míg a parasztság 70 százalékának csak 1-10 holdas gazdaság jutott, amely az extenzív gazdálkodási ágak mellett nem volt elég egy népesebb család eltartására sem, legkevésbé pedig bővített újratermelésre, a gazdaság fejlesztésére. Ennek következménye volt a drasztikus születésszabályozás, az „egykézés”.

A hanyatlás mélypontja a második világháború után következett be, ugyanis Dél-Baranyának a határtól számított 20-30 km széles övezete határsávként működött, ahová csak külön engedéllyel lehetett belépni. Fejlesztés helyett inkább visszafejlesztés történt. A kollektivizálás után a fiatalok elhagyták a falvakat, Pécsét, Komlón az iparban helyezkedtek el. A szocialista vezetés nem preferálta az aprófalvas településszerkezetet, inkább annak elsorvasztását célozta meg. A megüresedett házakba az addig telepeken élő cigányok az 1960 és az 1970-es években költöztek be, amit a helyi tanácsok is támogattak. A ma teljes mértékben cigányok által lakott Gilvánfára is csak 1920-as évek elején költözött be az első roma, majd az évszázad második felében a folyamatos elvándorlásnak köszönhetően teljesen cigányok lakta településsé vált a falu.

2.2. A településhálózat néhány jellemzője

Az infrastruktúra-hálózat kiépítettsége és kiépítése szempontjából rendkívül fontos felhívni a figyelmet a vizsgált térségek aprófalvas jellegére: az egy településre jutó túlságosan alacsony lakosságszám miatt csak veszteségesen építhetők ki az egyes szolgáltatások mind a humán, mind a műszaki infrastruktúra esetén (pl. a vizsgálatba bevont összesen 175 település közül 102-ben nem működik óvoda, 93-ban pedig általános iskola). A települések kommunális ellátottsága jóval az országos átlag alatt marad, aminek a kialakulásához nagy mértékben hozzájárultak azok az intézkedések, amelyek miatt az 1970-es években a falvak életképtelenné váltak. Az intézményeket, illetve a velük járó forrásokat magasabb szerepkörre kijelölt településekbe csoportosították át. A szétaprózódott térszerkezet természetes velejárója az is, hogy a települések nagyon körülményesen közelíthetők meg: tehát a falvaknak gyakran nincs közvetlen kapcsolatuk a megyeszékhellyel.

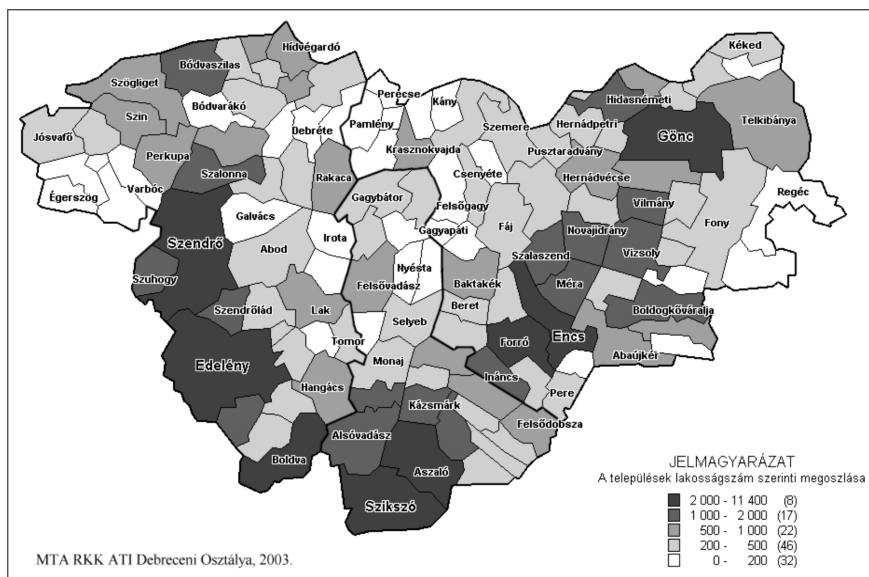
A Sellyei és Encsi kistérségek népsűrűsége országos viszonylatban is a legalacsonyabbak közé tartozik (34, illetve 44 fő/km²). A települések átlagos népességnagysága pedig csak 444, illetve 642 fő a városokkal együtt (5. ábra). A dél-baranyai (ormánsági) térség 50 települése esetében a települések 84 százaléka az 500-nál kevesebb lakosnak ad otthont, azonban így is kevésbé fenyegeti őket a az elnéptelenedés veszélye, mint a csereháti településeket. Az Ormánságban a 200-500 fő közötti települések a leginkább dominánsak. Közlekedési szempontból Dél-Baranya kedvezőtlen helyzetben van. A megyeszékhely megközelítése kedvező esetben is másfél órát vesz igénybe. Az Ormánságban nem vezették be a vezetékes gázt, és nagy lemaradások tapasztalhatók a szennyvízhálózat kiépítésében is.

5. ábra

A települések nagyság szerinti megoszlása a dél-baranyai vizsgálati területen

A csereháti mintaterület öt városában a térség lakosságának közel harmada él (Edelény 11 ezer, Encs 7 ezer, Szikszó 6 ezer, Szendrő 4,5 ezer, Gönc 2,4 ezer fő). E városok kivétel nélkül a folyóvölgyekben helyezkednek el, ahol a cigányság népesség-koncentrációja is nagyobb. Arányait tekintve az Edelényi, Encsi és Szikszói kistérségekben kisebb az 500 fő alatti települések aránya, de itt is eléri a településállomány 62 százalékát (6. ábra). Több település is az elnéptelenedés közelébe került, hét település népessége pedig még az 50 főt sem éri el (pl. Gagyapáti, Debréte, Perecse, Keresztéte).

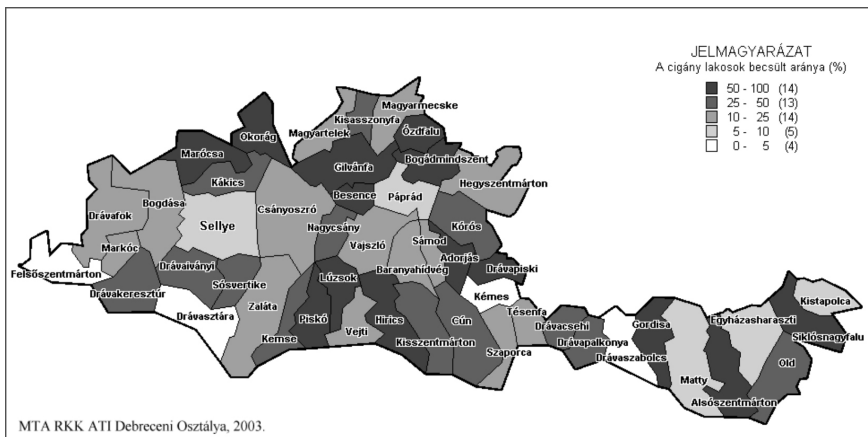
6. ábra

A települések nagyság szerinti megoszlása a Cserháton

A mostoha infrastrukturális ellátottságra jellemző, hogy az ivóvízellátás még csak folyamatban van, és a csatornázás szintén megoldatlan. A kereskedelemben, az oktatásban és az egészségügyben alapvető hiányosságok mutatkoznak.

2.3. A cigányság térségi jelenléte

A csereháti aprófalvas településrendszer mellett ma már a térségek fő meghatározó jegyei közé számít a roma népesség átlagosnál jóval magasabb aránya is. A 2001. évi népszámlálás adatai alapján a népesség 15 százaléka roma (7. ábra).

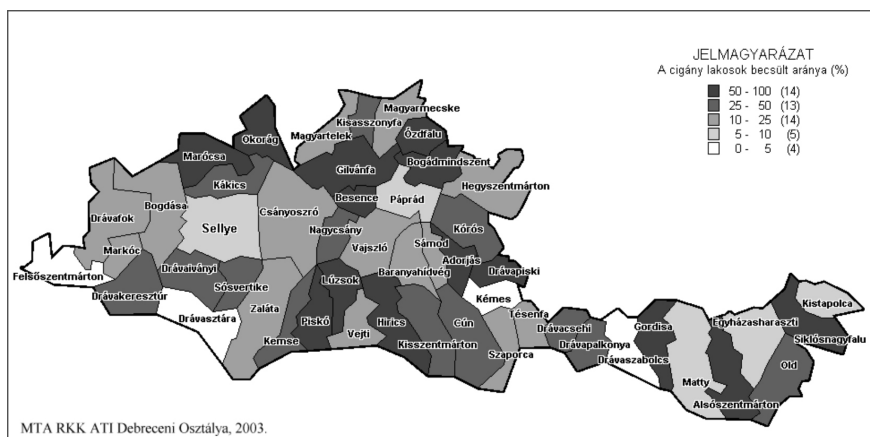

7. ábra

A roma népesség jelenléte a Cserehát-Hernád-Bódva vidéken 2003-ban (becsült adatok)

A cigány lakosság magas természetes szaporodása miatt az általános iskolás korú lakosság körében arányuk jóval magasabb értéket mutat. A Cserehát-Hernád-Bódva vidéken a 6-14 évesek körében 26 településen meghaladja az 50 százalékot.

A dél-baranyai térségben a jelentősebb települések hiánya miatt nem figyelhető meg a cigány lakosság olyan fokú koncentrációja, mint a Cserehát esetében. Egyedül Alsószentmártonban haladja meg számuk a 1000 főt, a második legnagyobb számban Gilvánfán élnek cigányok (400 fő), megelőzve a térség egyetlen városát, Sellyét, ahol 300 fős roma népesség lakik. A cigány népesség arányait tekintve viszont a csereháti mutatókhoz hasonló értékek jellemzik az ormánsági településeket. Az önkormányzatok által szolgáltatott becsült adatok alapján a cigányság térségi jelenléte 25–30 százalék között mozog. Néhány „elhíresült” településen azonban gyakorlatilag 100 százalékos (Alsószentmárton, Gilvánfa), a települések 28 százalékán meghaladja a lakosság felét. A települések több mint felében arányuk meghaladja a 25 százalékos értéket, ami a hátrányos helyzetű települések esetében középtávon már a cigányok többségi etnikummá válását valószínűsíti (8. ábra).

8. ábra

A roma népesség jelenléte a dél-baranyai vizsgálati területen 2003-ban (becsült adatok)

Számottevő eltérésként jelentkezik az észak-magyarországi, illetve a dél-magyarországi térség között, hogy míg a Borsod-Abaúj-Zemplén megye számos településén nem élnek cigányok, az Ormánság minden településén megfigyelhető a jelenlétük. A cigányok magas természetes szaporodása miatt az általános iskoláskorú lakosság körében a roma etnikum aránya jóval magasabb, mint a teljes népességen belül.

2.4. Erodált társadalmi szerkezet

Magyarország népessége az 1980-as évek óta folyamatosan csökken, miközben a lakosság struktúrájában egyre magasabb az öregek aránya. Ezzel szemben a falusi lakosság száma 1994 óta stagnál, sőt esetenként nő is. Persze ez a megállapítás a falvak összességére vonatkozik, ami két jellegzetes településcsoport népességnövekedésének köszönhető. Az első típusba a jó munkahelyi ellátottságú centrumtelepülés közelében és fejlett közlekedési útvonalak mentén található sikeres települések sorolhatók. Ezekre a szuburbiában fekvő településekre a tehetősebb középosztálybeliek a kényelmesebb lakhatás reményében költöznek ki. Joggal feltételezhető, hogy ilyen település egyáltalán nincs a két vizsgált területen.

A másik típus annál inkább jellegzetesnek tekinthető. Ezek a települések ugyanis folyamatosan „leértékelődnek” az ott élők szemében is, s aki teheti, elköltözik onnan, helyüket pedig szegényebb és népesebb családok foglalják el. Ide sorolhatók a nagy arányú cigány népességű falvak is. A cigány lakosság átlagosnál lényegesen magasabb természetes szaporodása mellett a legtöbb esetben – a vegyes lakosságú települések esetében az előregedő nem cigány népesség kihalása és elvándorlása következtében – ezeknek az aprófalvoknak

a népessége is csökken, ám a fogyás üteme sokkal lassúbb, mint a nem cigány települések lakosságának esetében.

Általánosan megfigyelhető jelenség, hogy az ellentétes irányú demográfiai és migrációs folyamatok eredményeként a cigány lakosság többségbe kerülése után fokozatosan természetes etnikai homogenizálódás zajlik le a településeken. Ebbe a településcsoportba sorolandók a legnagyobb népességyarapodású települések mindkét térségben. Az 1990-2001 közötti időszakban például 60 százalékkal növekedett Csenyéte lakossága, de 20 százalék körüli érték mutatható ki több település esetében is (Szendrőlád, Alsószentmárton, Kissasszonyfa, Monaj), miközben a jelentős cigány népességű falvakban is a romák többsége rokoni körbe tartozik. Dél-Baranyában egyedül Kemse esetében figyelhető meg az elnéptelenedés tendenciája.

A cigányság természetes szaporodása majdnem az egész 20. században magasabb volt az országos átlagnál, és a mutató tendenciája csak az 1980-as évek végétől csökkent. Az apró- és törpefalvak statisztikai adatai között az országos átlagtól igen jelentős eltéréseket tapasztalhatunk az előregedő és a fiatal cigány lakosságú falvak között. A legmagasabb természetes szaporodással rendelkező falvak mindegyikében 50 százalék feletti volt a cigány lakosság aránya (Csenyéte 36,3 ezrelék; Gadna 25,5 ezrelék; Lúzsok 25,1 ezrelék; Hernádpetri 21,1 ezrelék; Fáj 20,1 ezrelék 2001-ben). A legmagasabb természetes fogyással a Cserehát elnéptelenedő települései rendelkeznek (amivel a megye területfejlesztési terve is számol az elkövetkező 10-15 évben), mindenekelőtt az elzárt völgyekben megbúvó, tisztán görög katolikus lakosságú falvakban.

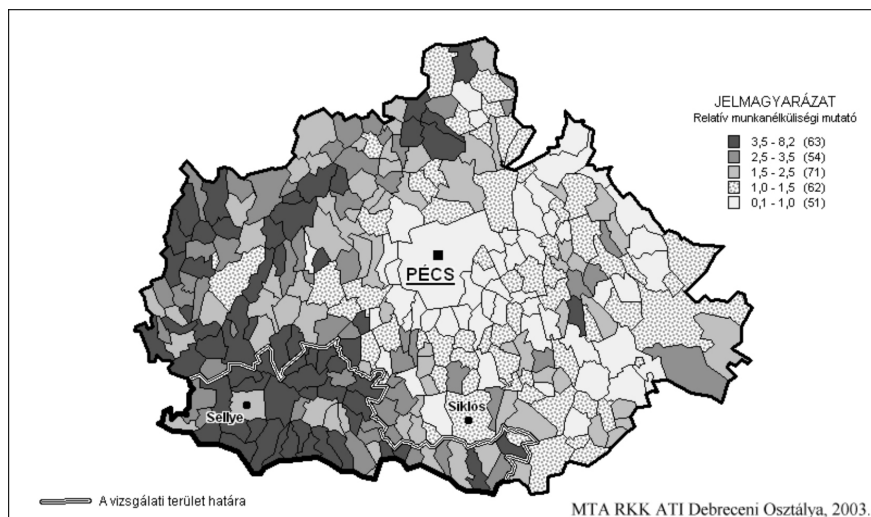
Az 1990-2000 közötti időszakban a vándorlási egyenleg különbözete Baranya megyében a Sellyei kistérségben volt a legnagyobb (-4,8 ezrelék), a Siklósi kistérségben ez az érték -1,7 ezrelék, míg a megyei átlag értéke csak -0,2 ezrelék volt. 2000-ben új helyzet állt elő: mindkét térségben vándorlási pozitívum mutatkozott, viszont 2001-ben a vizsgált területen már újra 3,8 ezrelékes negatívum mutatkozott. A Sellyei kistérségben egyedül Piskó mutatott magas negatív elvándorlási értéket (-4,8 ezrelék). 2001-ben a térségközpont, Selye egyenlegét 220 fő letelepedése és 270 lakos elvándorlása tett ki. Az ormánsági települések sorában sokkal magasabb arányban szerepelnek nagy vándorlási pozitívummal jellemezhető települések is, amelyeknek az egyetlen közös tulajdonsága, hogy a térség átlagához képest jók a megközelítési viszonyok. A cserehádi térségről elenben nem mondható el, hogy a legmagasabb értékek a jó közlekedéshálójú adottságú településeket jellemzik, és etnikai szempontból is vegyes a kép.

A vándorlási egyenleg negatívuma az 1990 és 2000 közötti tízéves periódusban az Encsi és Edelényi kistérség egészét tekintve is a legmagasabb (-4-7 %) volt, a Szikszói kistérség Miskolc viszonylagos közelsége miatt viszont összességében már kedvezőbb helyzetben van. Települési szinten a legmagasabb elvándorlással jellemezhető többsége már jelentős cigány lakosságú falvak által körülvett, egyézersmind kiemelkedő cigány népességgel nem rendelkező és rossz megközelítési viszonyokkal rendelkeznek (Mogyoróska, Kupa, Perecse, Regéc, Varbóc). A legnagyobb népességmozgások természetesen a városokban voltak megfigyelhetők (pl. Edelényben 410 fő, Encsen 303 fő volt a bevándorlók száma 2001-ben).

A szelektív el- és odavándorlás, illetve a nagy különbségeket mutató természetes szaporodás hatásait jól összegzi a 60 év felettiek és a 14 év alattiak számához viszonyított összlakosság arányának alakulása az egyes településeken. Az így kiszámított öregedési indexek értékei között nagy különbségek mutatkoznak, főként a borsod-abaúj-zemplén megyei területen. Az idősök százalékos aránya a cigány lakosság magas arányával jellemzett szinte minden faluban alatta marad az országos átlagot jelentő 124 százalékos érték felének. Az elnéptelenedés közelébe jutó falvak – amelyek korábban a cigány betelepülőkkel szemben ellenállást tanúsítottak, de ahol ma már nincs például egyetlen 14 év alatti lakos sem (a csereháti térségben négy ilyen is van) – lehetnek a cigányság térnyerésének legújabb területei.

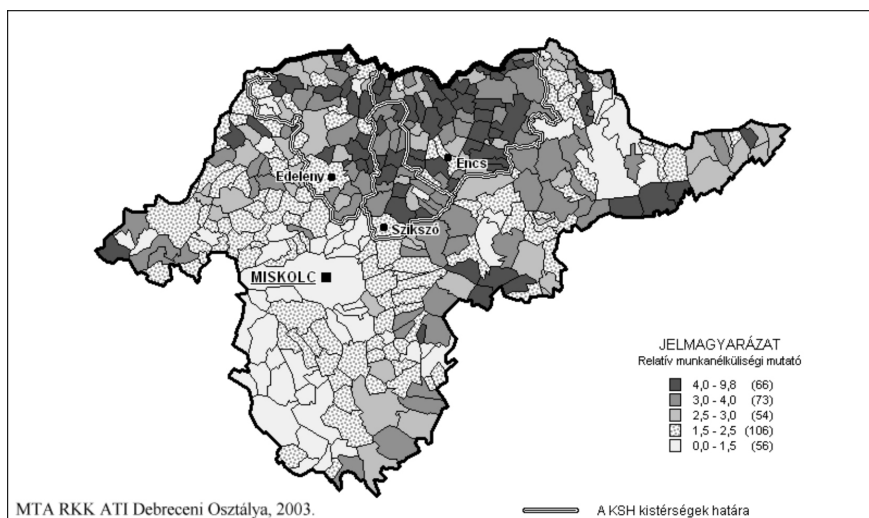
2.5. Munkanélküliség – az előrelépés legfőbb akadálya

A vizsgált térségekben egyaránt a rendkívül magas munkanélküliségi mutatók jelentik a legnagyobb problémát. Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék egyaránt kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek az országos átlaghoz viszonyítva is, a nehézipari körzetek rozsdáövezetté degradálódása mindkét megye munkaerőpiacán komoly feszültségekhez vezetett. A munkanélküliség rövid időn belül aggasztó méreteket öltött, és jelenleg sem sikerült számottevően enyhíteni. A települések többségében a relatív munkanélküliségi mutató kétszerese annak, amelyet 2003 óta a munkanélküliség szempontjából a hátrányos helyzet határértékeként definiáltak (1,75) (9. és 10. ábra).

9. ábra

Relatív munkanélküliségi mutató Baranya megye településein 2001 decemberében

10. ábra

Relatív munkanélküliségi mutató Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein 2001 decemberében

Különösen súlyos probléma, hogy szinte alig találhatók jelentősebb munkaerőt foglalkoztató gazdasági egységek a térségekben. A csereháti térség 125 települése közül csak 16 területén működik 50 főnél többet foglalkoztató vállalkozás. Ezek kivétel nélkül a kedvezőbb elérhetőségi viszonyokkal és nagyobb népességgel rendelkező folyóvölgyekben találhatók, míg a Belső-Cserehát területén hiányoznak. A dél-baranyai térségben is hasonló a helyzet: mindössze hét 50-nél több főt alkalmazó vállalkozás működik, ebből négy Sellyén. A főként betanított munkásokat alkalmazó pécsi cégek biztosítanak nagyobb számban lehetőséget az ingázásra.

A mintaterületül választott kistérségekben a jelentősebb helyi munkalehetőségek hiánya miatt mindig is nagy szerepet játszott az ingázás, amelyben, a csereháti térségben munkavállalók több mint fele, míg Dél-Baranyában 15-20 százaléka vett részt. Mára azonban ez a népességgel koncentráció tényező is elvesztette korábbi hatását. A cigányság nagy része távol maradt a legális gazdaság munkaerőforgalmából, vagy munkavállalása bizonytalan, rapszodikus volt.

A munkalehetőségek biztosítása a gondok megoldásának egyik legfontosabb feltétele lenne, de önmagában ez nem old meg semmit. Újabb empirikus vizsgálatok ugyanis azt bizonyították, hogy a munkaképes cigányságnak csak kevesebb mint a fele, a nőknek csak $\frac{1}{5}$ -e az, aki szándékai szerint feltehetően vállalna is munkát. Ők elsősorban a korábban már munkába járó, az ahhoz az életmódhoz szokott cigány lakosok köréből kerülnek ki. Sokaknak olyan régen volt utoljára munkahelyük vagy soha nem jártak dolgozni, hogy valószínűleg az adandó kedvező lehetőséggel sem tudnának élni. Az emberek nagyobb részének már 10-15 éve nincs vagy még soha nem volt állandó munkahelye.

A tartósan munkanélküliek aránya magasabb a térségek településein, mert a cigányok nagy arányban vesznek részt közmunka-programokban, illetve esetükben gyakori a regisztrálás elmaradása. A megélhetési formák között még mindig a segélyekre, egyéb szociális juttatási formákra való támaszkodás jelenik meg. Több településen is előfordul, hogy a lakosság egészének éves bevételei között több pénz folyik be a segélyekből, mint a „munkával szerzett” éves belföldi jövedelem értéke.

A cigányság munkaerő-piaci hátrányos helyzetének, alacsony szintű integrációjának oka az alacsony iskolázottság. Ezekben a térségekben nem állítható, hogy a munkanélküliség kizárólagos oka csak az alacsony iskolázottságban lenne keresendő, hiszen még a diplomások számára sem adódnak helyben sokkal jobb lehetőségek az elhelyezkedésre. Az általános iskolából való magas arányú lemorzsolódás, a többségi társadalomhoz képest alacsony arányú szakképzettség és középfokú végzettség annak lehetőségét is elveszi, hogy például egy-egy munkavállaló a megyeszékhelyen, jobb pozícióban elhelyezkedve, szűkebb környezete számára pozitív példaként jelenjen meg.

A munkanélküliek körében települési szinten a maximum nyolc általános iskolai osztályt végeztek arányát tekintve szoros összefüggés mutatkozik a 2001 januárjában végzett népszámláláskor magukat cigány nemzetiségűeknek vallók és a maximum nyolc osztályt végeztek aránya között. Ez a cigány etnikum alacsony iskolázottsága mellett arra enged következtetni, hogy a magasabb végzettségű nem cigány lakosság nagy része elvándorolt, s többnyire nagyobb számban a legszegényebb csoportok maradtak helyben. Természetesen az értékek az idősebb lakosság adatait is tartalmazzák, akiknél a továbbtanulás már nem merülhet fel alternatívaként, így ez az érték középtávon sem javulhat számottevően.

3. A CIGÁNY ÉS A NEM CIGÁNY NÉPESSÉG EGYÜTTÉLÉSE

A magyar és a cigány etnikum együttélésében az elmúlt fél évszázad alatt – a közöttük levő falun belüli munkamegosztás átalakulásával párhuzamosan – gyökeres változás következett be. A falu belső munkamegosztásából (pl. vályogvetés, teknővájás, pásztorkodás, zenélés) a kereslet-kínálat törvényeit és az igények megjelenését tekintve is kiszorultak, a helyi gazdálkodás rendjében feleslegessé váltak. Ez a folyamat egészült ki a cigányság belső, strukturális átalakulásával, az értékrend és a gondolkodás változásával, illetve mozdulatlanságával.

A két etnikum életminőségében, életfelfogásában korábban is meglevő különbségek – mindenféle állami gondoskodás ellenére, sőt annak hatására – tovább nőttek. Általánosnak mondható a két etnikum közötti elhidegülés, különösen a gyermekek közötti kapcsolatok viszonyában merev a különállás. A nem cigányok számára a kényelmes, a cigányság gondjait figyelmen kívül hagyó magatartás mindenhol tarthatatlanná vált, a kapcsolat azonban szinte településenként eltérő módon változott. Van, ahol elvándorlással vagy teljes

különválással, elszigeteltséggel, máshol a romák integrálásával vagy a cigány családok helyzetének javításával (Gadnán cigány óvoda indítása) reagálják le a kialakuló konfliktusokat.

A múltban, a helyi társadalmak érdekérvényesítő képességének korlátozottsága miatt kisebb volt a jelentősége, hogy egy településen milyen az együttélés minősége. A jövőben azonban a cigány népesség térbeni mozgásai-ban e tényezők szerepe várhatóan felértékelődik.

4. A JELEN TENDENCIÁIRÓL

Mindkét térségben a természetes szaporulat magas értékeinek következtében dinamikusan nő a cigányság száma és aránya. Ugyanakkora vándorlási nyereség is egyre számottevőbb a települések esetében.

A dél-baranyai térségben továbbra is megfigyelhető bizonyos körforgás, amelyben a térség fokozatos leértékelődése megy végbe, miközben a letelepedők nagyrésze visszavándorló, akik máshol nem tudtak megkapaszkodni, és ezért visszatérnek. A térségből a viszonylag jobb helyzetben élők, a korábbi ingázók, fiatalok mennek el az állandósult munka-, lakás- és pénzügyi problémák miatt. Ez gyakorlatilag két szinten megy végbe: egyrészt a térségből a megyeszékhely, illetve a főváros irányába, másrészt a legrosszabb helyzetben levő falvak lakosaira Sellye, a kistérség központjának még erős a vonzása.

A népességmozgás irányainak alakulásában a központi intézkedések közvetlen hatása gyakorlatilag nem játszik szerepet. A csereháti térségben fontos a helyi társadalom befogadó- és védekező-készsége, az együttélés már kialakult formái, a két etnikum közötti kapcsolatok, a cigányság belső differenciálódása is.

A dél-baranyai térségben valamivel kedvezőbb a helyzet. A Gilvánfán uralkodó állapotokat még a más települések roma lakói is rossz példaként említik. A Magyartelken végzett, a szociális földprogramban részt vevő cigányok által elért eredményeket vizsgáló kutatás arra derített fényt, hogy a helyi cigányok konfliktusmentesnek tartják a magyarok és cigányok közti viszonyt, illetve ha vannak is konfliktusok, azt nem cigány voltuk, hanem egyes személyek deviáns viselkedése okozza.

Vissza-visszatérő vitakérdés, hogy az együttélés térbeni keretei mennyiben befolyásolják a cigány lakosok integrálódásának lehetőségeit. Gyakran tapasztalható azonban, hogy a kettő között nincs közvetlen ok-okozati összefüggés. Az életmódváltásban nem minden esetben a területileg integráltan élő cigány népesség jár az élen. A többségi népességgel való közös munkavállalás a cigány közösségen belül nagyobb húzóerejű lehet, és a lakóhelyek elválása nem jár együtt a teljes elkülönüléssel. A két etnikum békés együttélésének, nem szigorú előfeltétele a térbeli szomszédság. Léteznek esetek, amikor mindkét etnikumnak jól tesz egymás lakóhelyeinek elválasztása. A gyakorlati tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy az erőszakos integráció éppoly káros lehet, mint az erőszakos szegregáció. A többségi társadalom értékrendjé-

hez közeledőt vagy a cigány közösség veti ki magából, vagy az onnan kiváló tagadja meg az övét, s közöttük megszakad a kommunikáció.

A szociálisan hátrányosabb helyzetben levők letelepedése szintén lassítja az integrálódás folyamatát. Előfordul, hogy a beilleszkedni képtelen romák terrorizálják a falut, de az ellenkező példa is, amikor az integrált cigányok a település közösségének értékes és megbecsült részévé válnak.

A cigányság helyi társadalomban betöltendő szerepének megformálása településenként más-más módon alakulhat a különböző tényezők függvényében. A megoldások eltérőek és sokszínűek lehetnek. A legfontosabb közös vonás azonban, hogy a külső segítség az esetek többségében nélkülözhetetlen. Ám ha a felzárkózást kizárólag csak központi támogatással kívánják megvalósítani, jelentős helyi erőforrások bevonása, gazdasági fellendülés nélkül, akkor aligha lehet hosszú távú sikerre számítani. A jobb körülmények között és magasabb kulturális szinten élő cigány családokra és az országosan egyre aktivizálódó cigány értelmiségre is építve – jelentős külső támogatással – a falusi cigány kultúra, művelődés és öngazgatás ügye a siker reményével kecsegtet. Ehhez a térségi, kistérségi koordináció is nélkülözhetetlennek látszik, éppen a közös gond, a tájegységi szintű kezelés lehetősége, valamint a migráció áttekintett nagyságrendje és irányai alapján. E koordinációval lehet ugyanis csak megvalósítani, például a sok időt és energiát megtakarító tapasztalatcserét, információáramlást, a munkahelyteremtést, vagy elősegíteni a cigányság önszerződését.

5. ÖSSZEGZÉS

A regionális tudományok szempontjából összegezve a vizsgált két térségben tapasztalt jelenségeket, azt figyelhetjük meg, hogy ma már nemcsak a cigányoknak az egyes települések esetében tapasztalható magas aránya, a helyileg felmerülő gondok tekinthetők lényegesnek, hanem egyre inkább a szegregáció térségi-területi dimenziói a meghatározók. Várhatóan továbbra is folytatódni fog a cigányság számának térségen belüli növekedése, területi kiegyenlítődése, ami az össznépességen belüli arányokat tekintve a polarizáció hangsúlyozásához vezet. A cigány többségű falucsoportok a szomszédos falvakkal, kisebb falucsoportokkal „összenőve” a Cserehát belsejének és az Ormánság egyes területeinek teljes elcigányosodását eredményezi. Ez pedig térségi szinten veti fel a szegregáció kérdéskörét, s a jelenlegi tendenciák változatlansága mellett további hanyatlással, akár a nemzetiségek közti szembenállással járhat együtt. A cigányok által asszimilált, homogénné vált területen a települések esetében viszont már nem merül fel majd a szegregáció kérdése, hiszen nem lesz nem cigány népességű településrész, amelytől elkülönülhetnének. Félő, hogy az ilyen településekből „összeálló” térségek tovább örököltik majd mindazokat – közöttük a szegregációval összefüggő – a problémákat, amelyek jelenleg még többnyire települési szinten mutatkoznak meg erőteljesebben.

A magyarországi aprófalvak helyzetével számos kutatás foglalkozott, több esettanulmány, szociográfia készült a vizsgált kistérségekben is. Ezek a tanulmányok részletesen leírják az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait: a lehetőségekkel rendelkezők menekülését jobb helyzetű falvakba, a megüresedő házakba érkező, általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeit képviselő cigánytelepek lakóinak és minden más hányatott sorsú, tradicionálisan szegény családnak az életkörülményeit. Az érintett településeken a falvak társadalmának túlnyomó része, voltaképp a roma népesség egésze ki van zárva a munkaerőpiacról, nincs olyan piacképes tudásuk, amely lehetővé tenné számukra a biztos megélhetést. A lakóhelyi bezártság, a családok szociális helyzete lehetetlenné teszi a következő generáció számára az iskoláztatást, a piacképes tudás, a szakma megszerzését, ami konzerválja a szegénységet. Az újabb, még lezáratlan kutatások is azt támasztják alá, hogy a falvak többségében olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszavezethető szegénység, az alacsony iskolázottság, a rossz érdekérvényesítő képesség. A roma népesség helyzete a rendszerváltó évtizedben sem sokat változott. Kimondva-kimondatlanul úgy tűnik, hogy a mindenkori közhatalom is leírta ezeket a térségeket, és nem áldozott kellő figyelmet a felzárkóztatásukra.

Bibliográfia

- Baranyi Béla – Balcsók István 2002. A munkaerőpiaci folyamatok regionális eltérései Magyarországon 1992–2001 között. In *Stratégiai füzetek*, 12, 89–102.
- G. Fekete Éva – Francsics László 1995. *Cserehát–Hernád–Bódva vidék Térségfejlesztési Program*. MTA RKK, 196, Miskolc.
- Glatz Ferenc (szerk.) 1999. *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. MTA, Budapest.
- Kemény István 1998. A magyarországi roma (cigány) népességről. In Kovalcsik K. (vál. és szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. MTA, 159–174, Budapest.
- Kemény István (szerk.) 1999. *A magyarországi romák*. Változó Világ 31. MTA, 128, Budapest.
- Kovács Teréz 2001. *A szociális földprogram Magyartelek példáján, különös tekintettel a benne részt vevő cigány családokra*. Kézirat. 19.
- Kovács Teréz 2002. *Romakutatás Dél-Baranyában (A Sellyei- és a Siklósi KSH-térség leírása)*. Kézirat. 34.
- Magyar Tünde 2002. Sellye és vonzáskörzete foglalkoztatási helyzetének és a foglalkoztatást javító kezdeményezések javítása. In G. Fekete É. (szerk.): *Tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben*. MTA RKK, 262–275, Miskolc–Pécs.
- Némethi Szabolcs 2002. Esettanulmány a Cserehát kistérségről. In G. Fekete É. (szerk.): *Tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben*. MTA RKK, 231–245, Miskolc–Pécs.
- Virág Tünde 2002. *Az empirikus (kérdőíves) vizsgálatok első eredményei*. Kézirat. 20.
- Vuics Tibor 1993. Az „elcigányosodás” folyamata Baranyában. In Kovács T. (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. MTA RKK, 331–336, Pécs.
- KSH 2001. évi népszámlálás. Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötetei. 2001. T-Star adatbázis.

A SELLYEI (–SIKLÓSI) KSH-TÉRSÉG RÖVID LEÍRÁSA

Kovács Teréz

1. A KUTATÁSI TÉRSÉG KIVÁLASZTÁSÁNAK INDOKLÁSA

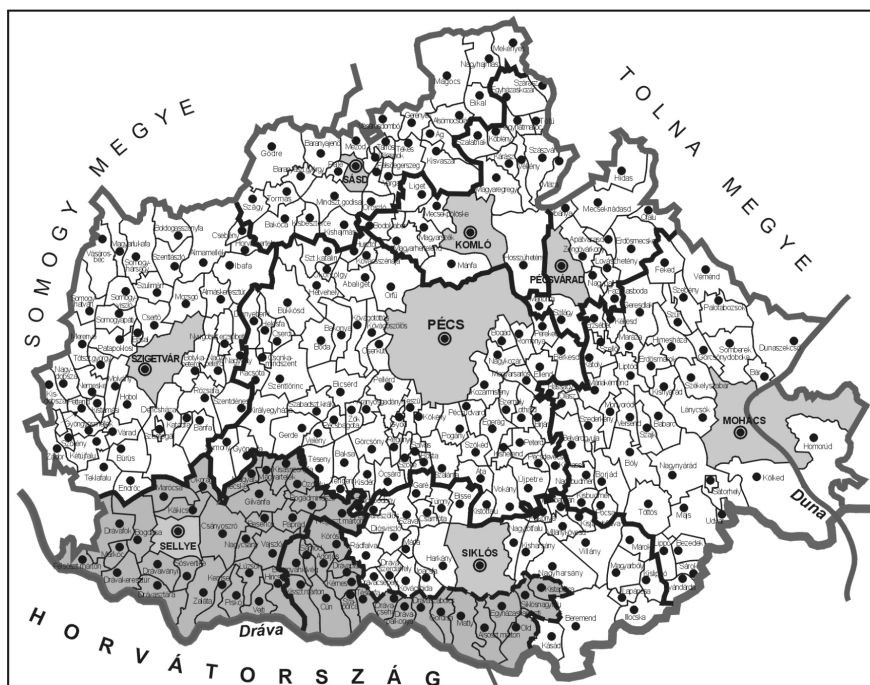
A magyarországi roma népesség településen belüli szegregációját vizsgáló kutatás egyik mintaterületét eredetileg a Siklósi KSH-térség, továbbá a vele határos 18 sellyei települést választottuk ki. Utólag a minta úgy módosult, hogy abba a Sellyei KSH-kistérség egész területe és a vele határos Siklósi KSH-térségből további 18 település került be.

A Sellyei KSH-kistérség Baranya megye gazdasági, társadalmi szempontból legelmaradottabb térsége. Országos összehasonlításban is a hat legelmaradottabb KSH-térség közül az egyik a sellyei. A siklósi térség kiválasztott települései a Dráva mentén helyezkednek el, a Sellyei KSH-térssel szerves részt alkotnak, mert többé-kevésbé ez a térség azonos a néprajzi értelemben vett Ormánsággal. Kiss Géza¹ szerint az Ormánsághoz a térség magyar és református települései sorolhatók. Összesen 45 települést sorolt az Ormánsághoz. Ezek nyugatról keletre a következők: Drávafok, Markóc, Bogdása, Drávaiványi, Markócsa, Kákics, Okorág, Monosokor, Sellye, Sósvertike, Zaláta, Piskó, Kemse, Kiscsány, Oszró, Nagycsány, Besence, Magyarmecske, Gyöngyfa, Újmindszent, Cinderibogád, Páprád, Vajszló, Sámod, Hidvég, Lúzsok, Hirics, Vejti, Kisszentmárton, Cún, Adorjás, Kórós, Rádfalva, Dráwapiski, Kémes, Szaporca, Tésenfa, Drávaszerdahely, Drávacsepely, Drávacsehi, Kovácsida, Drávaszabolcs, Dráwapalkonya, Márfa és Diósvizsló (Kiss, 1937). A továbbiakban, ha a mintába sorolt egész térséget tárgyaljuk, akkor a dél-barányai térség elnevezést használom (1. ábra).

Baranya térszerkezetében egy hármas tagolódás figyelhető meg. A legfejlettebb rész kétségtől a 157 ezer fős Pécs és agglomerációja. A megyeszékhelyen él Baranya lakosságának 40 százaléka. Pécs gazdasági teljesítménye kihat a környező településekre is. Részben ennek, valamint a helyi gazdaság teljesítményének köszönve a Pécsváradi, a Komló, a Mohácsi és a Siklósi KSH-térség egy átmeneti övezetnek számít. Végül következnek a gazdasági-társadalmi szempontból legelmaradottabb KSH-térségek. Ezek: a Sásdi, a Szigetvári és a Sellyei. Minden gazdasági mutató tekintetében a sellyei a sor

¹ A Kákicson élő és az Ormánságról elsősorban néprajzi szempontból író Kiss Géza református lelkész volt. Unokaöccse, a szintén Kiss Géza névre hallgató történészprofesszor ma is Pécsen él, és 1983-ban *Az ormánsági társadalom fejlődése Mária Terézia úrbírándozástól a szabadságharc végéig (1767–1849)* címmel védte meg kandidátusi értekezését.

végén áll. A Siklói KSH-térség viszonylag kedvezőbb helyzetét annak köszönheti, hogy a térségen belül van néhány település, amely nagyobb gazdasági erőt képvisel. Ez kihatással van az adott és a környező települések foglalkoztatottságára és jövedelemtermelésére is.

1. ábra

A vizsgált térség elhelyezkedése a megyében

Forrás: MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Dél-Baranya a szocialista rendszerben nem volt az iparfejlesztési politika kegyeltje, ez alól kivételt a Beremendi Cement- és Mészmű (mai nevén Duna-Dráva Cement- és Mészmű, DDCM) élvezett, amely az akkori koncepció keretében az országos nagyberuházások és lakásépítések építőipari bázisaként működött. A térség iparában – a borfeldolgozás mellett – jelenleg is a DDCM játszik meghatározó szerepet. Itt helyezkedik el a Villány-Siklói történelmi borvidék. A borfeldolgozás a szocializmus idején is folyt, de akkor nem fektetnek olyan nagy hangsúlyt a minőségi bortermelésre, mint napjainkban. A borturizmus egyáltalán nem létezett. Ezért az árbevétel arányában is kisebb volt a szőlőbor szerepe, mint napjainkban: pl. a villányi tsz-ben a cukorrépából egykor több jövedelemre tettek szert, mint a borszőlő vertikumból. Ma a tsz jogutódjában nem természetnek cukorrépát, mert felbomlott az a rendszer, amely a korábbi cukorrépa-termelést és -feldolgozást működtette. Ennek oka

egyszerű: a feldolgozást végző kaposvári cukorgyárat osztrák cég vette meg azal a céllal, hogy a konkurenciát jelentő egységet megszüntesse. A rendszerváltás után (és részben előtte is) kialakult egy rátermett szőlőtermelő agrárértelmiség. Ennek tagjai magángazdaságokat alapítottak, és szakértelmük, rátermetségük, továbbá főleg német származásuk révén jól kihasználták a külföldi rokoni, baráti kapcsolatokat, és létrehoztak egy jól működő minőségi bortermelést, amely a szőlőtermelés, a feldolgozás és a turizmus egész vertikumát átfogja. Ezeknek a gazdáknak a jelenléte egyrészt azért is fontos, mert a termelés terén példát mutatnak a kisebb gazdák számára, illetve fel is vásárolják a kisebb gazdaságokban megtermelt szőlőt. Így számtalan kisebb gazdaság a szőlőtermesztés révén jelentős jövedelem-kiegészítésre tud (ha akar) szert tenni. Különösen érvényesül ez akkor, ha a családok házuk egy részében kiadó szobákat rendeznek be, amely iránt nagy a kereslet. Az élénk kereslet pedig gerjeszti az ilyen irányú befektetéseket.

A rendszer egyik nagy támogatója pl. a palkonyai polgármester asszony volt, aki elsőként az országban (PHARE- és egyéb támogatásokból) létrehozta a Villány–Siklói Borutat. Ennek mintájára létesültek azután az országban másutt is a borutak.

A Siklói KSH-térsgben a harmadik gazdasági potenciált a harkányi termálvízre épített (gyógy-)turizmus képezi. Az idegenforgalom nemcsak Harkány, hanem a térségközpont, Siklós esetében is számottevő. Siklóst méltán nevezhetjük kisvárosnak. Mellette a térségből még városi rangot kapott az utóbbi időben Harkány és Villány is. A térség gazdaságában jóval kisebb szerepet játszik, de kőbányászatának köszönhetően a helyi viszonyok között azért még jelentősnek mondható Nagyharsány is. Ezeknek a gazdasági szempontból pozitív tényezőknak köszönhető, hogy a Siklói KSH-térség teljes területe nem számít elmaradott térségnek. Ez alól az a dél-keleti rész képez kivételt, amely a sellyei térséggel határos, és ahol az elcigányosodás folyamata jellemzővé vált.

2. AZ ORMÁNSÁG RÖVID GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

2.1. A térség fénykora

Az Ormánság fénykorát a 17. és 18. század fordulóján élte. Természeti adottságai révén kiemelkedő szerepe volt a mezőgazdaságnak, a Dráva-parti fekvés pedig szoros gazdasági kapcsolatot eredményezett a túlparti településekkel.

Századokon keresztül Magyarországon a településeket körülvevő legelőket és erdőket a parasztok többnyire szabadon használták. Az 1767. évi úrbéri rendelet nyomán királyi biztosok járták végig a földesúri birtokokat. Felmérték és rögzítették a jobbágytelkek határait és azok nagyságát. Ettől kezdődően a földesurak nem tudták azt kisebbiteni. A rendelet gyakorlati végrehajtása során először a szántóterületeket kezdték elkülöníteni, viszont a közlegelőkről, közerdőkről a rendelet nem tett említést. Csak később, 1832–1836-ban hozták

meg azokat a végrehajtási utasításokat, amelyek a földesurak számára lehetővé tették, hogy a saját legelőjüket a közlegelőtől elválasszák. A szükséges tőkekoncentráció érdekében a földesurak egyre nagyobb részt követeltek nemcsak a legelők, hanem az erdők területéből is. A földkijelölés a földművelést, illetve a gabonatermelést és annak exportját szolgálta. Ez az országos folyamat az Ormánságban megkésve érkezett, és a földkijelölések fáziskésésben voltak. Ennek okai a természeti viszonyokban és az ott lakók magatartásában kereshetők.

Az Ormánságban ugyanis 1840-ben még csak a határ 40 százalékát művelték meg. A szántó kevés és gyenge minőségű, jelentős részben vizenyős volt. A térséget erdő és legelő borította, de ezek nem összefüggően helyezkedtek el egymás mellett, hanem erdőrészek, kisebb-nagyobb legelők és legkülönbözőbb vízfolyások és állóvizek (lápok, mocsarak) választották el. A tájat hallatlan tarkaság jellemezte. A térség első lakói a vizenyős területből kiemelkedő ormokra építkeztek. A falvak együttese alkotta meg az Ormánságot. *Az Ormánságban egészen a 20. századig az extenzív állattartás volt a jellemző.* Az itt élő emberek görcsösen ragaszkodtak ehhez az életvitelhez. Amíg Magyarországon az archaikus feudális viszonyok uralkodtak, az Ormánság fejlettsége szinkronban volt az országéval. Az erdő-, a legelő-, majd a vízszabályozás fejlesztése azonban elmaradt.

2.2. A hanyatlás kezdete

A szántók kimérése tehát csak a 19. század elején kezdődött. A pontosan körülhatárolt földek itt az emberek tudatában nem a nagyobb biztonságot, hanem a több terhet jelentették, ezért a családők tekintélyes része még ahhoz a földhöz sem ragaszkodott, amit addig használt. A parasztokat legfőképpen az erdők szabad használatának a megtiltása érintette. Míg a határt szabadon használhatta, addig korlátlanul állt a rendelkezésükre az erdők fája. A nép egész civilizációja a fára épült. Fából volt a lakása, a bútora, szerszámai, és azazal fűtött. Az erdőben legeltették marháikat és makkoltatták disznaikat. Az Ormánságot délről, északról és nyugatról gazdag erdős táj határolta. Minden parasztgazda bognár, kádár, kerékgyártó volt, vagy másféle háziipari fafeldolgozó tevékenységet folytatott. A fafeldolgozás jelentős jövedelemkiegészítő foglalkozás volt. Faipari termékeik a fában szegény Alföldön találtak piacot. Ez az életmód csak addig volt jövedelmező, amíg a fához ingyen jutottak. A szabad legelő- és erdőhasználat az életnek olyan színvonalát teremtette meg, mint amilyen a jobb természeti körülmények között, a más tájakon élő magyarokra volt jellemző. A 18. század derekáig az Ormánság fejlődésében nem volt tapasztalható a leszakadás, de már a 18. század végén olyan rendeletet vezettek be, miszerint pénz nélkül, munka és fuvar ellenében csak tűzifát és épületfát juttattak a parasztoknak. Ettől kezdve nekik a földesúr erdejébe bejutni engedély nélkül nem volt szabad. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy nemcsak az erdő, hanem a legelő is tiltva volt a parasztok előtt. Hiszen azok gyakran

vízjárta területeken feküdtek, és oda nyár végéig nem lehetett bemenni. A legelőhiány miatt eltűntek az igavonó állatok. Ahol tehették, a jószágok számára legelőt béreltek. A szabad határhasztnálát korlátozása, majd elsorvasztása csökkentette a parasztok bevételeit a polgári társadalom felé haladó dráguló világban. Ormánság népe nem bírta a növekvő terheket. Bér munkába nem igen volt kedve eljárni, az istállózó állattartás gondjait sem tudta vállalni. Az egyébként országos viszonylatban a fejlődést szolgáló jogszabályok az Ormánságban megfosztották a népet az életlehetőségtől: erdőtől, legelőtől, és adtak nekik szántóföldet, amely kevés és gyenge minőségű volt, és amelyek kihasználásában nem voltak hagyományai.

Az uradalmak megerősödtek, az állattartó ormánsági parasztok pedig egyre súlyosabb válságba kerültek, mert állandóan romlott az extenzív állattartás lehetősége. Csak a 19. század utolsó harmadában kísérleteztek ló tartással, az istállókban tartott szarvasmarha későn, csak a 20. században jelent meg e tájon. Addig a szürke marha egyeduralma a vizes legelők miatt az Ormánságban töretlen volt. Az istállózó állattartásnak az volt az előfeltétele, hogy befejeződjene az árvízlecsapolások, kiépüljenek az utak és vasútvonalak, és megindulhasson a szántóföldi gabona- és takarmánytermesztés. Kiss Géza (1986) azt írta, hogy a vízszabályozás, a gátak, csatornák valami egészen újat jelentettek az Ormánság hagyományos termelési gyakorlatában, mert egyszerre sértették a természet és a gazdálkodás ősi törvényeit. Ugyancsak ő írja, hogy az Ormánságban a nagybirtok volt az uralkodó forma. 1935-ben az 50 holdnál nagyobb birtokosok aránya az össz birtokosokon belül 2,7 százalék volt, de tulajdonukban volt a földterületek 53 százaléka. A többi tulajdonos a földterületnek alig felét birtokolta. Ezek 70 százalékanak 1-10 holdas gazdaság jutott. Ekkora terület az első világháborúig extenzív gazdálkodást folytató Ormánságban már kevés az egészséges életvitelhez. A századforduló óta e térség lakossága azért, hogy ne zuhanjon tovább életszínvonala, drasztikus születésszabályozásba kezdett. A két világháború közötti időben könyvtárnyi irodalom foglalkozott azzal, hogy a birtok elaprózódását elkerülendő az Ormánságban családonként csak egy gyerek született. A további gyerekek megfogantak ugyan, de megszületésüket az édesanyák saját maguk akadályozták meg, veszélyeztetve ezzel saját életüket és előidézve korai halálukat.

A két világháború között az ormánsági református magyarok ugyan még ragaszkodtak népi kultúrájukhoz (ami az építészetben, népviseletben, szokások tiszteletében nyilvánult meg), mára azonban ennek a minimális jelét sem látni.

2.3. A hanyatlás mélypontja

A második világháború után Magyarország és a „titói Jugoszlávia” kapcsolata nagyon megromlott (a 1948 és 1955 közötti évek). Ez a periódus egybeesett a magyar kommunizmus legsötétebb korszakával. Akkor a valamelyest is módosabb parasztokat anyagilag ellehetetlenítették, a polgári személyek nagy részét pedig a Hortobágyra munkatáborokba hurcolták, ahol őket az orosz munkatá-

borokhoz hasonló, kegyetlen bánásmódban részesítették. A cél a megfélemlítés volt. A magyar munkatáborok lakói Budapesten kívül még nagy arányban kerültek ki Baranya megye Jugoszláviával határos részéről. A táborok felszámolás után az elhurcolt emberek nem térhettek vissza saját falujukba. Birtokaikat időközben már elveszítették. Dél-Baranya egészen az 1960-as évekig határsávként működött, a határtól számított mintegy 20–30 km távolságra fekvő településekre bemenni „idegennek” csak külön engedéllyel lehetett. Tehát az országhatáron belül létezett még egy másik határ is, ahol hasonlóan, mint az országhatárnál, megállították és igazoltatták az oda tartó utast. Azt az engedélyt beszerezni, amely az oda való bejutást lehetővé tette, felért egy mai értelemben vett vízumbeszerzéssel.

1959–1961-ben megtörtént a magyar mezőgazdaság teljes kollektivizációja. A parasztokat termelőszövetkezetekbe kényszerítették. Később több falu tsz-ét összevonták, a falvakat körzetesítették. A települések, az iskolák lelkészek, papok nélkül maradtak. Mindezek a folyamatok oda vezettek, hogy a leghetesebb, legképzettebb, feltörekvő, fiatalabb korosztály elhagyta a dél-baranyai falvakat, a városban az iparban és a bányákban talált megélhetést. Kevés kivételtől eltekintve helyben csak az uradalmi cselédek leszármazottai maradtak. A tömeges elköltözők helyére nagymértékben települtek cigányok. Főleg vonatkozik ez a legkisebb és infrastrukturális szempontból legelmaradottabb falvakra. A ma 341 fős Gilvánfára az első cigány családot az 1920-as évek elején hozta be az egyik gazda azzal a céllal, hogy nála dolgozzon. Mára az egész falut cigányok lakják.² A cigányok az 1960–1970-es években zömében még telepeken (putrikban) laktak az erdő szélén, a falun kívül. A megüresedett házak cigányok általi megvételét a tanácsok anyagilag is támogatták az elmúlt rendszerben. Mindezek következtében a házingatlanok nagyon leértékelődtek. Gilvánfán az egykori tanácselnök szoba-konyhás házakat is építtetett számukra. Az így felépült utcát a helyi köznyelvben ma is a volt tanácselnök vezetéknévvel megegyezően hívják. Ugyancsak teljesen elcigányosodott település Alsószentmárton. A mai alsószentmártoniak ősei is az erdők szélén – Matty határában – éltek. Telepük közel volt az országhatárhoz, és ezért őket onnan a „titói időben” kitelepítették. Telepeikről kiűzve a cigányok a környező Gordisára és Alsószentmártonra mentek. Alsószentmártonban egykor horvátok (sokácok) éltek, akik az 1970 és 1975 között teljes létszámban Siklósrá és Pécsre költöztek.

A határsávrendszer és az elmúlt korszak központosított gazdaságpolitikája e térség települései közül egyedül Sellye fejlesztésének kedvezett némileg. Sellye lakosságszámánál fogva is a térség adminisztratív központja lett, ahová középiskolákat telepítettek (ezek közül az egyiket, a gimnáziumot a határsáv megszüntetése után bezárták, visszaállítását a rendszerváltás után az érdekelt helyiek követelték, de sikertelenül).

² Ez az a falu, ahol az országban először folytattak csődeljárást az önkormányzat ellen. Tehát maga az önkormányzat jutott csődbe, mert minden pénzét segélyekre költötte. A megyei lap hetekig cikkezett arról, hogy egyik környező köljegyzőség sem akarta őket befogadni és a köljegyzőségi feladatokat számukra ellátni.

3. DÉL-BARANYA TERMÉSZETI ADOTTSÁGAI

A mintaterületnek kiválasztott Dél-Baranya az ország legdélibb részén helyezkedik el. Délen a Dráva folyóval, a folyó túloldalán pedig Horvátországgal határos. Keleten Somogy megyével, északon a Szigetvári és a Pécsi KSH-térsegekkel, míg nyugaton (és részben északon is) a Siklói KSH-térség vizsgálatba nem került részével határos.

Jellemző a térség éghajlatára, hogy a Villányi-hegységben és közvetlen környezetében erőteljesen érvényesülnek a mediterrán hatások. Ennek következtében a térség hazánk legmelegebb területe. 1950–1980 közötti adatsor szerint a napsütéses órák számának évi középértéke 2000 óra. Az évi középhőmérséklet (10,2–10,8 °C) is meghaladja az országos átlagértéket (9,8 °C). Dél-Baranya nyugati része hidegebb, mint a keleti. A középső része a keletihez áll közelebb. A fagymentes időszak keleten 200 nap, kezdete április 8-a, a vége október 25-e. Nyugaton 195 fagymentes napot jegyeztek, ezek április 10-én kezdődnek és október 20–22-én végződnek. Az évi csapadék mennyisége 680 mm, kissé az országos átlag (600 mm) felett van a vizsgált 30 éves időszakban. Az uralkodó széljárás északi irányú.

A térség sík vidék, ami alapvetően meghatározza a talajadottságokat. A Dráva mente magas talajvízállású, öntéstalaj uralta terület, amelyet a múltban sok, ma egyre kevesebb holtág, árok tagol. Ezeket az alacsony fekvésű területeket egykoron kaszáló és ártéri ligeterdő uralta. A Drávához közelítve gyakrabban a homokfelszínnek, amelyekből helyenként magaslatok emelkednek ki. Ezeken a magasabb fekvésű területeken barna erdőtalajok fejlődtek ki. A Dráva mellett a Fekete-víz a legfontosabb vízfolyás a térségben. A Fekete-víz mentén többségében öntéstalaj található, amelyen egykor sok volt a mélyfekvésű kaszáló. Összességében elmondható, hogy az Ormánság területének túlnyomó része intenzív mezőgazdálkodásra csak kismértékben alkalmas. Az 1950-es évekig a falvak alatt mindenütt állatokat legeltettek. A legelőket és a kaszálókat később többnyire felszántották. A földek termőképessége alapján a szocializmusban a „kedvezőtlen termőhelyi adottságú”³ kategóriába tartoznak.

Minden falu határában, kisebb-nagyobb mértékben humuszos földek is megtalálhatók. A térség déli részén átlagosan rosszabb, az északon pedig lényegesen jobb a talajok termőképessége. Északon elvétve megtalálható még a legjobb minőségű csernozjom talaj is. A mezőgazdasági termelést a talajviszonyok figyelembevételével lenne most is célszerű átalakítani (elsősorban visszagyepesíteni).

4. DÉL-BARANYA TELEPÜLÉSSZERKEZETE

Dél-Baranya aprófalvas, városhiányos térség. A vizsgálatba vont települések közül a legnagyobb Sellye, amely 1971-ben nyerte el a városi rangot, lakóné-

³ A 17 Ak/ha alatti szántóterületeket nevezték kedvezőtlen termőhelyi adottságú földeknek, amelyek után meghatározott normatív támogatást járt.

pessége 2003 elején 3096 fő volt (1. táblázat). Sellye funkcióhiányos térségközpont. Sellyén kívül csupán három település lakossága haladja meg az 1000 főt. Közülük legnagyobb Vajszló (1879 fő), a másik két település pedig Felsőszentmárton (1094 fő) és Alsószentmárton (1119 fő). Két település – Csányoszró és Drávaszabolcs – lakossága 500–1000 fő közötti, míg az összes többi településnek jellemzően 500 fő alatti a népessége. Kifejezetten magas a 200 és a 100 valahány fős települések aránya.

5. A NÉPESSÉG

A vizsgálatba bevont térség 50 településből áll, melynek lakónépessége 2002-ben összesen 20,5 ezer fő volt. Az élve születettek száma 270 fő, az elhalálozottaké pedig 295 fő. Ezer lakosra 2002-ben a Sellyei KSH-térségben 12,3, a Siklói kistérség érintett területén 13,6 gyermek született (Baranyában 9,2, Magyarországon 9,5). Az elhalálozás a sellyei térségben ezer lakosra 14, a siklósiban 13,5 fő (Baranyában 12,9, Magyarországon 13). A 60 évnél idősebbek aránya Dél-Baranyában viszont – a megyei és az országos átlag alatt – 18 százalék körül van. A természetes szaporulat összességében fogyást, de a Siklói KSH-térséghez tartozó települések esetében lakosságnövekedést eredményezett (1. táblázat). Az 1990–2000 közötti tíz évben a vándorlási különbözet a megyében a sellyei térségben volt a legnagyobb (-4,8), a siklói (-1,7) a kisebbek közé tartozik (a megyei átlag -0,2). Ugyanakkor 2000-ben új helyzet állt elő. A vándorlási különbözet mindkét térségben pozitív. Kérdés, hogy ez mennyire tartós tendencia?

1. táblázat

Dél-Baranya fontosabb demográfiai adatai, 2002, Forrás: T-star adatbázis, 2002

Település	Térület, km ²	Lakó- népesség az év végén	Élve- születés	Halálozás	Természe- tesszapo- rodás, illetve fogyás	Vándorlási különbözet
<i>Sellye vonzáskörzete</i>						
Besence	9,58	144	1	1	–	2
Bogádmindszent	11,58	438	7	6	1	6
Bogdása	20,99	339	7	13	–6	1
Csányoszró	28,56	718	8	7	1	–1
Drávafok	23,90	541	5	6	–1	9
Drávaiványi	11,01	246	1	2	–1	–4
Drávakeresztúr	12,97	163	–	4	–4	–2
Drávasztára	18,18	442	4	5	–1	–8
Felsőszentmárton	19,46	1 094	5	10	–5	12
Gilvánfa	15,43	392	12	3	9	–1
Hegyszentmárton	18,78	436	4	6	–2	–19
Hirics	14,68	267	5	1	2	5
Kákics	14,89	225	3	1	2	5

Település	Terület, km ²	Lakó- népesség az év végén	Élve- születés	Halálozás	Természe- tesszapo- rodás, illetve fogyás	Vándorlási különbözet
<i>Sellye vonzáskörzete</i>						
Kemse	8,96	72	1	–	1	–
Kisasszonyfa	8,87	228	6	1	5	–7
Lúzsok	6,52	266	6	3	3	13
Magyarmecske	11,95	353	10	8	2	–5
Magyartelek	6,84	239	4	3	1	–3
Markóc	5,79	57	0	2	–2	–4
Marócsa	11,38	123	3	0	3	–2
Nagycsány	5,65	164	3	4	–1	2
Okorág	11,85	181	3	3	–	–2
Ózdfalu	8,00	179	3	4	–1	2
Páprád	12,11	202	2	1	1	1
Piskó	11,55	296	11	4	7	8
Sellye	25,18	3 096	27	53	–26	–53
Sósvertike	6,60	218	0	1	–1	–7
Vajszló	17,71	1 879	15	25	–10	–35
Vejti	9,76	202	4	5	–1	5
Zaláta	21,83	318	7	6	–1	8
<i>Összesen</i>	<i>410,15</i>	<i>13 518</i>	<i>166</i>	<i>189</i>	<i>–23</i>	<i>–95</i>

Település	Terület, km ²	Lakó- népesség az év végén	Élveszület és	Halálozás	Természe- tes szapo- rodás, illetve fo- gyás	Vándorlási különbözet
<i>Siklós vonzáskörzete</i>						
Adorjás	8,10	188	5	1	4	–3
Alsószentmárton	13,61	1 119	29	7	22	–12
Baranyahidvég	8,49	234	2	1	1	–
Cún	18,43	258	5	3	2	–5
Drávacsehi	7,40	251	3	3	–	–2
Drávapalkonya	10,13	277	2	6	–4	–
Drávapiski	4,91	97	1	0	–	–8
Drávaszabolcs	11,22	711	12	8	4	–35
Egyházasharaszti	10,99	336	3	8	–5	6
Gordisa	10,88	312	7	3	4	3
Kémes	6,89	545	9	7	2	10
Kisszentmárton	14,86	307	5	4	1	2
Kistapolca	3,57	221	4	5	–1	1
Körös	15,12	238	2	5	–3	5
Matty	16,90	383	4	5	–1	11
Old	14,07	371	6	5	1	–5
Sámod	6,20	226	3	5	–2	–5
Siklósnagyfalu	9,09	433	8	4	4	–5
Szaporca	9,65	267	2	6	–4	5
Tésenfa	8,40	216	1	2	–1	–1
<i>Összesen</i>	<i>208,91</i>	<i>6 990</i>	<i>113</i>	<i>88</i>	<i>25</i>	<i>–48</i>
<i>Dél-Baranya összesen</i>	<i>619,06</i>	<i>20 508</i>	<i>279</i>	<i>277</i>	<i>2</i>	<i>–143</i>

Nincsenek közelebbi adatok a népesség ide vonatkozó mutatóiról. Köztudomású azonban, hogy Magyarország lakossága 1983 óta folyamatosan fogy és elöregedik. Ezzel ellentétben 1994 után a falusi lakosság száma stagnál, esetenként nő is. A népességnövekedés tendenciáját mutató falvak az alábbi két típus egyikébe sorolhatók:

Az első típusba a jó munkahelyi ellátottságú, korszerű közlekedési útvonalak mentén, illetve szép természeti környezetben fekvő települések sorolhatók. Ide a felsőközép- és a középosztály költözik. A másik típusba a lepusztult falvak tartoznak, ahonnan folyamatosan elmennek a tehetősebbek, de számukat meghaladóan költöznek oda a szegényebbek. Az ilyen falvakban az ingatlanok leértékelődnek.

Joggal feltételezhető, hogy a dél-baranyai falvak ez utóbbi típushoz tartoznak. A legnagyobb vándorlási vonzereje a térség központjának, Sellyének van. A kisváros népességmozgásában „körforgás” tapasztalható az elmúlt tíz év során.

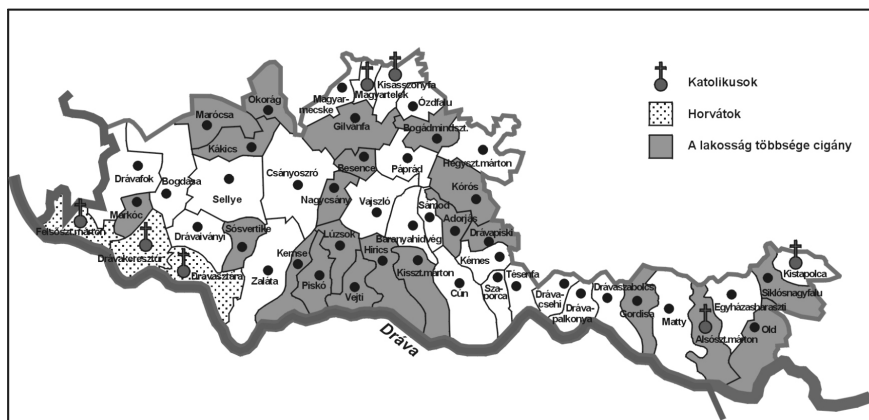
Az 1990-es évek elején a munkahelyüket elvesztő a sellyeiek egy része beköltözött Pécsre. A helyükre letelepedőket a jobb infrastrukturális, szolgáltatási és munkalehetőségek motiválták. Például míg Sellyén jelenleg 15 százalékos a munkanélküliség, addig a környező falvakban 60–70 százalékos. Időközben azok a korábban Pécsre költözött sellyeiek, akik a megyeszékhelyen nem boldogultak, és tartalékaikat jórészt felélték, visszaköltöztek a Sellye környéki kisfalvakba.

Az alábbiakban a térség lakónépességének rövid történeti áttekintése következik. A vizsgált térség lakónépességének száma 1870 és 1949 között szinte nem változott. Volt ugyan némi csökkenés az első világháború előtti kivándorlás és a háború hatására, de ezt a csökkenést a trianoni határokon kívül rekedt magyar (elsősorban horvát területről) származású bevándorlók ellensúlyozták.

A második világháború után a határsáv és az erőltetett iparfejlesztés elvándorlásra készítette az ormánsági lakosságot is. 1949-hez képest ma az Ormánság az akkori népességének egyharmadát veszítette el. De a veszteség sokkal nagyobb volt, mert az elköltözők jó anyagi helyzetűek és viszonylag magas kulturális státusúak voltak. A megüresedett parasztportáikat zömmel olyanok foglalták el, akik csak a megmaradt gazdaság lassú vagy gyors felélésére voltak képesek.

Az elvándorlás legjobban az aprófalvakat érintette. Az aprófalvakból megindult egy lassú áramlás a térségen belül is a centrumtelepülések – Sellye és Vajszló – felé. 1900-ban az Ormánság népsűrűség tekintetében alig maradt le az országos átlag mögött. Napjainkban ez a lemaradás óriási: a magyarországi 110 fő/km² értékhez képest az Ormánságban 33 fő/km². A szocializmusban a népességnek nemcsak a fogyása, hanem a már említett cserélődése is végbement. Ma a terület életesélyei szempontjából az utóbbi nagyobb gondot jelent, mint az elvándorlás: a jelenlevő népesség nagy részének nincs meg a piacgazdaságba való integrálódás képessége. Szakképzettségük hiányzik, anyagi és morális tartalékaik nincsenek. A mezőgazdasági nagyüzemekből, illetve az iparból való kiszorulás utáni reintegrálódásukat az államtól vagy az önkormányzattól várják. Ebből az állapotból való kilábalás csak a térségre tervezett, szinte az egyes emberre szabott segítő, képző, komplex programmal képzelhető el.

Az őslakos magyarok *református* vallásúak, a bevándorlók között többségben katolikusok vannak. Vonatkozik ez a cigány bevándorlókra is. A katolikus vallásban fontos szerepe van Máriának (Isten anyja) tiszteletének. Ez nem jellemző a református vallásra. A cigányok családszeretőek, ezért mentalitásukhoz közelebb áll a Mária tiszteletére alapuló katolikus vallás. Katolikusok a horvát települések (Felsőszentmárton, Drávakeresztúr és Drávasztára) (2. ábra) is. Eredetileg horvát (sokác) falu volt még Alsószentmárton is, mely szigetszerűen helyezkedett el a térség keleti részén.⁴ Továbbá katolikus még a vizsgált térség legészakibb részén Magyartelek és Kisasszonyfa, illetve a legkeletibb részén Kistapolca. Ezek a katolikus falvak nem tartoztak a néprajzi értelemben vett Ormánsághoz.

2. ábra

Dél-Baranya vallási és nemzetiségi térképe

A térséget ismerők egybehangzó véleménye szerint az 50 település közül 22 „cigány falu”. Ez azt jelenti, hogy az ilyen falvakban kisebbségbe kerülnek a

⁴ Ez a falu arról vált híressé az első kisebbségi önkormányzati választás alkalmával, hogy minden felnőtt korú lakosa jelentkezett képviselőjelöltnek. E jelöltség alapján jogosultak lettek egyszeri, 2000 forintos támogatásra. Ezt a lehetőséget akarták valamennyien kihasználni a polgármester javaslatára. Alsószentmártonban most a helyi katolikus plébános támogatja és segíti a helyi cigány családokat. Két egyesület is van, amelyek szociális (pl. ingyen ebéd) és oktatási feladatokat látnak el. Az egyik egy németországi alapítású egyesület (Sant Martin Caritas ev.), a másik ennek magyar megfelelője (Szent Márton Caritas). Emellett 1999 óta működtetnek egy nemzetiségi óvodát, ahová csak cigány gyerekek járnak felzárkóztatás céljából. A plébános úr a jó szellemi képességű óvodás korú gyerekek szüleinek felhívja a figyelmét arra, hogy Siklóson van katolikus iskola, és oda is be lehet a gyerekeket íratni az első osztályba. Az elmúlt évek során az óvodából négy, hat, illetve tizenegy gyermek iratkozott be a siklósi katolikus iskola első tagozatába, és a felsőbb évfolyamokra is mentek át tanulók az alsószentmártoni körzeti iskolából. Akik Siklóra járnak iskolába, azoknak sokkal nagyobb esélyük van arra, hogy befejezzék a nyolc osztályt, és továbbtanuljanak, mint azoknak, akik helyben tanulnak.

magyarok és a reformátusok. A horvát falvak általában nem tűrik meg a cigányokat, ők egymással jobban összetartanak, mint a magyarok.

Az Ormánságban élő magyar és cigány családok körében az átlagosnál több az erős alkoholfogyasztók száma. Ezek az egyének napjaik nagy részét a kocsmákban töltik, ahol havi bevételüknél több pénzt hagynak, és nem tudni, honnan származik a többlet. Az alkoholizálás oka a kilátástalanság, a nyomorúság, az önbizalom hiánya, valamint az, hogy megszokták már ezt az életformát. A rendszerváltás után a munkahelyek elvesztésével az emberek berendezkedtek a segélyezésből – beleértve a családi és anyasági pótlékokat – való megélésre. A segélyezés hosszú távon rossz kihatással van a személyiség alakulására, elveszi az akaraterőt és tompítja a motivációt.

A 2. táblázat az elmúlt 20 évben miként többségében cigányok lakta települések népességének alakulását ábrázolja. 1980-ban 6640-en laktak ezekben a településekben, az azt követő egy évtizedben az összlakosság mintegy 15,6 százalékkal csökkent. Kihaltak az idősek, és elmentek a fiatalok. Az 1990-es években ez a tendencia megfordult. A legkisebb (100 fő alatti) és még néhány település lakónépessége fogyott ugyan, de összességében 3,1 százalékkal nőtt. A két teljesen elcigányosodott faluban, Alsószentmártonban és Gilvánfán, illetve Lúzsokon, Marócsán és Adorjáson mutatható ki a legjelentősebb a népességnövekedés.

2. táblázat

Többségében cigányok által lakott települések népességének változása (1980-2000 között)

Települések	Évek		
	1980	1990	2000
Alsószentmárton	908	900	1076
Gordisa	348	268	276
Kórós	247	221	220
Old	453	385	349
Siklónagyfalu	370	380	381
Kisszentmárton	353	306	312
Adorjás	219	168	189
Drávapiski	140	112	99
Bogádmindszent	473	405	440
Marócsa	184	135	100
Hirics	264	249	242
Gilvánfa	424	298	242
Besence	152	154	155
Nagycsány	157	149	156
Lúzsok	227	213	237
Vejti	274	226	210
Piskó	323	271	294
Kemse	124	101	72
Sósvertike	252	184	207
Markóc	184	85	67
Kákics	278	242	215
Okorág	286	164	144
<i>Összesen</i>	<i>6640</i>	<i>5606</i>	<i>5782</i>

A magas gyerekszám a cigányok kultúrájából is következik. Viszont az ilyen környezetben a gyerekeknek nincs esélyük arra, hogy integrálódni képes felnőttekké váljanak. Az utóbbi egy-két évben maguk az érintettek egy része hasonlóan kezdi látni ezt a kérdést. A térségben az iskolai végzettség tekintetében döbbenetes helyzet tapasztalható. Az iskolázottságot mutató „elvégzett átlagos osztály- (évfolyam-) szám” 1990. január 1-jén a Sellyei KSH-térségben 7,84, a Siklói KSH-térségben 8,24 (a megyében 8,88) osztály volt. Az Ormánságban a lakosság 4,5 százaléka egyáltalán nem járt iskolába. Az általános iskolát (8 osztályos) vagy annál kevesebbet végzetek aránya 76 százalék, míg a megyében 64 százalék. A szakmunkásképzőt végzetek aránya (13 százalék) hasonló, mint a megyei átlag. Az érettségizettek végzettségük aránya fele, a felsőfokú végzettséggel rendelkezőké pedig harmada a megyei átlagnak. Sajnálatos, hogy a települések egynegyedében egyetlen értelmiségi sincs, a többi faluban, Sellyét és Vajszlót leszámítva csak néhányan élnek. A hatalmas arányú képzetlen népességnek esélye sincs az egyre szűkülő munkaerőpiacra való betörésre. Fiatal, ambiciózus közép- és felsőfokú végzettségűek letelepítésének támogatása, általuk a mintakövető személyek számának növelése a térség fejlődésének alapfeltételét képezi.

Az Ormánságban a nők nagy részének soha nem volt fizetése. Ez a női munkahelyek csekély számából adódik, továbbá abból, hogy a falusi háztartásokban nagyobbak a háztartás terhei, mint a városiakban, rosszak a közlekedési viszonyok, de a legfontosabb tényező a nőknek a családban betöltött hagyományos szerepe. A nők számára nem áll rendelkezésre semmilyen olyan szervezet, amely foglalkozna a gyereknevelés, a háztartási munkák, az ételkészítés elsajátításával, az egészséges táplálkozás és életmód ismertetésével. A családokban a munkamegosztás hagyományos. Ez alól csak a fiatal értelmiségi házaspárok képeznek kivételt. A nők maguk sem akarnak és nem is tudnak ezen változtatni. Öröndetes, hogy a sellyei Mezőgazdasági Szakmunkásképző és Munkástovábbképző Intézetben az 1992/93-as tanévben beindult a gazdaszonyképzés. Sajnos, pár éve az érdeklődés hiánya miatt megszűnt az ilyen tanfolyamot.

Mivel ez egy hagyományos társadalom, az embereknek nincs elkülönült szabadidejük és munkaidejük. Hozzá kell azonban tenni, hogy az emberek értékrendje már nem hagyományos. A kívülről rájuk erőltetett fogyasztói értékrend nagyon mélyre hatolt az ormánsági társadalomban is.

6. A TÉRSÉG GAZDASÁGA

Az elmúlt évtizedekben Baranya megye gazdaságát koncentrált térstruktúra jellemezte. A megye gazdasági potenciáljának kétharmada a Pécs–Komló térségre koncentrálódott. Napjainkban az új közép- és kisvállalkozások gócpontja szintén Pécs és közvetlen környéke.

Korábban a térség lakosságának majdnem fele naponta ingázott. A helyi munkalehetőségeket kirendeltségek, leányvállalatok alkották, amelyeknek a

központjai a térségtől távol estek. Vajszlón nagy foglalkoztató volt a műszer-technika és a burgonyaüzem, valamint az erdészet és a fűrésztelep helyi üzemegységei, továbbá Sellyén a víztársulat, a kesztyűgyár, az agrokémia, a fűztelep helyi egységei, néhány textilipari (varrodák, szövödék) és élelmiszeripari vállalkozás (sajtüzem, kenyérgyár). E két településen kívül a tsz-ek, az iskolák, az állami kereskedelmi (elsősorban élelmiszer-) boltok, az ugyancsak állami szolgáltatást működtető cégek (posta, Volán, MÁV) és a tanácsok kínálták a munkalehetőséget. Mára az ingázás erősen lecsökkent.

A rendszerváltás után a szakképzetlen, cigány és nem cigány dél-baranyai lakosok elsőként kaptak felmondást a pécsi, siklósi, szentlőrinci, szigetvári gyárakban, tsz-ekben, bányákban, de a helyi munkahelyek egy része is megszűnt. Az említett üzemegységeket privatizálták. A vevők általában a térségen kívüli cégek, pl. a burgonyaüzemet Vajszlón egy budapesti kft. vásárolta meg. Az új tulajdonosok is csökkentették a dolgozói létszámot, a racionalizálás ezt követelte meg, de korszerűsítést is eszközöltek az üzemben.

A térség gazdaságát jól jellemzik a személyi jövedelemadóval kapcsolatos adatok. A megyén belül a sellyei térségben a legalacsonyabb (256 ezer Ft/fő) az egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap (3. táblázat), ami kevesebb, mint a megyeszékhelyen képződő személyi jövedelemadó-alap 50 százaléka.

A foglalkoztatási helyzetet jól lehet szemléltetni a munkanélküliségi adatokkal is. A vizsgált térséget megyei összehasonlításban és munkaügyi kirendeltségi bontásban szemléltetjük (4. táblázat).

3. táblázat

Személyi jövedelemadóra vonatkozó adatok Baranya megye kistérségeiben, 2002

Kistérség	Személyi jövedelemadót fizetők	Személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem	Személyi jövedelemadó
	1000 lakosra	egy állandó lakosra, Ft	
Komlói	383	319 031	58 727
Mohácsi	402	353 228	66 047
Pécsi	444	477 975	112 585
Pécsváradi	405	355 382	65 775
Sásdi	337	266 655	44 356
Sellyei	341	256 403	42 937
Siklósi	371	303 015	57 004
Szigetvári	374	289 231	51 937
<i>Kistérségek összesen</i>	<i>411</i>	<i>396 135</i>	<i>85 012</i>

Forrás: T-star adatbázis, 2002

4. táblázat

Munkanélküliségi adatok

Munka- nélküliségi kirendeltségek	Munkanélküliek száma		Munkanélküliségi ráta* (%)		Tartósan (180 napon túl) munka- nélküliek aránya	Bejelentett álláshelyek száma	
	2001. május	2002. május	2001. május	2002. május	2000. december 20.	2001. május	2002. május
Pécs	4 390	4 313	6,0	5,9	1,8	683	1080
Komló	3 575	3 657	12,8	13,1	–	403	329
Mohács	2 495	2 200	11,4	10,0	4,2	261	216
Siklós	2 367	2 287	14,2	13,7	4,6	349	288
Sellye	1 918	1 695	32,4	28,7	9,7	137	65
Szigetvár	2 441	2 374	21,4	20,8	7,9	346	157
Szentlőrinc	987	985	15,4	15,4	–	87	69
<i>Összesen</i>	<i>18 173</i>	<i>17 511</i>	<i>11,1</i>	<i>10,7</i>	<i>3,5</i>	<i>2266</i>	<i>2204</i>

* Regisztrált munkanélküliek száma/aktív népesség

Forrás: Munkaerőpiaci figyelő, 2002. május. Baranya Megyei Statisztikai Évkönyv, 2000

A sellyei térségben a munkanélküliségi ráta 28,7 százalékos, szemben a Baranya megyei 10,7 százalékkal. Ehhez hozzá lehet adni további 20 százaléknyi olyan személyt, akik nincsenek regisztrálva, mint munkanélküliek. A lakosság e rétege, aktív kora ellenére, egészségi vagy mentális hiányosságai miatt jelen helyzetben nem tud, illetve nem is szándékozik munkát vállalni (Magyar, 2002). Ugyanitt szó van arról is, hogy pl. Gilvánfán az életképes programok már amiatt is kudarcot vallottak, mert a programban résztvevők megélhetési forrásként a munkabér helyett a munkanélküliségi segélyt választották. Itt vetődik fel az a probléma, hogy a munkanélküliségnek passzív módszerekkel (segélyezés) való kezelése oda vezethet, hogy a segélyezettnek egy idő után nem lesz igénye a munkára. Ilyen esetben az életformán változtatni nagyon nehéz, szinte csak paternalista módszerrel lehet. A kérdés ezután úgy merül már fel, hogy hagyjuk-e őket a szegénység, nincstelenség, igénytelenség süllyesztőjében generációkra elmerülni, vagy feltételekhez kössük a segélyezést. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a térségben kevés jó program működik. Az állami és a civil szféra nagyobb és hathatós támogatására lenne szükség elsősorban a munkahelyteremtés és az iskoláztatás, képzés területén.

A feladat a hátrányos helyzetű családok gyerekeiről való fokozottabb gondoskodás, az ilyen munkát vállaló pedagógusok munkájának megkülönböztetett segítése lenne. Jó példát szolgáltat erre a már említett Lankó József alsószentmártoni plébános, aki önmaga intézményként funkcionál a siklói Szent Imre Katolikus Iskola és Gimnázium segítségével. A pécsi székhelyű Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, amely hosszú ideig anyagi gondokkal küszködött, 2000 tavaszán állami támogatásból egy nagyon impozáns középiskolai épület birtokába jutott, és ha nehézségekkel ugyan, de eredményesen végzi a cigány gyermekek integrálását. Az első érettségizők a

2000/2001. tanévben hagyták el a gimnáziumot. A mánfai Collegium Martineum Alapítvány a cigánygyerekek kollégiumi ellátását vállalja. A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán pedig romológiai tanszék működik.

7. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

Korábban is említettük már, hogy a térségre egykoron a legeltető állattartás volt a jellemző. A terület művelési szerkezete is ezt tükrözi. 1895-ben az Ormánság összterületének 26,7 százaléka rét és legelő volt, ugyanez a művelési ág a megyében 20 százalékot tett ki. 1984-re az Ormánságban a rét és legelő aránya 12,2 százalékra, Baranya megyében 9,4 százalékra csökkent (5. táblázat).

5. táblázat

A művelési ágak változása 1895-1984 között (ha)

	Év	Szántó	Kert és gyümölcsös	Szőlő	Rét és legelő	Mezőgazdasági terület összesen	Erdő	Nádas	Művelés alól kivett terület	Összes terület
Ormánság összesen	1895	28 105	1 175	565	15 238	45 083	8 033	96	3 798	57 010
	1913	28 970	1 067	240	14 906	45 183	6 559	94	4 047	55 883
	1935	29 696	1 060	332	14 015	45 103	6 940	193	3 801	56 037
	1962	28 267	1 309	235	11 318	41 129	9 736	342	5 009	56 216
	1971	29 342	987	178	9 935	40 442	10 847	486	4 720	56 495
	1984	29 534	1 730	97	6 937	38 298	12 344	215	5 623	56 480
Baranya megye összesen	1895	233 403	8 654	20 571	89 117	351 745	70 816	206	21 784	444 551
	1913	259 845	8 220	12 137	77 890	358 092	63 604	217	23 740	445 653
	1935	266 519	8 130	11 512	74 328	360 489	66 683	741	24 172	452 085
	1962	238 287	12 215	9 424	65 211	325 137	85 600	808	37 112	448 657
	1971	238 257	11 713	8 615	56 777	315 362	94 061	1076	38 427	448 926
	1984	228 285	21 398	5 394	42 318	297 395	105 277	689	45 337	448 698

Forrás: Történeti statisztikai kötetek, 73–109.

Az Ormánságban a teljes kollektivizálás 1959-ben zajlott le. Először az „egy falu, egy tsz” volt az elv, de fokozatosan itt is tsz-összevonásokra került sor. Általában 2-5 falu tartozott egy tsz-központozhoz. Ez alól kivétel két horvát tsz, Felsőszentmárton és Drávasztára, ahol sikerült megőrizni az önállóságot. Ki kell azonban emelni, hogy itt óriás tsz-ek (7-10 hektárosak) nem alakultak ki, mint a megye más területein. 1990-ben a legkisebb tsz (a drávafoki) 1,5, míg a legnagyobb a sellyei 5,1 ezer hektáron gazdálkodott (6. táblázat).

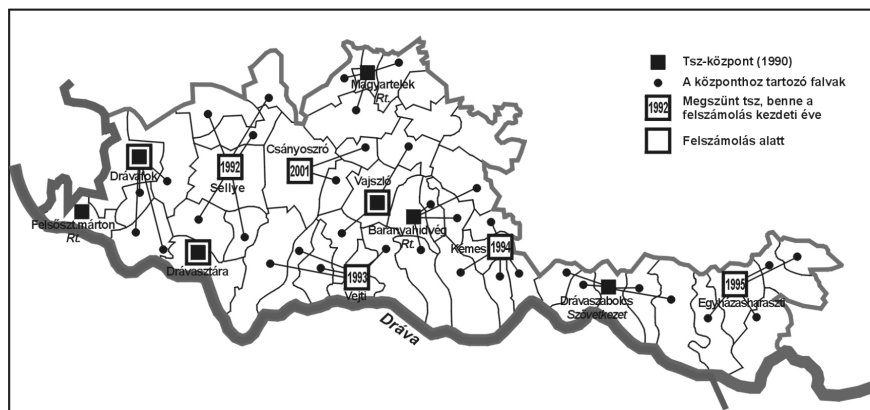
1990-re a szántók aránya az összterületen belül 60-75 százalékot ért el. A térségben egykor működő 12 tsz közül csak kettő (Magyartelek, Egyházasharaszti) nem tartozott a kedvezőtlen adottságú tsz-ek sorába (3. ábra). A fennmaradás érdekében az volt a cél, hogy minél többet termeljenek. A termelés fő profilja a kor követelményeinek megfelelően a gabonatermesztés és a nagyüzemi állattartás volt. Hiszen még 1990-ben is több mint 2000 embert foglalkoztattak ezek a gazdaságok (6. táblázat). Továbbá a Szentlőrinci Állami Gazdaságnak is voltak területei a térségben (Majlátpusztán), ahol szintén folyt termelés a helyiek bevonásával.

6. táblázat

Dél-Baranya termelőszövetkezeteinek főbb mutatói 1990-ben

Tsz-központ	Terület ezer ha-ban	A szántó aránya %-ban	A szántók átlag Ak-értéke	Átlagos állományi létszám
Baranyahidvég	2,8	75,0	16,0	143
Csányoszló	2,7	63,3	11,9	127
Drávafok	3,6	59,6	13,3	159
Drávaszabolcs	4,1	72,4	16,3	230
Drávasztára	1,5	66,1	11,5	92
Egyházasharaszti	4,3	76,7	19,7	256
Felsőszentmárton	2,2	70,4	10,2	134
Kémes	3,2	69,0	15,8	204
Magyartelek	2,9	74,5	21,2	235
Sellye	5,1	64,2	16,2	131
Vajszló	1,9	72,5	13,4	151
Véjtő	4,6	63,1	13,8	234

Forrás: TESZÖV Baranya Megyei Igazgatósága, 1990

3. ábra

Dél-Baranya (volt) termelőszövetkezetei, 2002

Az egykori 12 tsz-ból mára egy (a drávaszabolcsi) maradt meg szövetkezetnek, további három részvénytársaságként működik (Baranyhidvég, Felsőszentmárton, Magyartelek) (3. ábra). A többiek felszámolása már befejeződött (Sellye, Vejti, Kémes, Egyházasharaszti), illetve folyamatban van. A felszámolás három-négy évig tart. A felszámolt tsz helyén helyenként kft.-k alakultak, vagy másík, a térségen kívüli gazdaság műveli a földeket. A mezőgazdaságban alkalmazottak száma a töredéke az 1990. évinek. A helyi szövetkezetek elsősorban azért mentek tönkre, mert kedvezőtlen adottságú területeken gazdálkodtak, és miután megvonták az ezzel járó állami támogatást, életképtelennek bizonyultak. Ahol ennek ellenére mégis fennmaradtak, ott olyan vezetők voltak (vannak), akik mindent megtettek a fennmaradás érdekében. Ma egyébként sok a parlagon hagyott terület a térségben.

A 7. táblázat adataiból is kitűnik, hogy a rendszerváltásig a térség mennyire függött a mezőgazdaságtól. A megyei átlaghoz viszonyítva a sellyei térségben az aktív keresők közül (közel 40 százalék) majd két és félszer, a siklói térségben pedig majd másfélszer többen éltek a mezőgazdaságból. Ez a mezőgazdaság időlegesen integrálni tudta a képzetlen cigány és magyar munkaerőt. Bár 1990-ig a tsz-ek voltak a meghatározó üzemi formák, de emellett sok embernek kiegészítő gazdasága is volt, amelyekben állattartás (sertés-, tehén-, birka- és saját szükségletre baromfitartás) folyt. Sokan családi vállalkozásokban dinnyét termesztettek, mint ahogy teszik ma is. Az 1960–1980-as évek közepéig a dinnye szántóföldi termesztése folyt, de az 1980-as évek közepétől a dinnyepalántákat a korai szakaszban a fóliasátor alatt nevelik, majd áprilisban kiültetik. Ezáltal egy hónappal korábban terem a dinnye. A dinnyetermesztést először egyes tsz-vezetők, a pedagógusok és irodai alkalmazottak kezdték, de később ebbe a munkába nagyon sokan bekapcsolódtak.

7. táblázat

Aktív keresők ágazatonkénti megoszlása (%) (2001. február 1.)

Kistérség	A mező- és erdő- gazdálkodás	Az ipar és az építőipar	A szolgáltatások
	aktív keresőinek aránya az összes aktív keresőből, %		
Komlói	3,1	45,2	51,7
Mohácsi	18,3	33,9	47,8
Pécsi	2,7	28,5	68,8
Pécsváradi	8,6	45,0	46,4
Sásdi	17,5	37,9	44,6
Sellyei	12,3	37,9	49,8
Siklói	12,1	26,1	61,8
Szigetvári	12,8	31,9	55,3
Összesen	7,0	31,8	61,3

Forrás: Baranya Megyei Statisztikai Évkönyv, 2000, 288.

A dinnyét nem egy ember termeszti, hanem a szűkebb vagy tágabb család, a felnőtt korú testvérek és azok házastársai, az unokatestvérekig bezárólag.

A betelepülők esetében is, ha nincs helyben a szűkebb rokonság, akkor a munkahelyi kollégák is összefognak és együtt dolgoznak. Az informális „dinnyetermesztési körök” tagjai külön-külön, de általában egymás mellett bérlik a földet. Az érett dinnyét őrző csőszöket is közösen fogadják fel és fizetik.

A dinnyetermesztési körök munka-visszafizetési rendszeren alapulnak, ami hosszú távon működik, és bizalomra épül. Ezért működhet a rendszer csak családon belül és azonos hozzáállású emberek között. 0,5 hektáron dinnyét egy szűkebb család is termesztget, ehhez nem kell összefogás. Az átlagos vállalkozás 1,5-3 hektáron zajlik, de a jómódú és nagyobb családok 10-15 hektáron is termelik a dinnyét. A dinnye sok munkát, törődést és indulótőkét igényel. A befektetés viszont több év átlagában megtérül. A mezőgazdaságon kívüli vállalkozók nagyrészt a dinnyezésből teremtették meg az indulótőkét. A fő dinnyetermelő térség a Vajszló és Sellye közötti rész. Ezen kívül is termesztene, de kisebb mértékben. 1994-ben Sellye határának negyedét dinnyével vetették be. Mint minden monokultúra, ez is káros, de a dinnyetermesztés jó a gazdának, de a munkanélkülieknek is, mert feketén napszámba járnak. A dinnyeszedés tudományát ismerők szezonban extra jövedelemre tesznek szert. A szedők általában a cigányság elit része, a szegény cigányok csak kapálni járhatnak el. Nagyon csábító üzlet a dinnyezés a teherautósok számára is. Éréskor naponta százával igénylik a fuvarosokat. Nem véletlenül, csak Sellyén legalább 100 teherautó van.

A szocializmus idejében csak a tsz-től lehetett földet bérelni, ma elég sok embernek van saját földje a térségben. Az egyik legjobb és stabil üzletnek a dinnyéseknek való földbérbeadás számít. Az ilyen földek bérleti díja többszöröse az egyéb bérleteknek. Növényegészségügyi okokból, ahová egyszer dinnyét vetnek, oda még egyszer, a rákövetkező évben szabad csak vetni, de azután 8 évig nem.

Van, aki csak azért vásárolt 100-200 hektár területű földet, hogy a dinnyének mindig biztosíthasson megfelelő nagyságú helyet. Ha nem dinnyét termelnek, akkor a következő években egyszer felszántják a földet, de gyakran nem vetik be. Ez csak akkor igaz, ha saját földjén termel az illető, ha másén, akkor néha lehangoló látványt hagynak maguk után a fóliasátrak maradványai és a felszántatlan, parlagon hagyott földek. A dinnyések „korszerű” vegyszereket és érlelőszereket használnak. Ha ezt nem tennék, akkor nagy jövedelemtől esnének el, és elveszítenék a szinte egyetlen jól jövedelmező vállalkozásukat. Az ormánsági dinnyések az értékesítési csatornákat is megtalálták. A legtöbb dinnyét a dunántúli üdülőkörzetekben és a nagyvárosok piacain adták el, de jelentős számú lengyel, horvát, cseh, olasz, osztrák, német, sőt görög vevő is eljött az Ormánságba dinnyét venni. Mire Görögországban leérik a dinnye, az Ormánságban még csak a szezon közepe van. A horvátok a szezon vége felé jönnek, olcsón és sokat vásárolnak, és a tengerparti piacokat látják el. A lengyelek a kis dinnyét szeretik, akárcsak a skandinávok. Magyarországon a nagynak van jó piaca, így ez a kétféle fogyasztási igény jól kiegészíti egymást.

A 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás (AMÖ) szerint a megyén belül a sellyei térségben a legnagyobb az egy főre jutó, egyéni gazdák által

használt átlag földterület (3,6 ha/gazdaság). A mezőgazdasági tevékenység végzésébe a sellyei térségben a 15 év feletti lakosságnak közel fele, a megyében pedig csak 22 százaléka van bekapcsolódva. Mindebből nem az következik, hogy egyéni gazdálkodásból élnek az emberek. A térségre az jellemző, hogy minden faluban él egy-két ember, aki birkákkal, lovakkal, sertéssel foglalkozik. Valahányan pár hektáron és egy-egy nagyobb területen is gazdálkodnak. A többség saját szükségletre zöldséget termel, elvélve tart haszonállatot is, a földet bérbe adják (ha van kinek), vagy parlagon hagyják. Színezi a képet egy-egy kivétel: pl. Zehipusztán, Kemse határában két budapesti értelmiségi húshasznú marhát tart, vagy az Ormánságfejlesztő Társulás 1996/97-ben állami és PHARE-támogatással 149,2 ha erdőt telepített összesen hét falu határában. A munkát a MEFAG Vajszlói Igazgatósága irányította. A telepítési munkák 50-60 főnek adtak időlegesen munkát. Emellett a közhasznú (közcélu) munkák kínálnak szerény lehetőséget a térségben.

Az ÁMO szerint Baranyában az egyéni gazdaságoknak 70,7 százaléka saját szükségletre termel, a sellyei térségben ez az arány 52,2 százalék, a siklósiban 57,9 százalék (8. táblázat). A dél-baranyai térségben jelentős a „saját fogyasztáson felüli, felesleget értékesítő”, a sellyei térségben pedig még az „elsősorban értékesítésre termelők” aránya is. Ez utóbbiak nagymértékben a dinnyézők.

8. táblázat

A gazdaságok megoszlása a gazdálkodás célja szerint

Kistérség	Csak saját fogyasztásra termelő	Saját fogyasztáson felüli felesleget értékesítő	Elsősorban értékesítésre termelő	Főként mezőgazdasági szolgáltatást végző
egyéni gazdaságok aránya, %				
Komlói	86,0	10,5	3,3	0,2
Mohácsi	67,0	26,8	6,0	0,1
Pécsi	73,3	21,4	5,1	0,2
Pécsváradi	86,2	10,5	3,1	0,2
Sásdi	84,9	11,9	2,9	0,3
Sellyei	52,2	34,7	13,0	0,1
Siklói	57,9	36,1	5,9	0,1
Szigetvári	72,8	21,7	5,5	0,0
Megye összesen	70,7	23,5	5,6	0,2

Forrás: Egyéni gazdaságok munkaerő-jellemzői Baranya kistérségeiben, 2000. KSH, Baranya Megyei Igazgatósága

A dinnye termesztése – a maga gondjával és bajával együtt – munkát és megélhetést jelent több év átlagában az itt élő emberek egy részének. A dinnyéből megtermelt jövedelmet gyakran ki is viszik az Ormánságból, és ott fektetik be, ahol az jövedelmezőbb. A dinnyetermesztés káros következményeit a következő módon lehetne csökkenteni. Az önkormányzatoknak kijelölt fölialerakó-helyeket kellene létesíteniük és időben tájékoztatni a termelőket a dinnyeföldek letakarítását, rendben tartását illető feladataikat. Az előírásokat be nem tartóktól meg lehet vonni a termelés jogát.

Az emberek egyrészt azért használnak nagyobb dózisú vegyszereket, mert nem tudják, nem ismerik az adagolás optimális időpontját, tehát nem ismerik a szakmát. E téren sürgős információnyújtásra lenne szükség, amit például a munkaügyi központ helyi kirendeltségei végezhetnének. Ezáltal a környezet terhelése és a költségek is csökkennének. Másrészt a vegyszerezés oka a felhasznált technológia, ezen is változtatni kell, pl. dinnye helyett más hasonló, kézi munkát igénylő zöldségfélék (karósbab, paprika) kellene termelni.

Amit ezekért az emberekért lehetne tenni, az valamiféle biztosítási rendszer létrehozása. Korábban elkezdtek egy önszegélyező rendszert, de nem bizonyult hosszú életűnek. A kockázatok vállalásának enyhítésére azért lenne szükség, mert ha a dinnye nem jövedelmez (pl. elveri a jég vagy megtámadja valami betegség, és elszárad), akkor az érintettek nem képesek viselni az anyagi terheket és tönkremennek.

8. A TÉRSÉG INFRASTRUKTÚRÁJA

Közlekedési szempontból Dél-Baranya kedvezőtlen helyzetben van. Különösen érvényes ez Sellye környékének településeire. Onnan a jó munkahelyeket vonattal, csak egyszeri átszállással legjobb esetben is másfél óra alatt lehet elérni. Ugyanez busszal – mivel azok kerülőkkel érkeznek a megyeszékhelyre, mivel a kisebb falvakba is bemennek – még hosszabb ideig tart. Megoldásnak tűnik az egyes multinacionális cégek által megvalósított gyakorlat, az üzemi buszok által szállított dolgozók ingáztatása az ormánsági falvakból is. A munkaügyi központ a tartós munkanélküliek útiköltségét átvállalja, ami szintén segítséget jelent. Mindez azonban kevés embert érint. A Dráván, Drávaszabolcsnál határátkelőhely működik.

Az Ormánságban nem létezik vezetékes gáz. Közüzeti vízhálózatba a lakások 86,6 százaléka van bekapcsolva. A siklói térségben ez az arány 92,6 százalék. A közüzeti szennyvízcsatorna-hálózat hiánya infrastrukturális elmargadottsági mutatót jelent. Az Ormánságban a lakásoknak 15 százaléka, a Siklói térségben 30,9 százaléka van bekapcsolva a közüzeti szennyvízhálózatba.

Szemben a megyei 229 gépkocsival ezer lakásra a Sellyei térségben 162, a siklósiban 208 személygépkocsi jut. A távbeszélő-fővonalak száma ezer lakosra 213 (Sellye), illetve 277 (Siklós). A térség telefonellátottságáról az is sokat elmond, hogy egy-egy faluban hány magánszemélynek van telefonfővonala: például az ezer lakosú Alsószentmártonon 10-nek, a 340 fős Gilvánfán 6 személynek.

9. AJÁNLÁSOK

Dél-Baranya gazdasági hanyatlása már a 18. század végén elkezdődött. Egy évszázadon át gyakorlatilag eredménytelenül folytatódott a különböző gazdasági „kísérletezés”. Ezért a 19. század második felére kialakult a nehéz hely-

zetre a református magyarok a térség elnéptelenedési folyamatát elindító „egykezéssel” reagáltak. 1949-ig azonban nem fogyott számottevően a lakosság, viszont a térség gazdasági süllyedése már ekkor bekövetkezett. A második világháború után a határsáv kijelölése felgyorsította ezt a folyamatot, majd negatív lakosságcserét is előidézett. A roma lakosság ekkor jelent meg a térségben, és terjedt el nagymértékben. A szocializmus ideig-óráig integrálni tudta a képzetlen munkaerőt. A piacgazdaság megjelenésével a térség lakosságának nagy része kikerült a munkaerőpiacról.

A szocializmusból a piacgazdaságba való átmeneti időszakban az aktív korú lakosság maga próbál az egyik rendszerből a másikba „átlépni”. Az lenne a kívánatos, hogy mindenki ezt az utat válassza. Ez azonban nem következik be, aminek oka kettős. Egyrészt a gazdasági feltételek kedvezőtlenek. A munkahelyek száma kisebb, mint a munkaerő-kínálat. A munkaerőpiacból kiszorultak megsegítésére nem állnak rendelkezésre elegendő eszközök. Másrészt a meglévő munkaerő-kínálat szerkezete is kedvezőtlen. A munkaerőpiac egyes szereplőinek nincsenek meg azok képességeik és készségeik, amelyeket a munkaadók tőlük elvárnak. A képzetlen munkaerő oktatására nincs elegendő és megfelelő program, illetve ha van is, akkor az oktatási program és a munkaerő elhelyezése között nincs meg a megfelelő kapcsolat.

A helyzetet nehezíti az a tény, hogy e két kedvezőtlen folyamat újratermeli egymást: nincs elegendő munkahely, és a munkaerő-kínálat is kedvezőtlen. A megoldás az előállt helyzet legalább „egyik részének” a feljavítása lenne: közeledjen a munkaerő-kínálat és/vagy a munkahelyek minősége és mennyisége. Olyan fejlesztési programok kialakítása szükséges, amelyek a fenti tendencia irányába hatnak. Ezek között a legfontosabbak az alábbiak.

Képzés és oktatás: az oktatásnak a feladata nem a tananyag lexikális elsajátítása, hanem „Olyan eszmék közvetítése, amelyek az embert képessé teszik az egyik és a másik dolog közötti választásra” (Schumacher, 1991). Ezeknek az embereknek komplex, egyes egyénre szabott képzésre lenne szükségük. Olyan képzésre, amelynek során velük megértetik azt, hogy mi az ő szerepük abban a közösségben, faluban és a világban, amelyben élnek. A motiváltságot kell felébreszteni bennük. Továbbá a képzésnek gyakorlatorientáltnak kell lennie. Feltétel az is, hogy a képesítés megszerzése, a munkavégzés és a javadalmazás folyamatosan kövesse egymást.

Célszerű lenne mintaadó gazdák és vállalkozók térségbe való csábítása (pl. a zehipuszta szarvasmarhatartó budapestiek csodát műveltek, ráadásul a két vállalkozó közül az egyik cigány származású). A legjobb oktatásnak a példaadás számít. Ha a gyerekek olyan környezetben nőnek fel, ahol nemcsak a szülők, hanem a rokonok és a szomszédok is csak segélyekből élnek, amikor felnőnek a látott minta szerint akarnak élni. Ha a faluban olyanok is laknak, akik a munkájuk révén boldogulnak és olyan cigány gyerekek is vannak, akik kikerülve a faluból, máshol járnak jobb iskolába és annak elvégzése után jobban érvényesülnek, mint az ő szűkebb környezetük, akkor az otthon maradók előtt

is megjelenik egy alternatíva. Egyesek, a törekvőbbek és akik ebben bíztatnak, előbb-utóbb majd egyre nagyobb számban a munka útján történő boldogulást választják.

A térség egykor állattartó terület volt. A természeti és agroökológiai adottságok most is ezt a lehetőséget kínálják. A térség parlagon hagyott területeinek felszámolására és a legeltető állattartás elterjesztésére programot kellene készíteni. Olyan programot, amely az arra vállalkozó gazdákkal nemcsak a tartástechnológiát, hanem a beszerzés, értékesítés lehetőségét is felvállalja. A területnek ma is legalább egyötödét legelőként vagy kaszálóként lenne célszerű hasznosítani.

Dél-Baranya mezőgazdasági térség. A növénytermesztés szerkezetén is változtatni kell. A gabonatermesztés helyett a munkaigényesebb kultúrák bevezetésére lenne szükség. A dinnye mellett más zöldségeket (karósbab, paprika) is kellene termelni. Az itt élő lakosság igényeit kiszolgáló kisvállalkozások fejlesztését programként lehet kitűzni. Fel kell mérni, hogy milyen helyi és külső igények kielégítésére lehetne célszerű vállalkozásokat alapítani és a fejlesztést ezekkel az igényekkel lenne ajánlatos összhangba hozni. A térségben az itt élő emberek szociális, mentális és iskolázottsági problémáira a karitatív szervezetek kínálhatnak megoldást.

Bibliográfia

- Ángyán J. – Kupi K. – Tirczka I. 1994. *Koncepcionális mezőgazdasági háttér tanulmány az Ormánsági Fejlesztési Programhoz (OFP)*. Kézirat. Ormánság Alapítvány (OA).
- Bőjte T. 1994. *Az Ormánság természeti értékei*. OA.
- G. Fekete É. 2001. „Együtt! – De hogyan?”. MTA Regionális Kutatások Központja, Miskolc–Pécs.
- Kiss G. 1937. *Ormánság*. Sylvester Rt. kiadása, Budapest.
- Kiss G. 1986. A földesúri birtok és a parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormánságban (1762–1867). *Századok*, 1. 51–100.
- Kolyris, P. 1994. *Progress report on the „preparation of a project formulation framework for a rural development project in Ormánság and Cserhát–Hernádvölgye”*. TCP/HUN/4451 (FI), FAO.
- Lantos T. – Kovács K. 1994. *Az Ormánság fejlesztési programja*. OA.
- Magyar T. 2002. Sellye és vonzáskörzete foglalkoztatási helyzetének és a foglalkoztatást javító kezdeményezések bemutatása. In G. Fekete É. (szerk.): *A tartós munkanélküliség kezelése a vidéki térségekben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Miskolc–Pécs.
- Pálfi L. 1994. *Ember és természet. Helyzetjelentés az Ormánságról*. OA.
- Rúzsás L. 1958. A jobbágyság mezei (szántóföld, rét, legelő) gazdálkodásának fejlődéstörténete Baranyában a feudalizmus végén, 1790–1848. *Dunántúli Tudományos Gyűjtemény*. 21., 159–177, Budapest.
- Schumacher E. 1991. *A kicsi nép*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó G. 1999. *Siklós vidéke területfejlesztési önkormányzati társulás kistérségének vidékfejlesztési programja. Helyzetértékelés*. Villány–Siklói Borút Egyesület, Siklós.
- Szilágy D. – Tihanyi Cs. 1994. *Ormánság építészeti értékvédelem helyzetfelmérés, értékelés, javaslatok*. OA.

- Túros L. – Kovács K. – Lantos T. – Zsemberi L 1994.. *Települési összefogás az Ormánság jövőjéért*. Ormánságfejlesztési Társulás Phare-pályázat, II. forduló.
- Zsembery L. 1994. *Ormánsági kézműves ház*. Ormánságfejlesztési Társulás Kistérségi Phare-pályázat, II. forduló.
- Zsembery L. *Az Ormánság mezőgazdaságának komplex fejlesztése különös tekintettel az állattenyésztésre*. OA.
- *** Az Ormánság komplex térségfejlesztési programja. OA.
- *** 2001. *Baranya megye statisztikai évkönyve 2000*. KSH Baranya Megyei Igazgatósága, Pécs.
- *** 2002. *Munkaerő-piaci Figyelő*, 2002/5. Baranya Megyei Munkaügyi Központ, Pécs.
- *** 1988. *Történeti statisztikai kötetek* Földterület: Községsoros Adatok, 1895–1984, KSH, Budapest.

CIGÁNYOK A CSEREHÁT–HERNÁD–BÓDVA VIDÉKEN TÁJEGYSÉGI ELEMZÉS

G. Fekete Éva

BEVEZETÉS

Az MTA Regionális Kutatások Központja Észak-magyarországi Osztályán 1991 óta végzett kutatások a cigánysággal kapcsolatos rendkívül bonyolult és sokrétű problémakörből a cigányság migrációjára, a térben, a településeken való megjelenésükre, települések közötti és településeken belüli népességmozgásaikra vonatkozó törvényszerűségeket, ezeknek a cigány és nem cigány lakosság életmódjára, a közösségek strukturális átalakulásaira gyakorolt hatásait igyekezett feltárni. A 2001. évi népszámlálás adatsorainak elemzését követően a térségi szociális felzárkóztatási program megalapozásaként 2002-ben végzett vizsgálatok eredményeivel egészítettük ki adatbázisunkat.

A több mint tíz éves kutatómunkára támaszkodva kíván a jelen tanulmány Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi, aprófalvas, hagyományosan rurális régiójában a cigányság jelenlétével, létszámának és népességen belüli arányának alakulásával, a szegregációval, a cigányság jelenléte által generált társadalmi problémákkal, az ezek kezelésére kialakított, vagy éppen ki nem alakított helyi politikákkal kapcsolatos kérdések áttekintéséhez segítséget nyújtani.

A vizsgált terület a Hernád és a Bódva folyó völgyére, a két folyó által közrefogott dombvidékre, valamint az ehhez a területhez csatlakozó úgynevezett Galyaságra és Abaúj-Hegyaljára terjed ki, gyakorlatilag a volt edelényi és encsi városkörnyéket, a mai edelényi, encsi, szikszói és abaúj-hegyljai statisztika kistérséget alkotó terület 125 települését foglalja magába (G. Fekete 1995).

1. A TÉRSÉG ÁLTALÁNOS BEMUTATÁSA

A Cserehát Észak-Magyarországon, a magyar–szlovák országhatár mellett, Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén található dombvidéki kistáj. Neve a táj nagy részét borító cseres-tölgyes erdőkről származik. Határai északon az országhatár, nyugaton a Bódva, keleten a Hernád és délen a Sajó. A három folyó által közrefogott, csúcsára állított háromszögre emlékeztető, szigetszerű terület mintegy 1847 km²-t tesz ki. A dombvidék gazdasága, területi fejlődése nem választható el a határoló folyóvölgyek nagyobb, a népességet, a szolgáltató intézményeket és a vállalkozásokat koncentráló településeitől, különösen nem a völgyekben található négy kisvárostól (Edelény, Szendrő, Encs, Szik-

szó). E kisvárosokhoz a völgyek túloldalán fekvő hegyvidéki jellegű területek (Aggteleki Karszt, Abaúji Hegyalja) aprófalvai is szorosan kötődnek, ami indokoltta teszi a Cserehát, a Hernád- és a Bódva-völgy egységként való kezelését. Ráadásul ez az a méret, amelyben már önerős gazdasági fejlesztések is megvalósíthatóak. A valójában három-négy statisztikai körzetből felépülő kistérség – bár lakosság száma alapján nem haladja meg a szokásos kistérségeket – szubrégióknak tekinthető.

A térség jellemzően és hagyományosan aprófalvas jellegű. A határoló folyó-völgyek viszonylag nagyobb településeivel együtt összesen 125 településen több mint 90 ezer ember él. Ebből a terület harmadát kitevő 615 km²-nyi Belső-Cserehát 56 településén csak mintegy 15 ezren laknak. A térség négy kisvárosában koncentrálódik a népesség közel harmada (Edelény 11 ezer, Encs 7 ezer, Szikszó 6 ezer, Szendrő 4,5 ezer fő). Az 1880-as népszámlálás idején a térség egészének 89 ezer lakosa volt, amiből még 26 ezren éltek a Belső-Csereháton. A terület két szélső és középső részét alkotó hegy- és dombvidéken tehát a népesség rohamosan fogy, majdnem felére csökkent az említett időszakban.

A lakosság a jobb életkörülményeket és biztosabb megélhetést ígérő folyó-völgyekbe és a megye, az ország korábban dinamikusan fejlődő ipari körzeteibe vándorolt el. Az elnéptelenedést jelzi, hogy tíz faluban a lakosok száma már nem éri el a 100 főt sem, és létezik egy kis falu (Szanticska), ahol a közelmúltig már csak egyetlen lakos élt. A táj jellemző építészetét, a hamisítatlan falusi környezetet, a kistelepülések báját épp ezek a falvak őrizték meg leginkább. A modern, s még inkább a posztmodern korszak embere a kikapcsolódást, a nyugalmat, a természet közelségét, a múlthoz, a gyökerekhez való visszatérést találhatja meg a 21. század ezen „szigetein”.

Az elnéptelenedési folyamat „lakmuspapírként” jelzi a terület gazdasági, infrastrukturális és társadalmi elmaradottságát. A Cserehát elmaradottsága több évszázados folyamat következménye, de a folyamat felgyorsulása a 20. század második felétől, sőt a 1960-as évektől, mintegy a „szocialista” gazdaságpolitika „eredményeként” figyelhető meg (1960 óta a Belső-Cserehát népességének 40 százaléka hagyta el a területet).

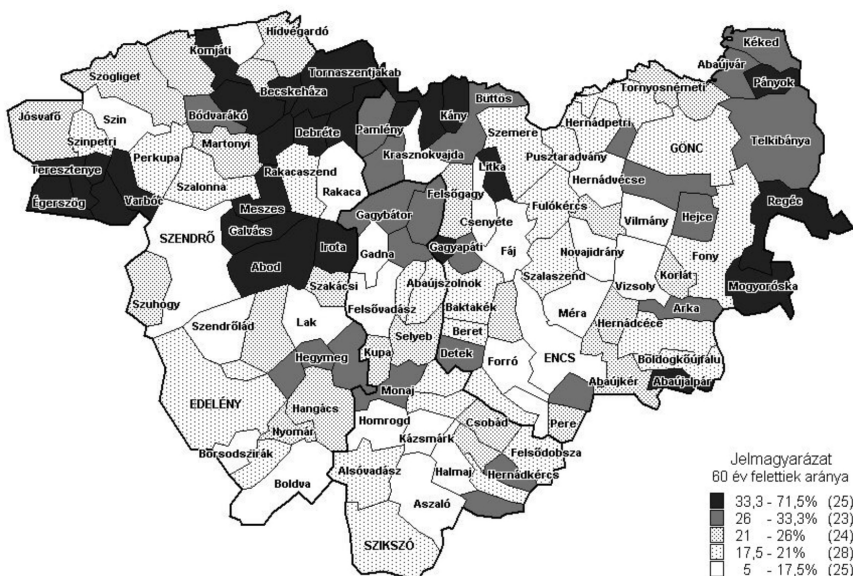
A folyamat oka világos: a Csereháti kistérségnek az elmúlt korok gazdasági és társadalmi rendszereinek egyikében sem sikerült megtalálnia a területi munkamegosztásba való – az adott korban értelmezhető területi fejlődést előremozdító – bekapcsolódás módjait. Ebben az előző korokban gazdasági húzóerőt jelentő természeti és gazdasági potenciált – jó termőföld, ásványkincsek, koncentrált munkaerő, centrumokhoz való közelség – felmutatni nem képes adottságok és az értékrendszert meghatározó gazdasági, társadalmi, politikai tényezők egyaránt gátolták.

A terület elmaradottságát jelzi, hogy a közelmúltig a gazdasága a természeti adottságokhoz nem igazodó gabonatermesztő mezőgazdaságra és néhány, a fővárosból vagy más távoli nagyvárosból kitelepített, leányvállalati függőségben lévő, korszerűtlen ipari üzemre támaszkodott. Mára ezek a gazdasági egységek leépültek, tönkrementek, és új vállalatok alig létesültek. A térségben a

munkanélküliség országos viszonylatban is a legmagasabbak közé tartozik: 25–30 százalék között mozog.

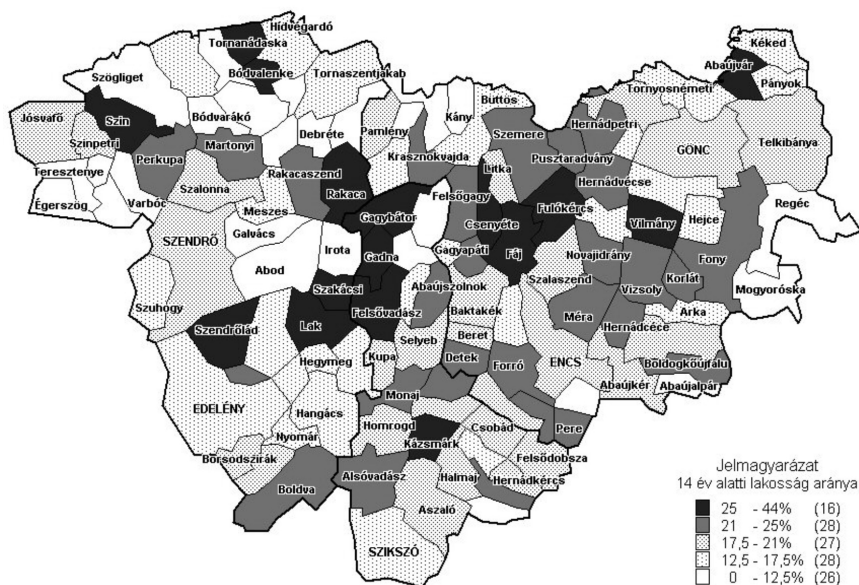
A Cserehát infrastrukturális ellátottságára az ivóvízellátás 1990-es években történő kiépítése mellett a szennyvízelvezetés megoldatlansága, a kereskedelmi, az oktatási és az egészségügyi ellátás hiányosságai, illetve a fejletlen telefonhálózat jellemző. 1990-ben a Belső-Cserehát kistelepüléseinek a 33 százaléka ún. zsákutcás típusú volt, 98 százalékában nem volt egészséges ivóvíz, sehol sem volt csatornázás, 78 százalékában hiányzott az óvoda, 61 százalékában az iskola, sehol sem létesült gyógyszertár. Az 56 faluban csupán 190 távbeszélő működött, amiből 27 volt magánelőfizetőké. Az ivóvízellátás megoldására, a telefonhálózat, valamint a gázellátás kiépítésére 1992-től indultak – döntően állami támogatással – nagyszabású infrastruktúrafejlesztési programok. Ezek a programok azonban még nem érintették az orvosi ellátás, az oktatás, az új igényként belépő szennyvízelvezetés és -tisztítás kérdéseit.

A térség társadalmi szerkezete mélységesen erodálódott. Ma már több mint kétszer annyi 60 év feletti idős ember él a Belső-Cserehát falvaiban, mint ahány 14 éven aluli gyermek. Több olyan település is van, ahol az átlagéletkor meghaladja a 60 évet, s a legfiatalabb lakos is 50 éven felüli (1. ábra, 2. ábra).

1. ábra

A 60 évnél idősebbek lakosságon belüli aránya a Cserehát–Hernád–Bódva vidéken, 2002
MTA RKK KÉTI Miskolci Osztálya, 2003

2. ábra

A 14 évnél fiatalabbak lakosságon belüli aránya a Cserhát–Hernád–Bódva vidéken, 2002

MTA RKK KÉTI Miskolci Osztálya, 2003

A még fiatalabb népességű településeket is erősen sújtja az elvándorlási hullámok következtében fellépő kontraszelekció. A különböző intézmények 1970-es években történő körzetesítésével még tetézt az „agyelszívás” következtében a kistelepülésekben a népesség iskolai végzettségi, képzettségi színvonala kritikus ponthoz érkezett. Ez a folyamat sajátos módon együtt járt a cigány lakosság létszámának és arányának számottevő emelkedésével. (A Cserhát egészében a cigányság aránya 20 százalék körüli, miközben egyes falvakban egyáltalán nincsenek jelen, máshol arányuk már meghaladja az 50 százalékot.) Számos településen megindult a teljes demográfiai leépülés folyamata. Az általános szakképzetlenség, az értelmiség égető hiánya az innovációk átvételének legfőbb gátjává vált.

A Belső-Cserhátra jellemző szélsőségesen kedvezőtlen helyzet a folyóvölgyek településein valamelyest jobbra fordul. A térségen belüli erőforrás-áthelyeződésnek ezek a települések, elsősorban a kisvárosok voltak a befogadói. Am még így is a négy statisztikai körzet együttes mutatói országosan a legkedvezőtlenebb képet mutatják.

Összességében a térség helyzete a mély és általános elmaradottsággal jellemezhető, ami a fejlődési centrumoktól való végletes eltávolodásban és a periferiákon általában előforduló összes probléma jelenlétében nyilvánul meg. A természeti és kulturális értékek felélesztetősége, az országhatár mentén

kialakult kapcsolatok gazdasági élénkítése, valamint a folyók völgyeiben fekvő viszonylag nagyobb települések erősebb gazdasági tartalékainak értékesítése képezheti a jövőbeni fejlődés alapját. Egyelőre azonban a fokozódó elszegényedéssel és a létbizonytalanságba taszított családok ezreivel kell a térség lakosainak és önkormányzatainak szembenéznie. Az egy évben kifizetett szociális segélyek a térségből befizetett személyi jövedelemadó kb. 10 százalékát képezik, valamint a segélyek az önkormányzati költségvetések 25–30 százalékát alkotják (G. Fekete 2002).

2. A CIGÁNY NÉPESSÉG TÉRSÉGI JELENLÉTE

2.1. A benépesülés folyamata

A történeti áttekintéshez, a tendenciák és azok változásának bemutatásához érdemes tanulmányozni az 1893-as országos cigányösszeírás eredményeit. Ennek adatai szerint a térség akkor is a relatív nagyobb cigány népességgel bíró övezetek közé tartozott. A vizsgált terület, illetve a mai országhatárokon túlnyúló Abaúj-Torna vármegye járásai és a Borsod megyei Szendrői járás 2,3–2,9 százalék közötti cigányságával az e kisebbség területi elhelyezkedését tükröző térképen az Erdélyből kiinduló, „az északkeleti határhegyek és a Nagy-Alföld közt igen kedvező terepen futó egyik fő ágba” tartozott. Borsod-Abaúj-Zemplén megye mai területén ennél jelentősebb arányú cigányság csupán az ózdi és a Gömör megyei Rimaszécsi járásban élt (Cigányösszeírás 1895).

A korabeli összeírás elemző részében megállapítottak szerint az aprófalvas dombos Cserehát és környéke, a Felvidék és az Alföld felé egyaránt nyitott folyóvölgyek jó terepet jelentettek a cigányok megtelepedéséhez. A jellegzetesen dombvidéki terület kedvező felszíni viszonyai mellett a nemzetiségi megoszlás is befolyásolta a 18. század végén Erdélyből elindult cigányság első honfoglalásának alakulását. Általános tapasztalatként említették, hogy a romák rendszerint oda telepedtek, ahol vegyes nemzetiségű, következésképp nyitottabb társadalmú, (toleránsabb?) népesség élt. Így, a görög katolikus, rutén eredetű falvakban kevésbé, míg a római katolikus magyarok és tótok közé inkább telepedtek le cigány családok.

A kutatott térségben való eloszlásuk nem volt egyenletes. A települések 20–30 százalékában egyáltalán nem találunk cigányt, és 30–45 százalékukban nem volt állandóan letelepedett roma. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a már ekkor is aprófalvas területen a cigány népesség nagyobb arányához már kisebb létszám is elegendőnek bizonyult. 1893-ban 10 százalékon és 50 főn felüli cigánysággal csupán Idrány (16,2 százalék, 56 fő), 100 főnél nagyobb roma népességgel csak Szendrő (140 fő, 5,3 százalék) rendelkezett

A falvakban tehát, ha volt is cigány lakos, azonban egy-két családnál nem lehetett több. Ezzel szemben 1984-ben csupán 12 falu említhető (10 százalék), ahol egyáltalán nem éltek cigányok, és ez a szám is 1991-re 10-re csökkent (MTF 1984, CSFT 1991). 1893-tól 91 év alatt a cigányság létszáma közel hét-

szeresére (kb. 2200-ról 14500-ra), az össznépességen belüli aránya 2,6 százalékról 15,6 százalékra emelkedett (1. táblázat).

Az aprófalvas településrendszer mellett ma már a térség másik alapvető sajátossága a roma népesség átlagosnál jóval magasabb aránya. A 2001. évi népszámlálási adatok alapján a népesség 15 százaléka vallja magát cigánynak. A korábbi felméréseink eredményei alapján korrigált adatok szerint azonban ez az arány már 20 százalék, sőt a becslések szerint a 6–14 éves korosztályon belül eléri a 35 százalékot. Tornanádaska cigány lakosságának aránya elérte a 2/3-ot, Rakacáé a 3/4-et, Csenyétéé a közel 90 % százalékot (G. Fekete 2002).

1. táblázat

A cigány népesség száma és aránya a vizsgált területen kistájak szerint (1893, 1984, 1991, 2000, 2002)

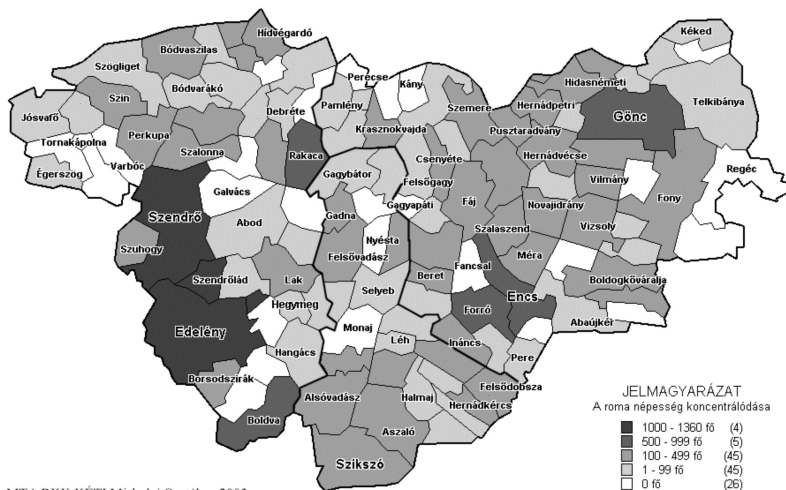
Megnevezés	Évszám	Galyaság	Bódvavölgy	Cserehát	Hernádvölgy	Abaúji Hegyalja	Térség összesen
Települések száma		10	16	58	22	19	125
Népességszám	1890	4410	15 227	27 959	20 107	17 496	85 199
	1960	4149	24 545	33 089	29 767	19 707	111 257
	1984	2930	27 946	22 188	29 419	11 862	94 345
	1990	3620	23 090	20 532	29 897	10 441	87 580
	2000	3668	29 175	20 818	31 642	10 756	96 059
Roma lakosok száma	1893	100	420	740	520	450	2 230
	1984	552	4 091	4 336	3 486	2 070	14 535
	1991	540	4 367	5 299	3 961	2 354	16 521
	2000	513	4 499	4 647	3 350	1 230	14 239
	2002	767	6 022	5 953	4 377	2 457	19 576
Roma lakosok aránya	1893	2,3	2,8	2,6	2,6	2,6	2,6
	1984	18,8	14,6	19,5	11,8	17,5	15,4
	1991	14,9	18,9	25,8	13,2	22,5	18,9
	2000	14,0	15,4	22,3	10,6	11,4	14,8
	2002	20,9	20,6	28,6	13,8	22,8	20,4

Források: 1893 – országos cigány összeírás; 1984 – megyei tanács felmérése; 1991 – csereháti falukutató táborok felmérése; 2001 – népszámlálás; 2002 – becslés

Az arányok nem csak az aprófalvas jellegből adódóan magasak, a terület falvainak többségében 100 főnél népesebb cigány közösségek élnek. A legnagyobb létszámban Edelényben (1100 fő), Szendrőben (1000), Encsen (750), Szikszón (500), Alsóvadászon (420), Hernádvécsén (380), Kázmárkon (309), Csenyétén (250), Homrodon (290), Lakon (290), Novajidránban (360), Vilmányban (590), Vizsolyban (340) és Aszalón (250 fő) élnek roma identitású lakosok (3. ábra).

A roma népesség térségi megjelenésében törvényszerűség nem figyelhető meg. Minden mikrokörzetben egyaránt található magas cigány népességarányt mutató, de roma népesség nélküli település is. Összesen 25 olyan település van, ahol egyáltalán nem élnek romák, e települések egyikének lakossága sem haladja meg a 400 főt. 18 faluban a romák aránya eléri, illetve meghaladja a 40 százalékot, itt él a térség romáinak 30 százaléka. Ugyanakkor a cigányok 22 százaléka az öt kisvárosban telepedett le.

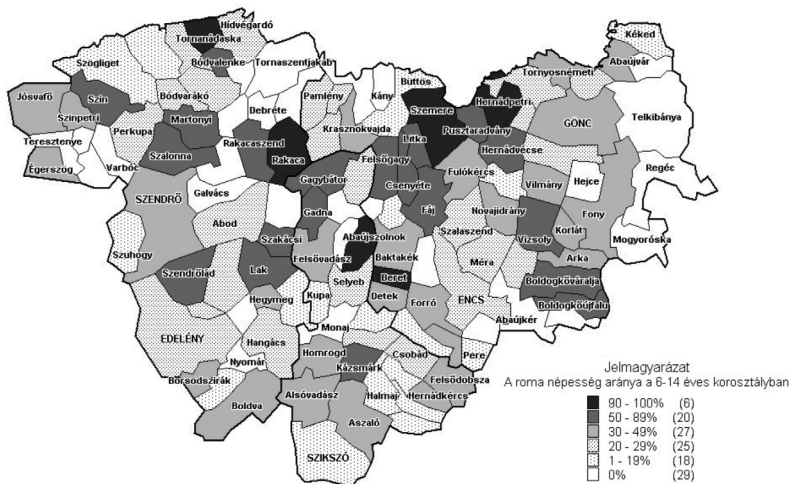
A települések közel felében az iskolás korú gyerekekben belül a roma gyerekek becsült aránya meghaladja a 30 százalékot. Összesen 25 olyan település van, ahol nincs iskolás korú roma gyerek, ebből 4-ben már egyáltalán nincs is iskolás korú gyerek és a többi településen is számuk 50-nél kevesebb. Kilenc településen pedig szinte kizárólag csak roma iskolás korúak élnek (4. ábra).

MTA RKK KÉTI Miskolci Osztálya, 2003.

3. ábra

A roma népesség koncentrációja a Cserhát–Hernád–Bódva vidéken (becslés), 2003

4. ábra

A roma népesség aránya a 6–14 éves korosztályban

MTA RKK KÉTI Miskolci Osztálya, 2003

2.2. A cigányság demográfiai folyamatai

A cigányság első honfoglalásakor a dombvidéki környezetből és a kevert etnikai jellegből adódó népességvonzó hatás ma már nem érvényesül. Felvetődik a kérdés, hogy akkor milyen hatásoknak, folyamatoknak tulajdonítható a Cseherháton és környékén a cigányság ilyen mérvű koncentrációja?

2.2.1. Természetes szaporodás

A cigányság természetes szaporodása közismerten magasabb az országos átlagnál, s mind nagyságrendjében, mind tendenciájában jól követi a fejlődő országokra jellemző értékeket. A 20. század elejére jellemző magas születési és halálozási mutatókból megvalósuló évi 7–10 ezrelékes természetes szaporodás az egészségügyi ellátás és az életkörülmények relatív javulásával az 1950-es évekre elérte a 12–15 ezreléket, majd az 1960-as évektől – a továbbra is magas, 40 ezrelék feletti születési és fokozatosan 15–10 ezrelékre csökkenő halálozási ráta mellett – 25–30 ezrelékre emelkedett (Szabady 1974). A falvak körzeti orvosai szerint az 1980-as évek végétől a szaporodási ütem lelassult. Amint azt az 1991-ben végzett felmérésünk adatai is igazolják, a kisebb (3–4 gyermekes) családtípus vált jellemzővé. Különösen a Bódva- és a Száraz-völgy településeiben lett uralkodó ez a modell.

Az éves születési ráta a legmagasabb arányú roma népességgel rendelkező településeken (Csenyété, Fulókércs, Pusztaradvány) 2002-ben 20–30 ezrelék között mozgott, ami 15–20 ezrelékes természetes szaporodást eredményezett a gyakorta 10 ezreléket el nem érő halálozási rátának köszönhetően.

Az 1893-as értékekből kiindulva a természetes szaporodás magyarázza a területen élő cigány lakosság létszámának öt-hatszoros növekedését. A tényleges szaporodás azonban – mint láttuk – hétszeres, ami 1893–1984 között évenként 21,5 ezrelékes növekedést feltételez. A fenti megfontolások alapján átlagosan ilyen mértékű természetes szaporodás nem feltételezhető, azaz bevándorlással is számolnunk kell ebben az időszakban.

2.2.2. Vándorlások

Pozitív, de csak kisebb mértékű vándorlási egyenleg mellett megvalósuló migrációra utal a helyiek emlékezete, a kiválasztott 15 faluban a családnevek vizsgálata és az ott megkérdezett több mint 600 fő, illetve azok szüleinek születési helye. A felkeresett, korábbi adatok rekonstruálására is képes 31 faluból 8-ban – az emlékezet szerint – 1950-ben csupán egy-két, sőt 10 faluban egyáltalán nem volt cigány család. Számuk 170–200 lehetett, míg ma eléri a 900-at. Figyelembe véve, hogy 1950-ben az átlagos családnagyság 8–12 fő körül változott, ami ma általában 4–6 fő között mozog, a természetes szaporodás nagy részben magyarázatot ad a növekedésre.

A családnevek tanúsítják, hogy elsősorban az ősi családok szaporodtak tovább egy-egy faluban. Olyan jelentős cigány népességgel bíró településeken is, mint Lak, Selyeb, Fulókércs vagy Beret, a jelenleg ott élő cigányság alapvetően 2–3 rokonsághoz tartozik: Bereten a cigány lakosság fele Horváth,

1/5-e Gulyás, és 1/8-a Bacsó családokhoz tartozik (összesen kb. 125 fő – 80 százalék). Fulókércsen a cigányság 90 százalékát (20–22 családot) a Maták, a Putnokiak, a Dávidok teszik ki. Abaújíváron is a családok közül mintegy 80 százalékot jelent az Ónodi és a Gulyás család együtt, míg a laki cigányság közel felét a Ganyi család, további 20 százalékát a Mogyoró és a Siroki családok alkotják (G. Fekete 1991). A családok ilyen mértékű növekedése és osztódása a más településről jött házastársak folyamatos betelepülése mellett valószínűsíthető. Ez azonban nem jelentett számottevő térségen kívülről történő bevándorlást.

Csak mérsékelt térségen kívülről érkező bevándorlásra utalnak az 1991-ben végzett kérdőíves felmérés eredményei is, miszerint a terület összes cigány lakosságának mintegy 4 százalékát kitevő, több mint 600 fő közel 90 százaléka ezen a vidéken született és a lakóhelyet változtatók 18 százaléka korábban is ebben a térségben élt. A megkérdezettek szülei 80 százalékban szintén a térségen belül születtek. A felnőtt gyermekek fele csak településen belül, míg 22 százalékuk a térségen belül költözött. Mindezek alapján úgy becsülhető, hogy a jelenleg itt élő cigányság 10 százaléka vándorolt be messzebből.

Kistérségi szinten egyedül az Encsi kistérségben tapasztalhatunk jelentős vándorlási pozitívumot, ami 2002-ben 103 fős népességnövekedést jelentett. Ennek azonban 60 százalékát Encs vándorlási nyeresége tette ki, miközben az újonnan, Gönc központtal létrehozott Abaúj-hegyközi kistérséget igen jelentős elvándorlás jellemzi, különösen a nagyarányú cigány népességgel rendelkező településeket. Általánosságban elmondható, hogy a jobb közlekedési és egyéb infrastrukturális adottságokkal rendelkező folyóvölgyekben található települések kedvezőbb helyzetben vannak. A legnagyobb elvándorlás az elzárt és cigánytöbbségű falvak esetében figyelhető meg (G. Fekete 2002).

2.2.3. A népesség iskolázottsági szerkezete

Tipikusan elmaradott területről lévén szó, a népszámlálások demográfiai adataiból jól nyomon követhető a demográfiai szerkezet torzulása. A nagyarányú elvándorlás következtében fellépő elöregedés mellett a népesség iskolai végzettsége, szakképzettsége alapján is kimutatható az össznépességen belüli negatív, a népesség kontraszelekciójára utaló trendek jelenléte (G. Fekete 1990). Ez általában a többi lakostól nagyobb anyagi, műveltségi hátránnyal induló, elköltözni alacsonyabb igény szintje miatt nem tudó (nem csak) a romákra jellemző. A mobilitás hiányának átlagon felüli hiánya a cigányságon belül a képzettségi szint függvényében jelentkezett. Ezzel magyarázható, hogy a cigányság elvándorlásával kapcsolatos kérdéseinkre sorra azt a választ kaptuk, hogy nem jellemző, majd utólag kiderült, hogy korábban sok helyen – 33 faluból legalább 17-ben – voltak zenész cigányok, akik még az 1970-es években kivétel nélkül elvándoroltak. Az köztudomású, hogy a zenészek a cigányság műveltebb rétegeihez tartoznak.

Az iskolai végzettséggel, szakképzettséggel kapcsolatos jellemzők tekintetében a térség épp annyira marad el a megye más területén élő cigányok átlá-

gától, mint amennyire a terület összes lakossága a megye más területein élők-től. Meglepő azonban, hogy a legalább szakmunkásképzőt végzettek aránya a Csereháton, pontosabban a Hernád-völgyben 1991-ben magasabbnak bizonyult, mint általában a megye cigányai között, bár ez az érték még mindig az analfabéták aránya alatt maradt. (Például Lakon és Bereten a helyi pedagógusok és a munkahely szorgalmazására és támogatásával a férfiak közül meglepően sokan letették a szakmunkászvizsgát). A cigányság iskolázottsága, annak területi különbségei a későbbiekben a roma és a nem roma lakosság együttélésére, a cigányság önszerveződő képességére, a jelenlegi helyzet alakulására is hatással voltak.

A kontraszelekció tényének nem mond ellent, hogy a polgármesterek 1991-es adatközlése alapján a cigány népességgel bíró falvak 30 százalékában nincs olyan romacsalád, amely a falu átlagánál sokkal rosszabb körülmények között élne. Anyagi körülményeiknek a nem cigány lakosokéhoz való közelítése a terület általános, nem csupán etnikai alapon magyarázható leromlásával függ össze.

3. A CIGÁNY NÉPESSÉG JELENLÉTÉT ALAKÍTÓ TÉRSÉGI TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FOLYAMATOK

A vizsgált terület korántsem tekinthető homogénnek a cigányság jelenléte – száma és aránya – alapján. A benépesültség egyenetlensége számos tényezővel magyarázható. A cigányság területi koncentrációjának kialakulását, térbeli folyamatait ebben a térségben (is) alapvetően a már korábban kialakult térszerkezet, a kormányzati politikát kifejező központi döntések, rendelkezések és a kistérségi érdekmechanizmusok határozzák meg. A mindezek hatására megvalósult területi fejlődés, illetve e térség esetében a lemaradás fontos elemeként a lakáshoz jutás és a megélhetés (munka, illetve jövedelemszerzés) helyi lehetőségei szintén meghatározó erővel bírnak. A fentiekől nem független, de bizonyos öntörvényszerűségeket is magában hordozó helyi társadalmak befogadó készsége, a két etnikum egymás mellett élésének kialakult módozatai és a cigányság belső strukturális jellemzői alkotják a cigányság térségi jelenlétét befolyásoló tényezők harmadik csoportját.

3.1. Történelmi örökség

Már az ún. első honfoglalást követően is léteztek a térségben belül területi különbségek (Szendrő, valamint a Szikszói járás már akkor is nagyobb számban és arányban adott otthont a cigányoknak). A területi különbségek okai elsősorban a helyi társadalmak befogadókészségének különbözőségében és a gazdaság helyi rendjébe való integrálódás lehetőségének, a cigány

munkaerőre való rászorultság mértékének különbözőségében lehettek. Térbeli mozgásaikat is elsősorban a munkalehetőség és a megtűrtség motíválta.

A kézműiparban, és így iparosban nem bővelkedő, a felvidéki, gömöri „vas-központoktól” távolabb eső térségben például kiemelkedő szerepe és megbecsültsége volt a cigány kovácsoknak. Az 1893-as összeíráskor viszonylag magas számban jegyezték fel kovácsokat a Szendrői, a Tornai és a Csereháti járásokban (az abaúji cigánykovácsságnak széles néprajzi irodalma is van) (Bogdál).

Vályogvetésre alkalmas terület is bőven adódott a folyómellékek agyagos térszínein és a dombvidék pannonkori üledékein. A térség hagyományos építőanyaga a vályog, amit a belső-csereháti részeken csak az 1960-as évek vége felé kezdett felváltani a drágán kiszállított téglá. Korábban szinte minden falu, illetve falukörzet határában élt néhány vályogvető roma. Ők a cigányságon belül is az „alacsonyabb rangúak” közé tartoztak. A vályogépítkezés megszűnésével együtt eltűntek, elfeledték ezt a szerintük szégyelleni való mesterséget. Olyannyira, hogy például míg Csenyété őslakos cigányai zömmel vályogvetők voltak, ma nincs, aki megtapassza, kicsit renoválja saját, vályogból épült régi parasztházait (G. Fekete 1991). Az erdős, hegyvidéki jellegű vidékeken (Galyaság, Abaúj-Hegyalja) elterjedt volt a cigányság körében a teknővájó mesterség.

A pásztori (csordás, kondás) teendőket szinte minden faluban cigányok látták el, és szükség volt a cigány munkaerőre az állattartásban és az időszakai mezőgazdasági munkában is. A vándorlások fontos elemét jelentették a mezőgazdasági munkavégzéssel összefüggő népességmozgások. Hosszabb távon is megszabta egy-egy faluban a cigányság jelenlétét, számának változását a pásztorral kötött megállapodás tartalma, a szerződötetés módja. Voltak falvak, ahol minden évben új pásztorot fogadtak, hogy megakadályozzák a régi végleges megtelepedését. És voltak olyan falvak, ahol évről-évre ugyanaz lett a pásztor, sőt az állás még öröklődött is. Ebben az esetben a pásztor családja meggyökeresedett a faluban, s idővel népes cigány közösséggé nőtte ki magát. Vizsgált településeink közül ilyen hatásokkal magyarázható, hogy például Varbócon még ma sem élnek cigányok, vagy Abaújtúron és Tornaszentjakabon épp ellenkezőleg, a ma ott élő 15, illetve 5 család a mindenkori pásztorokból és azok leszármazottaiból áll.

A második világháború végén bekövetkezett deportálásokról, azok létszám-módosító hatásáról, területi különbségeiről nem sokat tudunk. A visszaemlékezések szerint az itteni cigányságot – ellentétben a térség zsidó lakosságával – csak viszonylag kisebb számban hurcolták el. Szinte kivételnek tekinthető Irota, ahonnan 3 cigány családot vittek el, és így ez a falu cigány lakos nélkül maradt az 1950-es évekre (G. Fekete 1991).

A már korábban kialakult centrumok – ahol már az 1920–30-as években is jelentős cigányság élt –, tehát a világháborúkat követően – és még ma is – láthatóan tovább növekedtek. Önmagában a cigányok korábbi létszáma azonban még nem magyarázza a területi eloszlás alakulását. Számos település van, ahol

a növekedés a természetes szaporodás mértékét sem érte el, vagy a cigányság jelenléte teljes mértékben megszűnt. Ez utóbbira példa Mogyoróska és Regéc, ahonnan a korábban ott élő egyetlen család is beköltözött Fonyra. A cigányok számának területi alakulásában tehát nagy szerepe volt a továbbiakban elemzett tényezőknek.

3.2. Központi intézkedések

Az 1960-as évektől a telepek felszámolásával és a népességrobbanás kiteljesedésével elkezdődött a romák második honfoglalása (Csalog 1991). Ekkor jelentősen megváltozott a terület etnikai térképe. A korábbi romacentrumok tovább növekedtek és újabb koncentrátumok alakultak ki. Míg a 1991-es kérdőíves felmérés során megkérdezettek 80–90 százaléka nem mozdult ki a térségből – azaz itt született és lakott –, addig csupán valamivel több mint 30 százaléuk nem változtatott lakást. A felnőtt lakosság többsége tehát – mintánk alapján – nem eredeti lakóhelyén lakik, de a körzeten belül, ami rendkívül erős térségen és településen belüli mobilitást jelez, és határozott térbeli átrendeződéssel járt. Jól érzékelhető, a népesség nagyobb részét felszívó növekedési centrumok jöttek létre úgy, hogy a falvak többségének lakói – az interjúk tanúsága alapján – a bevándorlást nem, vagy csak alig érzékelték, nem tartják számottevőnek, nem emlékeznek bevándorlási hullámra vagy nagyobb arányú betelepülésre. Hogyan lehetséges ez?

A bevándorlások leggyakoribb indoka a házasságkötés, forrása pedig a szomszédos települések. Az 1991-ben megkérdezettek közül is a lakóhelyet változtatók több mint fele indokként a családi körülményeket jelölte meg. Olyan, még a hagyományosan nagy cigány népességgel bíró faluban is, mint például Lakon ez volt az egyetlen megjelölt indok. Az „idegen” tehát családtagként, már ott élő családok természetes növekedésébe kapcsolódva jelent meg. A település vezetői egész családok mozgását, az ott élők számára is érzékelhető migrációt 30 településből csupán 10-ben tapasztaltak. Ezek közé tartozik Irota és Bódvarákó, ahol korábban nem éltek cigányok, így annak az egy-két családnak az 1970-es évek elején történő bevándorlása gyökeres fordulatot jelentett. A már korábban is jelenlévő cigány közösség bevándorlásból származó gyarapodása csak a legnagyobb roma népességű települések vezetőiben tudatosult. A bevándorlás fő irányaiként azonban itt is zömmel a térséghez tartozó településeket vagy az ahhoz szorosan kapcsolódó bányavidéket jelölték meg, kivéve a napjainkban kibontakozó visszavándorlást.

A cigányság „felemelésére” irányuló központi törekvések főbb elemei és a területpolitika általános hatásai közül kiemelendők a romatelepek megszüntetésére irányuló – az etnikai sajátosságokat figyelmen kívül hagyó – felülről kiinduló kezdeményezések. Ilyenek például: a cigányok számára kidolgozott „CS” lakásépítési és kedvezményes lakásvásárlási akciók, a szociális segélyezés rendszere, valamint a térség elmaradottságát növelő, az elnéptelenedést

erősítő és ezáltal a helyi társadalmak önszerveződő képességét csökkentő, az öngazgatást ellehetetlenítő területpolitika. (Ezen intézkedések és hatásaik részletesebb elemzésére természetesen jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk.)

3.3 A térségen belüli érdekviszonyok

A kistérségi érdekelemzők hatással voltak a fentebb említett általános szabályozás és intézkedések helyi megvalósulására, és kihatottak a cigányságot érintő koncentrációs és szegregációs folyamatokra. A tanácsi igazgatási rendszerből adódóan a kormányzati döntések végrehajtásának elemi területi egységeiként nem a települések, hanem a tanácsi körzetek funkcionáltak. Ebből következően a „CS” lakásépítés helyéről, a kedvezményezett vevő személyének kijelöléséről, a cigányság területi elhelyezésére közvetetten hatást gyakorló általános fejlesztésekről, egyes foglalkoztatási kérdésekről nem települési, hanem körzeti szinten született döntés.

A társközségekből csupán 1-2 főt bevonó, a kisebbségi érdekek megjelenítésére, érvényesítésére alkalmatlan közös tanácsok direkt módon is eldönthetők, mely falvakba koncentrálják a körzet cigány lakosságát. Így jelölték ki a „CS” lakások építésének helyéül Kázmárkot és Tornanádaskát. Hasonlóan zajlott a tornyosnémeti házvasárlások szorgalmazása a közös tanács részéről. Mindezek a döntések a már ott élő romák biztos megkötését (háztartásként, élettársként) és a környező falvakban élő cigányok átcsábítást eredményezte (G. Fekete 1991).

A községi közös tanácsok politikájában lényeges elemként jelentkezett az erőforrások központba történő koncentrációja. A társközségek rendre kimaradtak a – mégoly csekély – infrastrukturális beruházásokból, sőt visszafejlesztették őket. A területi hátrányok halmozódása tovább fokozta a települések elnéptelenedését, ezáltal a régi parasztházak kiürülését és elértéktelenedését, a helyi társadalom gyengülését, és megteremtette a romák betelepülésének lehetőségét.

A cigányok betelepítése az elvándorlás miatt kiürülő és elértéktelenedő falusi házakba a vevőkijelölési hatáskör révén szintén többnyire a közös tanács döntésétől, és csak kisebb részben az eladó vagy a faluközösség szándékától függött. A tanács döntési szabadságát a nem cigány vevők hiánya, továbbá a házak hasznosítására az eladók sürgetéséből és a cigányok lakáshelyzetének tarthatatlanságából fakadó kényszer korlátozta.

3.4. A lakáshoz jutás lehetőségei

A lakásszerzés lehetőségeit döntően az előzőekben említett, településen kívüli erők hatására történő „CS” lakások építése és a rendelkezésre álló üres parasztházak száma szabta meg. Megjegyezendő, a „CS” lakások építésének be-

indulásában, volumenének növelésében sokszor maguk az érintett falvak is érdekelve voltak, tehát nem csupán egy magasabb szintű döntés rájuk erőszakolásáról volt szó. Így a helyiek, vagy legalább egy részüknek egyetértésével találkozott ez az akció ott, ahol a régóta a faluban élő, egyre nagyobb létszámú cigányság lakáskörülményei tűrhetetlenné váltak. A régi parasztházakba való beköltözésüket nem tartották kíváncsnak vagy lehetségesnek. Volt, ahol a község vezetése ettől a központilag dotált akciótól többlet fejlesztési eszközöket is várt, abban reménykedett, hogy „egy füst alatt” más hiányzó infrastrukturális fejlesztések is megoldhatók. Végül volt, ahol személyes érdekek, az építkezés – valljuk be, az üzleten elég sokat kereső – kisiparos kivitelezőjének üzleti érdekei is érvényesültek. Jelentősebb „CS” lakásépítés a folyóvölgyekben, az eredetileg is jelentősebb cigány népességgel bíró településeken valósult meg.

A lakások 10 százaléka kiterjedő vizsgálatunk szerint csupán 7 százalékot tettek ki a „CS” lakások, míg a megye egészét tekintve ez az érték magasabb (10 százalék) volt. A dombvidéki részekben nem is volt szükség „CS” akcióra, hiszen bőven álltak rendelkezésre üres, az eredeti lakosok által elhagyott házak. Igaz, ezek egy része nem jelent meg az ingatlanpiacon, mert az örökösök vagy az elköltözött tulajdonosok – hétvégi ház, gazdasági épület céljára, vagy egyszerűen csak bízva a valamikori felértékelődésben – megtartották. A legtöbb helyen azonban sürgősen meg akartak tőle szabadulni, főként mert kellett a pénz a gyerekek Miskolc környéki falvakban felépülő új lakásainak építéséhez.

Potenciális vevőként csak a cigányok jelentkeztek, illetve a tulajdonos az „állam felé” értékesítve tudta a számára legkedvezőbb árat elérni (G. Fekete 1991). Egyes településeken kimondottan jó üzletet jelentett a „tanácsnak eladni”, mert így a helyi piaci árnál jóval többet is lehetett kapni a lakásért. Így a Csereháton a romák a megyei értéknél magasabb – az 1991-es felmérés szerint 70 százalékos – arányban a falvak belsejében található régi parasztházakban vagy a maguk épített házakban laktak.

Az általános vásárlási kedvezmények, a rendkívül előnyös hitelkonstrukció mellett a helyi támogatások közé tartozott – időben a központi támogatási formák bevezetését megelőzve – az építési telkek kedvezményes áron való juttatása is (pl. Hídvégardóban) (G. Fekete 1991, G. Fekete 1988).

Megjegyzendő, hogy a nem cigány lakossággal megegyező feltételek mellett, saját munkával felépített lakások erkölcsi értéke jóval magasabb, a munka eredményéhez és ezen keresztül a faluhoz való kötődés sokkal erősebb, mint a viszontszolgáltatás nélkül, értéken alul nyújtott lakások esetében. Az új lakások felépítése, a beköltözés itt valóban az életmódváltás egyik lépcsőfokaként tekinthető, míg a falvak többségében ez nem következett be. A megvásárolt parasztházak elkezdtek „putrisodni”, kialakultak a falusi slummok. 1984-ben a helyi tanácsok a telepen kívüli lakásoknak csak mintegy 5–6 százalékát minősítették putriszerűnek, 1991-re ez az érték közel duplájára emelkedett (MFT 1984, CSFT 1991).

3.5. A megélhetési lehetőségek alakulása

A megélhetési lehetőségek között ma már a tradicionálisnak tekintett cigány mesterségekkel és ezek környezeti igényével – a népességgkoncentrációk kialakulásának okait keresve – sokáig nem kellett számolnunk. Bár 1991-ben akadt még néhány teknővájáshoz, seprűkötéshez, kosárfonáshoz értő cigány, de ezek a hagyományos mesterségek, mint megélhetési források (átmenetileg vagy végleg?) a kisiparral és a kézművességgel együtt kihaltak a „kicsi”-nek nem kedvező társadalmi, gazdasági környezetben (G. Fekete 1988). A megkérdezettek között hagyományos cigány mesterséget űzött egyáltalán nem találtunk a csereháti mintában.

A legális munkaerőpiacon való megjelenés lehetőségei és a munkaerő árának megfelelő értékesítése az egész térségben korlátozott. Éppen ez indokolta a tömeges elvándorlást. Mindezek ellenére a lakosságnövekedési pólusok kialakulásában ennek a tényezőnek – más térségektől és más népességcsoportoktól eltérően – kisebb szerep jutott. A lakóhelyet változtatott megkérdezettek alig 10 százaléka költözött el munkavállalás miatt.

A romák bevándorlását is ösztönző gazdasági potenciál csupán az 1970-es években, részben valós, részben éppen a cigányság foglalkoztatását megoldandó „mondvacsinált” mezőgazdasági munkaerőhiánnyal küzdő néhány tsz-ben és a térség kevés számú ipari, építőipari, útfenntartási munkahelyének helyet adó kisvárosokban jött létre. Az 1984-es foglalkoztatási adatok szerint a helyi munkavállalás lehetősége vonzhatta és tarthatta meg Hernádvécse, Vizsoly, Vilmány, Encs, Szendrő, Edelény cigányainak egy részét. Jellemző, hogy a térségben a roma aktív keresők 30 százaléka, a Cserehát keleti részén 44 százaléka a termelőszövetkezetekben talált munkát.

Napjainkban azonban már ez a gazdasági vonzás is eltűnt, hiszen az egyre súlyosabb gondokkal küzdő tsz-ek még átalakulásuk előtt igyekeztek megszabadulni a fölösleges munkaerőtől. Kezdetben a lazább munkafegyelmű cigányokat bocsátották el, akiknek a munkafegyelme a munkanélküli segélyezés bevezetésével még tovább csökkent. Mára a mezőgazdaságban foglalkoztatott cigányok száma és aránya is számottevően lecsökkent. Gyakorlatilag csak az erdőgazdaságokban, a „csemetében” dolgozó nők és férfiak képviselik a mező- és erdőgazdaságban foglalkoztatott roma munkaerőt.

Az első gazdaságba való bekapcsolódás a Csereháton élő romák számára (is) csak a térségen kívül történő munkavállalással, ingázással vált lehetővé. Ez – a központi törekvések ellenére – mind a cigány munkavállalók, mind a munkaadók részéről sokáig ellenállásba ütközött. A hetvenes években a vonatkozó párthatározat (MSZMP 1961.) végrehajtása és az olcsó segédmunkaerő biztosítása végett a miskolci nehézipari üzemek, a bánya, az építőipari, az útjavító és a közlekedési vállalatok munkajáratokat szerveztek. Így a cigányok közül is egyre többen tudtak munkához, ezáltal stabil keresethez jutni. 1984-re az aktív korú férfiak 75–80 százalékanak volt munkahelye, akiknek több mint 60 százaléka ingázott. Elsősorban a megyén belüli napi, az említett munkajáratokkal megvalósuló ingázás vált jel-

lemzővé, de Méráról, Abaújszállásról, Szemeréről, Beretről sokan heti ingázással jártak Budapestre.

Az ingázásra a jobb közlekedési adottsággal rendelkező völgyekből nyílt jobb lehetőség, ami az itt lévő falvak cigány népességének számát is tovább növelte. A legmagasabb foglalkoztatottságot elérő falvak közül Hidvégardóból a Borsodi Szénbányákhoz, Beretről Budapestre, Lakról Miskolc egyik útépítő vállalatához jártak be a cigány lakosok csapatosan együtt dolgozni. Egyikük vitte magával a másikat, az esetleg odaköltözött új családot is (G. Fekete 1991).

Mára ez a népességkoncentráció tényező is elveszítette korábbi hatását. Hiszen az említett 75–80 százalékkal szemben 1991-ben csupán a férfiak 20–25 százaléka volt munkahelye. Azon kevesek, akiket nem építettek le, ahol nem számolták fel a bejáráshoz szükséges különjáratokat – illetve ellent tudtak állni a munkanélküli segély „csábításának” és a munka nélkül, de a térségben lehetséges kereseteknél jóval magasabb segélyből élő társaik gúnyolódásainak, „meggyőző érveinek” –, az 1990-es években is elsősorban a bányászatban és a közlekedésben dolgoztak, intenzív ingázás mellett.

A cigányság egy jelentős része soha nem is került be, vagy éppenséggel az utóbbi időben került ki a gazdaság munkaerőforgalmából, vagy munkavállalása bizonytalan, rapszodikus volt. 1984-ben a keresőképes korú férfiak 25, a nők 75 százaléka nem volt állandó munkaviszonya. A nők alacsony szintű foglalkoztatottságában a tradícióknak és a munkalehetőségek hiányának egyaránt szerep jutott. Bár ez utóbbival kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy több, a szabad női munkaerőre építő kezdeményezés is sikertelennek bizonyult. Így például a térségben beindított varrodák munkaerőhiánnyal küszködnek. A rendkívül kötött, többműszakos, szalag melletti munkára nincs jelentkező, illetve tartósan ott dolgozó.

A jövedelemszerzés szabadabb formáinak előnyben részesítése mutatkozik meg abban, hogy nők közül nagy számban vannak, akik az erdei termékek és a gyógynövények gyűjtéséből élnek. Megközelítőleg 10 százalékra tehető az alkalmi munkát vállalók aránya. Ezek a tevékenységek azonban nem földrajzi helyhez kötöttek, a Cserehát egészében művelhetők, így a szegregációnak nem okai, hanem következményei.

A fekete vagy szürke gazdaságba való bekapcsolódásnak is gátat szabott a terület előnytelen helyzete, a demográfiai erózió és kontraszelekció, a mindennapos megélhetési gondok és alacsony jövedelemszint, az önkiszákmányoló életmód, a cigány lakosság tőkehiánya és sajátos normarendszere, korlátozott kapcsolatrendszere, valamint az őket ellehetetlenítő szegregáció. Seftelők, üzletelők, feketén dolgozók, a háztartásban, családi gazdaságokban alkalmi munkát végzők csak a viszonylag jobb helyzetben lévő völgyi településekben találhatók. A legutóbbiak ott is egyre kevesebb számban. A háztartásokban, a családi gazdaságokban való munkavállalásuknak egyre nagyobb akadálya a bizalmatlanság. Az utóbbi években felerősödött üzleteléssel, „csencselés”-sel, vásárolással foglalkozó romák inkább a nagyobb cigány népességű településekről kerülnek ki, összértéke szinten számuk nem jelentős.

Kupecek, mozgó zöldség- és egyéb árusok sincsenek jellemző számban. A Cse-rehátra Szabolcsból és az Alföldről érkeznek vándorárusok (G. Fekete 1991).

A gazdaság minden szektorából kimaradottak, a munkaerejük iránti kereslet hiánya vagy saját hibájukból integrálódni nem tudók a megélhetés viszonylag alacsony színvonalon való biztosítása végett gyakran törvénytelen eszközökhöz folyamodnak (Kemény 2000). Nem véletlen, hogy ez a térség az 1990-es évek közepéig a „legsötétebb” helyek közé tartozott a megye bűnözési térképén.

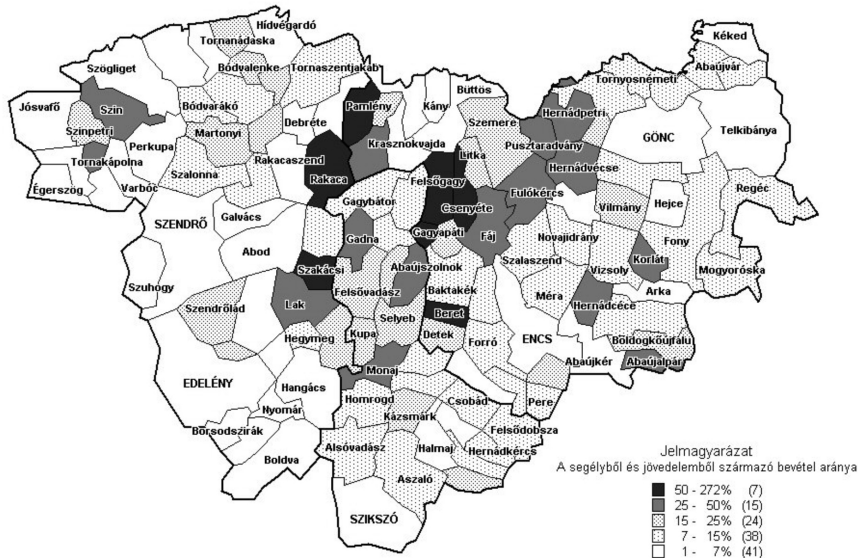
A gyér népesség és a bűncselekmények, különösen a tulajdon elleni bűncselekmények relatíve nagyobb száma miatt az egy főre jutó bűnelkövetők és bűncselekmények száma itt volt a legmagasabb a megyében. A bűnelkövetők között a cigány lakosság népességarányánál nagyobb hányadban szerepelt. (Vincze-Fekete-Kisgyörgy 1990) Az évtized végére a bűnözés mértéke a rendőrség hatékonyságának növekedése következtében stabilizálódott, sőt csökkent.

A tulajdon elleni bűncselekmények feltételét képező, a népesség egy részére jellemző relatív jólét csak a völgyi településekben és a kisvárosokban jellemző. A legfontosabb létfenntartási cikk, az élelem beszerzése – falusi térségről lévén szó – a „paraszток” kertjeiből (kapálás nélkül) mindenhol biztosítható. Ez a megoldás általában az együttélés elmérgesedéséhez vezet, különösen ott, ahol a cigánysággal azonosított társadalmi csoport és a „paraszток” megélhetési esélyei között szinte csak az a különbség, hogy az utóbbiak a terület elmaradottságából adódó hátrányokat háztáji gazdálkodással próbálják enyhíteni. Nem a meggazdagodáshoz, hanem alapvető létfeltételeik biztosításához van erre szükségük, és a munka nélkül boldogulni próbálók („kapáljon a paraszt”) ennek eredményeit veszélyeztetik (G. Fekete 1991).

A területen élő cigányok nagy részének fő legális bevételi forrása a szociális segély. Ennek a családok összjövedelmén belüli aránya településenként eltérő. Mértékét részben a foglalkoztatás és a munkából származó jövedelem megszerzésének fentebb vázolt (napjainkban meglehetősen kilátástalan) lehetőségei, részben a segélyt nyújtó önkormányzatok hozzáállása és pénzügyi helyzete szabják meg. Költségvetés szempontjából a térség önkormányzatai között nincs számottevő különbség. Bevételeik döntően a központi juttatásokból származnak, saját forrásaik (gazdasági egységek és az adózó polgárok híján) nincsenek. Így az egyre erősebb nyomásként rájuk nehezedő segélyezési gondokon saját erejükből enyhíteni nem tudnak.

A segélyből származó bevételek és a személyi jövedelemadó összegének nagyságát összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a térség lakosai megélhetési gondjainak leküzdésében nagy szerepet játszanak az önkormányzatok által rendszeresen, illetve rászorultságtól függően esetenként nyújtott pénzügyi segélyek, támogatások. Kivételes esetekben az egyes településeken kifizetett segélyek nagysága meghaladhatja a belföldi jövedelemből származó bevétel nagyságát; 2002-ben két ilyen is volt – Csenyété (271 százalék) és az előregedő demográfiai struktúrával jellemezhető Gagyapáti (137 százalék) –, ez utóbbi településen nincs cigány népesség. A települések negyede esetében a rendszeres szociális segélyben részesülők aránya meghaladja a felnőtt lakosok 15 százalékát (5. ábra).

A megélhetési lehetőségek és a roma népesség térségi megjelenése közötti összefüggést vizsgálva összességében azt látjuk, hogy a romák integrálódáshoz valamelyest jobb lehetőségek adódtak a főbb közlekedési útvonalak mentén fekvő völgyi településekben. A közlekedés elől elzártabb területeken éppen az elzártság, a hatóságoktól való távolság, nem utolsósorban a hagyományos, természetközeli élet lehetősége nyújtott az alacsonyabb igényszintűeknek bizonyos (lét)biztonságot. A munkavállalás lehetőségeinek általános csökkenésével az utóbbi tényezők jelentősége nőtt meg.

5. ábra

A kifizetett segélyek és az éves belföldi jövedelem aránya, 2002

MTA RKK ATI Debreceni Osztálya, 2004

3.6. A helyi társadalmak befogadó képessége

A helyi társadalom befogadó készségében a 19. században még nagyobb szerepet játszó etnikai, vallási összetétel jelentősége a népességszám nagyarányú csökkenésével, a törzslakosság nemzetiségi tudatának elvesztésével és a vallás elleni harc „sikereivel” párhuzamosan csökkent. A görög katolikus Gadnán is tömegével jelentek meg a cigányok, „mentességét” ugyanakkor továbbra is megőrizte az „istenhátamögötti” Kány.

A helyi szerveződések megfojtó, a népességet a kerítésen kívüli történések iránti közömbösségre nevelő évek, a fiatalok és az értelmiség, azaz a cselekvőkészség elvesztése a helyi közösségek zártságát, kohézióját is lazította, a falusi társadalmakat általában képtelenné tette az idegenekkel szembeni védekezés-

re. Ez persze nem jelentette azt, hogy elfogadták a betelepülőket, csak éppen már nem volt erejük „kiutálni” őket, vagy nem is érzékelték betelepülésüket.

Kivételek persze ezen a téren is adódnak, így a helyi cselekvő erő jelenlétének – egyáltalán nem üdvözlendő – bizonyítékeként említhetők azok az esetek, amelyek során egyes falvakban a cigány családok meggyökerezését úgy akadályozták meg, hogy a pásztorházban éppen ott lakók feje felől lebontották a hajlékot és átkergették a családot a szomszéd faluba (G. Fekete 1993). A „dózerolás” a cigány lakosság településén belüli mozgásainak, a régi telepről való elköltözés kikényszerítésének is „bevált” módszere volt, de ez az esetek többségében nem párosult a faluból való kiköltözéssel.

Az „idegen” cigányok betelepülését sokszor nem is a falu többségi lakói, hanem maguk a már ott élő romák hiúsították meg. Így például meglepően zárt, még a házastársi, élettársi alapon betelepülőkkel szemben is kritikus roma közösségnek bizonyult Lak, Hídvégardó, Beret, Baktakék, továbbá – igaz, más előjellel – Kázmárk és Vizsoly nagyobb lélekszámú, őshonosnak tekinthető cigánysága. Ezek részint „már valamit elért” csoportok és közösségek. Tagjaik rendszeres munkaviszonnyal és jövedelemmel rendelkeznek. Életmódjukban és értékrendjükben a nem cigány lakossághoz közeledtek, helyenként teljesen azonosultak azzal. Ezeken a helyeken maguk a cigányok közösítik ki az elfogadott normákat átvenni nem tudó vagy nem akaró betelepült. Az is előfordult, hogy ehhez a hatóságok – tanács, rendőrség – segítségét kérték (G. Fekete 1991).

A „belső szűrő” azonban helyenként ellentétes tartalommal működik: Kázmárkon, Vizsolyban és Hernádvécsén a felemelkedni akarókat közösítették ki. E településeken a népesség fluktuációja zömmel a külső hatásoktól (tsz-munkaerő betelepítése, tanácsi akció) függött, gyakoribb volt a „messziről jött” családok betelepülése, a nagyszámú cigányság nem szerveződött közösséggé, és egy-egy hangadó család „terrorizálja” a többit. Mindez a „jobb érzésű” családok elköltözését váltotta ki. Így kerültek az első cigány családok Léhre és Szalaszendre.

3.7. A két etnikum egymás mellett élése

A két etnikum együttélésében az utóbbi 40 évben – a közöttük lévő falun belüli munkamegosztás átalakulásával párhuzamosan – gyökeres változás következett be. Az 1950-es éveket megelőző időszakban mindenki számára világos volt a faluban, hol van a cigány lakosság helye, mi a feladata, és ezeket a szerepeket mindkét fél vállalta is. A századfordulóra a korábbi speciális feladatok elvesztették aktualitásukat (vályogvetés), nem igényelnek ekkorra felduzzadt cigány népességet (seprűkötés, pásztorkodás), a kialakult bizalmatlansággal együtt megszűntek (házi munkák), és maguk a cigányok sem hajlandók vállalni azokat („piszkos”, illetve nehéz fizikai munkák). A cigányok kiszorultak a falu kereslet-kínálat törvényein alapuló belső munkamegosztásából és a helyi gazdálkodás rendjében feleslegessé váltak.

Ezt a folyamatot egészítették ki a cigányság belső, strukturális átalakulásai, az értékrend, a gondolkodás változása, illetve mozdulatlanlansága. Egyfelől jogaik általánosan ismertté váltak előttük és az ideológiai hatások, a cigányság fel-emelésére való törekvések, a paternalista állami gondoskodás következményeként növekedett a romák öntudata is. Másfelől ezt nem követte az életmód átalakulása, a munkához és a kötelességhez való viszony változása. Ugyanakkor a többségi lakosság – valamiféle felsőbbrendűségi érzéstől vezérelve – elvárta, hogy a cigányság saját erejéből boldoguljon, vagy hogy a korábbiakban jellemző gazdasági függőségnek megfelelő, alázatos magatartást tanúsítson (Bánlaky – Kevy 1999).

A két etnikum életminőségében és mentalitásában korábban is meglévő különbségek – mindenféle állami gondoskodás ellenére, sőt annak hatására – tovább nőttek. Az esélyteremtés és a felzárkózás lehetőségének kezelési módja alapvetően meghatározhatták a kommunikációt egy-egy falu cigány és nem cigány lakosai között. Általánosnak mondható a két etnikum közötti elhidegülés, helyenként az ellenségeskedés erősödése. Jó példa erre a gyermekek közötti kapcsolatok alakulása még azokban a falvakban is, ahol a cigány és nem cigány népesség között nem annyira merev a különállás és létezik kommunikáció. Míg 20–30 éve a falu összes egykorú gyermeke együtt játszott, focizott, ma a korábbi kisebbségből immár többséggé vált cigánygyerekeket a „paraszatok” kiközösítik.

A nem cigányok számára a kényelmes, a romák gondjait figyelmen kívül hagyó magatartás mindenhol tarthatatlanná vált, de a cigány–„paraszt” kapcsolat szinte településenként eltérő módon változott.

A térség falvait vizsgálva a cigány és nem cigány lakosok együttélésének formái az alábbiakban bemutatottak szerint változnak.

(1) A létszámbeli és az említett „hangerőbeli” – mindennapokban is markánsan érezhető – növekedés sok helyen a nem cigány lakosságból félelmet váltott ki, ami az interetnikus kapcsolatok és a kommunikáció megszakítását, a saját védőfalak felépítését és a szegregáció kiteljesedését hozta magával. Például Tornyosnémetiben lassan két önálló életű falu alakult ki. Tagjai úgy menekülnek a konfliktusoktól, hogy kerülik egymást, szó szerint bezárkóznak, visszavonulnak (G. Fekete 1991).

(2) A falvak egy további típusában, a nem cigányokban nagyon erős az elégedetlenkedés, főleg a 10–15 éve vagy legújabban bevándorolt alkalmazkodásra és együttélésre képtelen romákkal szemben. Tehetetlennek érzik magukat, mert erőszakos – házrombolás, kikergetés – eszközökhöz törvénytisztelő voltuk miatt nem folyamodnak, más lehetőség pedig nincs, hogy megszabaduljanak a 100–200 fős falu életét megkeserítő egy-két családtól (Bódvarákó). A helyiek vagy az önkormányzat által nyújtott elköltöztést elősegítő anyagi támogatást nem vehetik igénybe, mert az agresszív cigányokat a szomszédos falvak nem fogadják be, a drágább életlehetőségeket jelentő városokba pedig a romák nem akarnak menni (G. Fekete 1991).

(3) A falvak egy másik csoportjában nem okoz gondot a cigány lakosság jelenléte. Ennek oka kis létszámukban vagy integrálódásuk magas fokában ke-

reshető. Például Hídvégardó esetében „rendesnek, tisztának, dolgosnak” tartják őket, és senki sem különbözteti meg az ott élő cigányokat a falu többi lakójától (G. Fekete 1991).

(4) Külön típust alkotnak azok a települések, ahol a cigányság azért nem jelent már „problémát”, mert a faluban lakók életminősége és normarendszere a cigányságéhoz közelít és elüt a térség más falvaiban tapasztaltaktól. Más szóval sem a cigányok, sem a nem cigányok nem különböztetik meg az ott élő nem romákat a romáktól. Ezeken a településeken a cigány és nem cigány népesség viszonylag békésen él egymás mellett, közöttük a kapcsolatok elevenek, amit a krasznokvajdai vegyes házasságok növekedése is bizonyít (G. Fekete 1991). Ebben az esetben nem annyira a cigány népesség „felemelkedéséről”, hanem inkább a nem cigány, de többszörösen kontraszelektálódott lakosság asszimilációjáról van szó. Azaz, e települések „elcigányosodása” a származás szerinti roma lakosság 100 százalékos arányának elérése előtt végbemegy.

(5) Néhány faluban a két etnikum korábbi racionális egymásrautaltságát így a piacgazdaságra alapuló kapcsolatrendszer váltotta fel. Lakon például a cigány lakosság jelenti a helyi háztáji termékek (hús, tojás, zöldség, gyümölcs, bor) fogyasztóbázisát. Kétségen felül, ha nem lagnának cigányok a faluban, a háztáji termékek jó része eladhatatlan maradna, és a termelők jelentős jövedelemtől esnének el. Ugyanakkor a falubeli romaközösség példászerű fejlődése nyomán a megnövekedett igényű és egyben fizetőképes cigányság – a hiányos kereskedelmi ellátás miatt – nem tudná szükségleteit más forrásból biztosítani (G. Fekete 1991). Ez a fajta gazdasági egymásrautaltság csak ott alakulhatott ki, ahol a helyi cigány lakosság szükségleteit a piacról szabályos kereskedelmi tranzakciók során akarja és tudja kielégíteni, és nem lopással. Érdekességgé megjegyezhető, hogy létezik olyan falu is, ahol a cigányok a saját és a szomszéd települések kertjeiből ellopott termékekkel kereskednek (G. Fekete 1991).

A kereskedelmi hálózat hiányát pótlendő, néhány cigányasszony – a falu lakói által keresett – ruhaneművel és háztartási eszközökkel folytat kereskedelmi tevékenységet. Ezek csak kimondottan helyi igényeket elégítenek ki. A térségben élő cigányok közül nem foglalkoznak nagybani vándorkereskedelemmel.

(6) Újabb típusba sorolandók azok a falvak, ahol bár egymásrautaltságról nincs szó, de az ott élő nem cigányok – látva a cigányság gondjait, és az ebből esetlegesen következő kockázatokat, illetve tisztán emberbaráti megfontolásokból – a kötelező önkormányzati feladatokon túlmenően megpróbálják enyhíteni a cigány családok helyzetét. Ebbe a kategóriába sorolható az időközben már megszűnt gadnai cigány óvoda beindítása.

3.8. A cigányság belső strukturális jellemzői

Ami a belső strukturális jellemzőket illeti, a cigányság vándorlásainak okaival, területi különbségeivel kapcsolatosan a térségben három tényezővel találkoztunk. Beszélgetéseink során, több helyen szembesültünk azzal a kijelentéssel,

hogy a cigányok csak nagy tömegben, a rokonsággal és saját fajtájukkal együtt szeretnek élni.

A már korábban is nagy cigány népességű, az eddigiekben tárgyalt jellemzők alapján a romák megtartásához is jó adottságokkal rendelkező települések így természetes gravitációs magként viselkedtek, és elszívták a nagyobb számú cigány népesség befogadására alkalmatlan kisfalvakból az eredetileg ott élő egy-két családot és azok leszármazottait. Így költöztek el a cigányok Regécről és Mogyoróskáról (G. Fekete 1991). Ugyanakkor az erős rokonsági kötődés és a család meghatározó szerepe elvándorlások indukálója is lehet. 1990–1991-ben a családok közötti viszályból fakadó „cigányháború” miatt költözött el Vizsolyból a cigányság közel 30 százaléka a Cserehát belső településeire. Lassú visszaszivárgásuk azonban néhány hónap múlva megindult.

Megváltozott a cigányság karaktere. A falutól és lakóitól való gazdasági függőség megszűnésével és annak a személytelen államtól való függőségé alakulásával eltűnt az aláztos, mindenki szolgája és „kapcarongya”, „instálom” cigánytípus. Az új romageneráció cseppet sem aláztos, inkább agresszív, követelődő, vélt vagy valós jogait erővel érvényesítő, esetenként magát a törvényt felül helyező. A hallgatag, putriban meghúzódo műveletlenséget, alulszocializáltságot felváltotta a világra nyitott, sorsával elégedetlen, mindenki-ben ellenséget látó, feltételek nélküli gondoskodásra számító, de ugyanakkor független, magát megalázni már nem hagyó, de a társadalom rendjébe integrálódni még nem tudó műveletlenség vagy félműveltség. Ez a váltás alapvetően meghatározta a cigány és a nem cigány népesség kapcsolatát, s ezen keresztül hatott a migrációs folyamatokra is.

A cigányságnak a mai integrációs folyamatokat meghatározó strukturális átalakulása a ma aktív korúak szüleinél erősödött fel. Az 1960-as években a cigányok a nem cigány lakossághoz hasonlóan munkát vállaltak a közeli bányákban, a miskolci üzemekben, velük együtt, egy buszon, egy műszakba jártak, és kisebb létszámuk, valamint hozzáállásuk miatt lehetőség volt a „keveredésre”, az egymástól való tanulásra. Ily módon kölcsönös tisztelet alakult ki közöttük, és ma ezeket a családokat nem tekintik a faluban cigányoknak (G. Fekete 1991). A hatvanas évek nyújtotta foglalkoztatottsággal kapcsolatos felzárkózási esélyek kiegészültek a telepek felszámolásának helyi gyakorlatával is. Bár az 1980-as évek közepére, egy-két falut kivéve, lezajlott a cigánytelepek megszüntetése, a központi óhaj ellenére sem sikerült a cigányság szegregációját megszüntetni. Lakon, Boldván és Szendrőládon erre nem is törekedtek, és az épített „CS” lakásokból a régi telep helyén vagy a falu más részén új telepek jöttek létre.

Baktakék, Kázsmárk, Szalonna és Szendrő esetében a cigányok faluközpontba való mozaikos betelepülésétől várták az integrálódást, ezzel szemben lassan a falu belsejében is megindult a cigány utca, majd a cigány negyed kialakulása. Ennek oka egyrészt, hogy az új lakást vásárló cigányok szívesebben költöztek az övéik mellé, másrészt, hogy a nem cigány népesség igyekezett elmenekülni a beköltöző romák szomszédságából.

Az integrációhoz vezető strukturális átalakulást azonban – mint láttuk – nem a térbeli közelség, hanem a lakáshoz jutás módja indíthatta el. Ahol ezt a cigányságnak juttatott kedvezményes vagy ingyen telkek biztosítása, majd a továbbiakban a romák önerőből történő építkezése révén érték el, másképpen alakult a cigányközösség életútja, mint ahol ingyen lakások osztogatásával, vagy épp ellenkezőleg, dózerolással, a párthatározatok betű szerinti végrehajtásával oldották meg.

A hatvanas években a roma gyermekek iskoláztatása jelentette a harmadik megoldásra váró feladatot. Nem mindenhol sikerült a tankötelezettségnek úgy érvényt szerezni, hogy betartása ne csak a hatóságtól való félelmen alapuljon. Ehhez olyan népművelő tanítókra volt szükség, akik nem csak a gyerekekkel, de a szülőkkel is szót tudtak érteni, a cigánysággal való foglalkozást küldetésnek tekintették. E pedagógusok a betűvetés mellett a pénz beosztására, a munka tisztelőtére, a közösség erejének felismerésére is megtanították a fiatalokat. E téren Beret és Lak pozitív példaként említhető.

A munka–lakás–iskola hármas követelmény érvényesülése esetén is helyzeti előnybe kerültek azok a falvak, ahol a cigányság az első lépéseket még az 1950–60-as években, a „parasztok” kisebb előnyének korszakában meg tudta tenni. Elkésett vagy csak részleges váltás esetében a felzárkózás reménytelennek, a cigány és nem cigány lakostól egyre több áldozatot követelőnek bizonyult.

Az „úton elindult” cigány családok további élete sem vált azonban egyirányúvá. Volt, ahol a gyermekek már nem követték szüleiket a többnyire nehéz fizikai munka vállalásában, inkább szerettek volna könnyebben megélni, és egy új, a fiataljait elvesztő falutól idegen, esetenként a törvények megszegésétől sem visszariadó, a paraszti társadalom értékrendjével szembekerülő életstílust választottak. Ezeket a romákat a már kiforrott cigány közösségek vagy nem fogadták be, és ezért el kellett költözniük, vagy ők lettek a hangadók és példák a következő generáció egyre vadabbá váló fiataljai számára, és ezzel átfurmálták a korábbi közösséget. (Talán ugyanaz a folyamat játszódott, játszódik le, mint az egész magyar társadalomban, csak éppen nyersebben, szélsőségebben, ezért a környezet számára is irritálóbb, félelmet gerjesztőbb módon.)

Mások folytatták a beilleszkedés apáik által megkezdett útját, vagy éppen úttörőként próbáltak kitörni a „hagyományos” cigány környezetből. Ennek első látható jele a lakásváltoztatás, a régi környezetből való kikerülés óhaja, ami gyakran településváltással is együtt járt. Unikumnak számít az az eset, amikor a 1960-as években saját erejéből a faluba beköltözött, ott kockaházat építő cigány azért változtatott lakást, mert 1982-ben cigány települt a szomszédságba, és ő „csak nem fog azokkal élni” (G. Fekete 1991).

Az „anyaközösségből” önként vagy kényszerűen kitörni, másképp élni akarók két csoportjához tartozók vándorlási irányai között azonban lényeges különbség figyelhető meg. Míg az ott élő cigányságtól „alulról” különbözők a nagy cigány népességgkoncentrációk felé mozdultak el, a „felülről” kitörni akarók az erősen elcigányosodott falvakkal szomszédos településekben régi pa-

rasztházakat megvásárolva jelentek meg. Ezzel elindították a viszonylag nagyobb anyagi és szellemi tőkével bíró „civilizáltabb” romák térségen belüli és térségen kívülre irányuló szelektív vándorlását. Jelenleg ezek a családok a faluközösségek megbecsült tagjai – nem utolsósorban azért, mert azok is akartak lenni. Ahhoz, hogy a falu befogadja őket, arra volt szükség, hogy „rendszeresen dolgozzanak, a házat, a kertet rendben tartsák, műveljék, tiszták legyenek, ne viselkedjenek szélsőségesen”, azaz átvegyék a falusi társadalom értékrendjét, ha úgy tetszik, asszimilálódjanak. 1991-ben a vizsgált terület cigány családjainak kb. 20 százaléka tartozott ebbe a kategóriába (G. Fekete 1991).

A roma értelmiség és politikusok ilyenkor szokták felhívni a figyelmet arra, hogy ez az asszimilálódás az etnikai sajátosságok elvesztésével, a cigány kultúra eltemetésével jár. Sajnálatos tény, hogy 1991-ben a kutatott területen sem a faluközösségbe beágyazódott, sem az azon kívül álló, szegregálódott cigány közösségekben sehol sem őrizték, ápolták a cigány kultúrát és a cigány nyelvet. Megőrizték azonban a „cigányságukat elvesztő” családok is sajátos szín- és ízlésvilágukat, a zene iránti affinitásukat, melyek talaján feléleszthető a hagyományos cigány kultúra. Az 1990-es évek második felétől erre épültek – kormányzati támogatással – az egyre inkább elterjedő iskolai etnikai oktatási programok. Mindezek ellenére, jelenleg a cigány lakosság többségét mindkét kultúrából való kirekesztettség jellemzi.

4. A NÉPESSÉGMOZGÁSOK HATÁSA A SZEGREGÁCIÓRA

Azt már láttuk, hogy az integrálódás folyamata miként indukált népeségmozgásokat. Most azt tekintjük át, hogy a népeségmozgások hogyan hatottak az integrációra, illetve a szegregációra.

Vissza-visszatérő vitakérdés, hogy az együttélés térbeni keretei mennyiben befolyásolják a cigányok integrálódásának lehetőségeit. A térségben tapasztaltak alapján az életkörülmények javulásában, a nem cigányok életmódjához való hasonulásban a legjobb eredményeket – a nem cigány népesség közé való betelepítés mágikus erejében hívők cáfolatára – a telepszerűen lakó hídvégardei és laki cigányközösségekben érték el. Mindkét helyen a nem cigányokkal való kapcsolat alakulásában nagy szerepe volt a közös munkavállalásnak, de ez a cigány közösségen belüli húzóerővel is párosult. Az egymás közötti verseny eredményeként – elmondások és saját tapasztalatok szerint is – mindkét faluban számos, viszonylag jó anyagi körülmények között élő cigány család található.

A falun kívül megtelepedő laki cigányokat (ennél gettósabb megoldás, élesebb földrajzi elkülönülés már nem igen lehetséges) ez a tény láthatóan nem zavarja. Kívánságukat két pontban foglalták össze: egy közeli kereskedelmi egység létesítése, valamint a buszjárat úrvonalának a telepig történő meghosszabbítása. Elmondásuk szerint: jól érzik magukat egymás között, de térségi szegregációjuk nem is jelent teljes elkülönülést. A már majdnem ki-

sebbségben lévő falusiakkal – kisebb-nagyobb konfliktusoktól kísérve ugyan – alapvetően jó a kapcsolatuk. Önkormányzati képviselőjük a nem cigányoktól is kapott szavazatot. Igazi kivételes esetnek számít, hogy a „parasztok” gyakran lakodalomba vagy saját közösségi összejöveteleikre is meghívják az ismerős roma családokat (nem csak a zenészeket) (G. Fekete 1991). Vegyes házasságok azonban nincsenek. A két etnikum békés és kölcsönös tiszteletben él egymás mellett, ennek nem feltétele a térbeli szomszédság, sőt úgy tűnik, mindkét etnikumnak jót tesz a térbeli különállás. A laki példa szerint romatelepek léte esetében is válhat a cigányság a falu szerves, a jövőben várhatóan a nem cigány lakossággal egyenrangú részévé. Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a térbeni elkülönülés jelentheti a megoldást a „békés egymás mellett élésre”. Csupán arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a tapasztalatok alapján az erőszakos integráció éppoly káros és eredménytelen, mint az erőszakos szegregáció, és példánk alapján létezik a térbeli szegregációnak olyan formája is, amely nem jár feltétlenül együtt a társadalmi szegregációval.

Azt hihetnénk, hogy az integrálódásra hajlamosabb rétegek elvándorlása felgyorsította a szegregáció folyamatát. Bizonyos mértékig ez bizonyára így is van, de vizsgálataink során azt tapasztalatuk, hogy a „jó példa” önmagában korántsem jelent húzóerőt. A „parasztok” értékrendjéhez közeledőt vagy a cigány közösség veti ki magából, vagy az onnan kiváló tagadja meg az övéit. Az integrálódottak és az ezen az úton még el sem indult társaik között gyakorlatilag hiányzik a kommunikáció. Beret és Hídvégardó esetében a cigányság többsége már megtette az első lépéseket a beilleszkedés útján, de az eddigi eredmények elérésében segítő húzóemberek elköltözése veszteséget jelent, és ez a folyamat lassulásához vagy teljes megtorpanásához vezethet.

A bevándorlók többsége szociálisan hátrányosabb helyzetű, ami szintén lassítja vagy visszaveti az integrálódást, a rendelkezésre álló erőforrások szétforgácsolódásához vezet, és a térség külső támogatások iránti igényét és rászorultságát növeli.

A vándorlások által is növelt népességgkoncentrációk nagysága, az adott településen jelenlevő romák száma és aránya a tapasztalatok alapján önmagában még nem határozza meg az integrálódás lehetőségét és kimenetelét. A faluban élő egyetlen cigány család éppúgy képes hosszútávon megkeseríteni a falu lakóinak életét, mint ahogyan tökéletesen beilleszkedni (például korábban Gagybátorban) s elfeledtetni, hogy az illető faluban cigányok is élnek. Másrészről viszont egy nagyobb számú roma népesség is éppúgy lehet a faluban idegen test (Vízoly, Kázmárk), mint a faluhoz szervesen hozzátartozó közösség. Az utóbbira kiváló példa Hídvégardó, ahol az integrációban fontos szerepet játszik a cigányság belső struktúrája, összetétele is.

A népességmozgások a cigányság számára oly fontos családi kötődéseken keresztül összefűzik a térség falvait. Az egyik településen megindult folyamat kihat a vele „rokonságban álló” másik településre is. Eme hatások közvetlen kimutatása azonban a jelen vizsgálat keretein túlmutat.

5. A NAPJAINKBAN ÉRVÉNYESÜLŐ TENDENCIÁK ÉS A KIHÍVÁSRA ADOTT VÁLASZOK

Az előzőekben elmondottak alapján a napjainkban megfigyelhető folyamatok, főbb konfliktusok az alábbiakban foglalhatók össze.

A térségben a cigányság száma és aránya továbbra is dinamikusan növekszik. Ennek elsődleges forrása még mindig a – közelmúltig tapasztalható mérséklődését követően, a legújabb népesedési politikai intézkedések (állampolgári jogon járó családi pótlék) hatására ismét magasra szökő – természetes szaporodás. A magas szaporodási ráta éppen a leghátrányosabb körülmények között élő, a megélhetéshez szükséges jövedelmet így módon remélő családoknál a leggyakoribb.

A térség egészében a romák számának gyarapodásában a korábbinál nagyobb szerepe van a bevándorlásnak. Érződik a térségen kívülről történő be-, illetve elsősorban a visszaáramlás hatása. A bevándorlások miatt tovább fokozódott a cigány népesség kontraszelekciója is: a letelepedők a térségből korábban elvándoroltak, de máshol megkapaszkodni nem tudók, a munkalehetőségek radikális csökkenésével végképp ellehetetlenülők, vagy a hatóságok előtt megbúvók, míg az elvándorlók a viszonylag jobb helyzetben élők, a korábbi ingázók közül kerülnek ki (Kováts 2002). Érdekes módon mindkét esetben a migráció a munkanélküliségre, a lakás gondokra és a fenyegető eladósodásra adott reakcióként értékelhető.

A térségen belüli népességmozgások irányainak alakulásában a központi intézkedések közvetlen hatása és a kistérségi érdekelemzők érvényesülése gyakorlatilag nem játszik szerepet. Megmaradt azonban a már meglévő gravitációs hatás, a lakáshoz jutási lehetőség, továbbá a helyi társadalom befogadó és védekező-készségének, az együttélés már kialakult formáinak, a két etnikum közötti kapcsolatoknak és a cigányság belső differenciálódásának meghatározó szerepe. A gazdasági munkamegosztás rendjébe való integrálódás esélyei oly mértékben beszűkültek, hogy a romákat vonzó hatásokról a térségben sehol sem lehet beszélni.

A cigányság mozgásait determináló fenti tényezők tartalmukban és hatásukban is változtak. Így a lakásvásárlási kedvezmények megszűnésével a biztos fedélhez való jutás lehetőségei között felértékelődött az önkényes lakásfoglalás módszere. Az önkormányzatok létrejöttével általánosan erősödött a helyi társadalom védekezése és a cigányok letelepedésével szembeni ellenállása (Kováts 2002).

A munkalehetőségek beszűkülésével, a szociális segélyezés helyben, mindenki számára látható és érezhető módon való megvalósulásával, a nem cigány népesség körében is megfigyelhető rohamos szegényedéssel, a tulajdon szentségének „helyreálltával” és a magánvagyon ellen irányuló bűntények számának növekedésével megváltoztak az együttélés keretei, általánosan csökkent a tolerancia, és nőtt a két etnikum szembenállása (Kemény 1999). A jelzett általános folyamatok azonban településenként más és más módon csapódtak le, így megmaradt a területi sokszínűség.

A térségen belüli vándorlások iránya eltérést mutat a cigányság korábbi és a nem cigány lakosság népességmozgásaihoz képest. Míg ez utóbbira a közelmúltig az „aprófalukörzetközpontkisváros-térségből ki” irányú, esetenként több lépcsőfokot is átugró lánc volt jellemző (a legújabb tendenciák ettől mintha eltérést mutatnának, de egyértelműen még nem mérhetők.), a cigányság inkább a „nagyobb település-kisváros-körzetközpont-aprófaluk” úton mozog és e tendencia érezhetően egyre inkább eltolódik az aprófalvak irányába. A lakáshoz jutás feltételeinek megváltozása indította el ezt az eltolódást a kisebb, üres házakkal igen, de ellenálló képességgel már kevésbé rendelkező falvak felé, ahol a legkönnyebb lakást szerezni – akár foglalással is.

Megindult, illetve folytatódott a cigányság számának térségen belüli területi kiegyenlítődése, ami az össznépességen belüli arányokat tekintve erős polarizációt váltott ki, és a Belső-Cserehát teljes elcigányosodását vetíti előre. Ezt a folyamatot a nem roma népesség természetes csökkenése és a szociális szempontból hátrányos helyzetben lévők további tömeges be- és visszatelepülése tovább erősítheti.

Figyelemre méltó, hogy mindeközben a térségben az egyértelműen pozitív példaként említhető három település közül kettőben, Hídvégardóban és Bereten erőteljesen csökken, míg Lakon már csak mérsékeltebben növekszik a cigányok száma. Ez egyrészt a jelentősen lecsökkent természetes szaporodás, másrészt a munkanélküliség elől menekülést kínáló elvándorlás következménye. Ezekben a falvakban, ahol a hetvenes-nyolcvanas években, a férfiak szinte mindnyájan, a nők közül is sokan rendszeresen dolgoztak, a családok megtanulták beosztani jövedelmüket, tervezni a jövőt, s mindezek hatására – persze óriási eladósodás mellett – szépen gyarapodtak, az ezredfordulóra ismét minden bizonytalanná és kiúttalanná vált. A férfiakat a döntően miskolci munkahelyekről elbocsátották, a bányákat pedig bezárták. A családok többsége az asszony fizetéséből, rokkantnyugdíjból vagy munkanélküli segélyből él. Regisztrálatlan munkanélküliként a különböző szociális segélyekből próbálják fenntartani magukat. Az adóságok törlesztésére már nem is gondolnak. A már elfeledett mindennapos anyagi gondok újra jelentkeztek, aminek egyik első hatása, hogy a gyerekeket kiveszik a napköziből, így lazul az iskolával való kapcsolat. A tanulmány előző részeiben elemzett, az életmódváltást, a „kiemelkedést” lehetővé tevő három tényezőtől kettő: a munkahely által biztosított rendszeres jövedelem és az iskola már veszélyben van, s félő, hogy a harmadik tényező, a lakáskörülmények is gyorsan romlanak. Ehhez még az adóságok miatti árverezésre, kényszerű lakóhely-változtatásra sincs szükség. A felépített – általában csak egy családnak is szűkösen elegendő, 1–1,5 szobás – lakások az új generációkat már nem tudják befogadni, nekik pedig – a nem cigány fiatalokhoz hasonlóan – reményük sincs legális módon lakáshoz jutni. A szociális lakásépítés nem jelent mindenki számára megoldást, még akkor sem, ha az elmúlt években ez volt az egyetlen építkezési lehetőség a kisebb falvakban. Érthető tehát az összeszokált toldaléképületek, a deszkafalak és a lemeztetők számának gyors szaporodása.

Mindezek alapján a társadalomtól legnagyobb segítségre – talán paradox módon – a viszonylag jobb körülmények között élő cigány családok szorulnak. Az átmeneti időszakban ők vesztették a legtöbbet: a biztosnak tűnő egzisztenciájukat s a hitet, hogy ki lehet kapaszkodni a „cigánysorsból”. Talpon maradásuk, újbóli talpra állásuk stratégiai fontosságú lehet. Ez a kérdés a cigány családok kb. 10 százalékát érinti, elsősorban a már említett három településen és a Cserehát peremterületein.

A munkalehetőségek biztosítása a problémák megoldásának egyik legfontosabb feltétele, de önmagában ez – a napjainkban egyébként szinte elérhetetlennek tűnő cél – nem old meg semmit, hiszen kérdőíves felmérésünk alapján a munkaképes férfiaknak alig fele és a nőknek 20%-a vállalna munkát. Ők elsősorban az előzőekben említett, korábban már munkával rendelkező, az azal járó életmódhoz hozzászokott romák köréből kerülnek ki.

A romák számának és arányának magas volta, sajátos életfelfogása és növekvő agresszivitása irritáló hatást vált ki a romló életkörülmények között élő nem cigány lakosságban. Ezt fokozza a cigány népesség által lakott lakások állagának teljes leromlása, a falu költségvetését súlyosan terhelő szociális segélyigény növekedése, a szociális segélyezés rendszerének látható eredménytelensége és a potenciális befektetőket távol tartó általános elmaradottság. Mindez a falvak önkormányzatait valamiféle lépések megtételére ösztönözi.

A helyi társadalmak által kezdeményezett megoldások közül négy jelentős negatív hatásokkal járhat a települések társadalmi struktúrájára nézve. Az egyik ezek közül a teljes bezárkózás, a konfliktusok „távolságtartással” való kerülése, ami előbb-utóbb a falu kettészakadásához vezet. Ennél is komolyabb gondokat vethet fel, és erőszakhullámmá válthat ki a cigányság betelepülésének erővel történő megakadályozása és a már ott élők elűzése. A harmadik forgatókönyv az adott helyzetbe való belenyugvást, a teljes passzivitást feltételezi, ami hosszútávon a falu teljes elértéktelenedéséhez és a konfliktusok kiéleződéséhez vezet. A negyedik változat a nem cigány lakosok erősödő elvándorlása, a maradók asszimilációja, beolvadása a többséggé váló cigányságba.

Egyetlen lehetőség áll a térség lakossága előtt: az együttélés új módjának, a falu életében résztvevők szerepeinek mindkét részről történő felvállalása. E hosszú távon eredményt hozó megoldásnak kidolgozása egyre sürgetőbb feladatként körvonalazódik. Hozzá általános recept nem adható, a cigányság helyi társadalomban betölthető/betöltendő szerepének feltérképezése falvaként, területenként másként valósítható meg.

Minden falu önkormányzatának át kell gondolnia az ott élő cigányság megjelenésének körülményeit, jelenléte okait, az együttélés történetének főbb átlomlásait, az ottani cigányok mentalitásához igazodó, illetve hagyományos megélhetési formák lehetőségeit, a falu gazdaságának várható vagy kívánt alakulását és abban a helyi cigányság helyét, lehetséges szerepét. Meg kell oldani a lakáshelyzet, a közeljövőben fellépő lakásigények, a lakáspiac várható vagy kívánt alakulásával kapcsolatban felmerülő feladatokat, meg kell találni a ci-

gányságnak a falukép alakításában, a közterhek vállalásában játszott és kívánatos szerepét, valamint meg kell őrizni a képzésben, oktatásban elért eredményeket.

A helyes stratégia és taktika csak ezek konkrét ismeretében dolgozható ki. A vizsgálat tapasztalatai alapján az így kialakuló „helyi tudásból” indulhatunk ki, és leszögezhetjük, hogy a „cigánykérdés” megoldása csakis a munka-lakás-iskola hármas egységében képzelhető el, nem szűkíthető le tisztán szociálpolitikai kérdésekre, és semmiképp sem lehetséges maguk a cigányok akaratát, ebbe az irányba mutató szándéka nélkül, vagy főként ellenében.

Szükség van törvényekre, a törvények cigányságra gyakorolt várható hatásainak elemzésére, de ezen túlmenően központi, az egész országra alkalmazott akciókkal nem lehet célt elérni. Minden településnek, mikrorégióknak magának kell megtalálnia a megoldáshoz vezető – várhatóan ezerféle – utat. A megvalósításban azonban a helyi önkormányzatok – jelenlegi erőforrásaik ismeretében – bármely út választása esetén külső segítségre szorulnak.

A cigányságnak a térségben tapasztalható nagyfokú koncentrációja, problémáik fokozott megjelenése és hatása a terület egészének fejlődésére rámutat a kérdés országos szintű kezelésének jelentőségére. Tájégségi nézőpontból a lehetséges stratégiák a következőképp értékelhetők:

(1) Ha a helyi társadalmak, önkormányzatok hozzáállása, a célra fordítható erőforrásai, ismeretei és módszerei nem változnak, a térség leszakadása az ország más részeitől gazdaságilag és infrastrukturálisan is folytatódik, az együttesen a tájégségi méretű slumosodás erősödéséhez, a cigányság problémáival összeolvadó tájégségi problémák felerősödéséhez, országos gondként való jelentkezéséhez vezet.

(2) Ha az önkormányzatok több pénzt kapnak segélyezésre, a halmozottan rossz szociális helyzetű családok megsegítésére, az csak a két etnikum közötti szembenállást növeli. A probléma lényege viszont nem változik, a kiváltó okok nem szűnnek meg, a konfliktus kirobbanása csak kicsit későbbre tevődik.

(3) Ha a csakis központi támogatással elképzelhető felzárkózás jelentős gazdasági fellendülés nélkül és a romákat „kihagyva” megy végbe és a helyiek az ingatlanárakat mesterségesen felverve próbálják megállítani a cigányság letelepedését, az nem jelent valódi megoldást, mivel a már meglévő cigányok lakta házak putrisodásához, illetve az önkényes lakásfoglalások számának növekedéséhez vezethet.

(4) Ha az országos politika a térség általános területi fejlődését tűzi ki célul, és a cigányság problémáit az elmaradottság problémakörének részeként, az általános gazdasági, infrastrukturális fellendüléssel kívánja megoldani, a fellendülés valóban magával hozhatja a cigányság számára is megfelelő munkahelyek létesítését, a jövedelemszerzés lehetőségét, illetve a társadalmi szolidaritás, a segítségi formák és források bővülését. Ugyanakkor kiválthatja az ingatlanárak emelkedését, ezen keresztül a putrisodás erősödését és az önkényes lakásfoglalások veszélyének növekedését is. Mindamellet a munkahely léte mindaddig csak pusztán lehetőség, míg a tudati viszonyok, a munkához való hozzáállás általánosan nem változik meg. Felzárkóztatási program tehát

nem létezhet nagyon komoly és átgondolt tudatformálási-képzési-kulturális program nélkül.

(5) Néhány település számára jelenthet kiutat, ha a térségben halmozottan jelentkező szociális és kulturális gondok, illetve a természeti és településszerkezeti adottságai alapján a szociálpolitika országosan kiemelt bázisává válik, ahol a központi kormányzat a testi és szellemi fogyatékosok, a magára maradt időskorúak, az állami gondozott fiatalok, az alulszocializált családok társadalmi beilleszkedésének kérdését európai módon, magas színvonalon, a területi fejlődést is előmozdítva, az egészségügyi, szociális, oktatási munkahelyeket ugrásszerűen megemelve, a felsőfokú végzettségű szakemberek letelepítése mellett próbálja megoldani.

(6) Egyedi megoldásként – jelentős külső támogatással – elképzelhető a térségben belül, de már jobb körülmények között és magasabb kulturális szinten élő cigány családokra, valamint az országosan egyre aktivizálódó cigány értelmiségre építve a területen a falusi cigány kultúra, művelődés, önismeret mintaterületének kialakítása. Ebben az esetben a módszerek között kiemelt jelentőséget kap a cigány népfőiskolák létesítése, a tehetséges gyerekek felkarolása, az amatőr művészeti csoportok, önismereti tanfolyamok létrehozása és támogatása, valamint az ezekhez (ösztönzésként is) kapcsolt szociális juttatások, és nem utolsósorban a cigányságnak az önkormányzati munkába történő bevonása.

A hat eltérő stratégiából a térség számára az utolsó három jelent pozitív és csupán a 4. az egész térségre kiható elmozdulást. Ezek bármelyikének megvalósításához a térségi, kistérségi koordináció is nélkülözhetetlennek látszik, éppen a közös gond, a tájegységi szintű kezelés lehetősége, valamint a migráció áttekintett nagyságrendje és irányai alapján. E koordinációval lehet csak megvalósítani a sok időt, energiát megtakarító tapasztalatcserét, információáramlást, a „jó példák” terjesztését, a munkahelyteremtést, a képzés bizonyos szintjeit, a cigányság önszerveződéseinek generálását, a hatékony bűnüldözést, a kiemelt, kísérleti programokat, és elérni, hogy újabb 100 év múlva ne köszönjenek vissza a 100 évvel ezelőtti problémák.

Bibliográfia

- Bánlaky P. - Kevy B. 1999. *Falusi cigányok 1998. Élethelyzet, előítéletek, a „többiekhez” való viszony.* Kutatási zárójelentés. Szociális és Családügyi Minisztérium Család-Gyermek- és Ifjúságvédelmi Főosztály
- Cigányösszeírás 1895. A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények IX.* Budapest, 1895., 98. old.
- Csalog Zs. 1991. A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In: *Bibó István Emlékkönyv - Századvég*, Budapest, Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern
- CSTF 1991. A Cserehát Falukutató Tábor felmérése
- G. Fekete É. 2002. *Az Észak Cserehát szociális felzárkóztató programja.* (Kézirat) ATÖSZ, Encs
- G. Fekete É. 1995. *A térség mely élni akar. A Cserehát-Hernád-Bódva vidék fejlesztési stratégiája I.* MTA RKK, Miskolc.

- G. Fekete É. 1993. A kultúráközvetítés intézményei és személyei Encsen (Esettanulmány). in.: *A kultúráközvetítés változásai*. (szerk.: Mezei I.) MTA RKK, Miskolc pp.135-146.
- G. Fekete É. 1991. *Faluinterjúk*. Interjúk Beret, Bódvarákó, Csenyéte, Hídvégardó, Irota, Lak, Tornanádaska, Tornyosnémeti polgármestereivel, jegyzőivel, körzeti orvosával, iskolaigazgatóival
- G. Fekete É. 1990. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye demográfiai viszonyai, különös tekintettel az elmaradott térségekre*. (Kézirat) TS-2/2. Programiroda, Bp.
- G. Fekete É. 1988. *Bódvaszilas és Hídvégardó mikrotársadalmának átalakulása 1900–1960*. (Kézirat) MTA RKK, Pécs
- Kemény I. (szerk.) 2000. *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Kisebbségek Közép-Kelet-Európában sorozat, VI. Osiris Kiadó-MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Kemény I. (szerk.) 1999. *A magyarországi cigányok/romák*. Útmutató Kiadó, Budapest.
- Kováts A. (szerk.) 2002. *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet-Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest
- MSZMP KB. Határozat, 1961. június 20.
- MTF (1984): *A B-A-Z Megyei Tanács felmérése*
- Szabady E. (szerk.) 1974. *Népesedés politika – a világ népességi problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. Vincze J. – Fekete É. – Kisgyörgy I. 1990. *A társadalmi környezetszennyezés B-A-Z megyében*. (Kézirat) MTA RKK ÉMO, Miskolc, 1990.

AZ ETNIKAI SZEGREGÁCIÓ VÁLTOZATAI

Virág Tünde

BEVEZETÉS

Ebben a tanulmányban arra kerestem a választ, milyen egyenlőtlenségek alakultak ki a szocializmus utolsó évtizedeiben egy hátrányos helyzetű kistérség települései között, illetve e településeken belül, valamint hogyan változott meg mindez a nyolcvanas évek végétől kezdődő gazdasági-társadalmi átalakulás hatására.

A nyolcvanas évek végétől kezdődően jelentősen megváltozott a különböző helyzetű társadalmi rétegek térbeli elhelyezkedése. A nagyvárosok szakértetlen munkanélküliei, a felszámolt munkásszállók lakói közül sokan visszakényszerültek korábbi lakóhelyeikre, az aprófalvakba. Később sokan közülük a jobb megélhetés reményében visszaköltöztek a városba – akár a hajléktalanság vagy az önkényes lakásfoglalóvá válás árán is. Ezekről a migrációs folyamatokról, e falvak és városrészek átalakuló etnikai, szociális összetételéről, állapotáról csak az egyes településtípusok népességének növekedése, illetve fogyása tekintetében vannak ismereteink (Ladányi J. – Szelenyi I. 1997).

Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk a fentebb vázolt folyamatokról, az etnikai és szociális összetétel teljes körű települési adataira van szükség. Tanulmányomban egy olyan kutatás eredményeit dolgozom fel, amelyek lehetővé teszik egy hátrányos helyzetű, aprófalvas régióban elhelyezkedő kistérség településeinek átfogó elemzését. A Borsod-Abaúj-Zemplén megye abaúji részén elhelyezkedő encsi kistérségben végzett kutatásaim lehetőséget adnak arra, hogy a cigány¹ népesség településen belüli térbeli elhelyezkedését, a településen belüli szegregáció formáinak időbeli változásait is bemutathassam.

A vizsgált térség egésze mindig is hátrányos helyzetű volt, de a mezőgazdaság kollektivizálása, a falvak körzetesítése tovább fokozta az egyenlőtlenségeket a térség települései között. A hátrányos helyzet egyik legszembetűnőbb jele a demográfiai viszonyok alakulása, ami azt jelenti, hogy azokról a településekről, amelyek csak helyben, a mezőgazdaságban tudták foglalkoztatni la-

¹ A kutatás során azokat tekintettem cigánynak, akiket a külső társadalmi környezet, jelen esetben a tanárok cigánynak mondtak. Ebben az esetben a tanárok vélekedése a cigánynak tartott emberekről nem csupán magánvélemény, hanem a szó klasszikus értelmében vett társadalmi tény. Dolgozatomban ha cigányról teszek állításokat, azok mindig a külső társadalmi környezet által cigánynak tartott emberek csoportjára vonatkoznak.

kónépességük nagy részét, a magas státusúak, a fiatalabb, iskolázottabb rétegek elköltöztek. E lakosság nagymértékű elvándorlásával viszont olyan vákuum keletkezett, amelyet az alacsony státusú, iskolázatlan, többségében cigány lakosok könnyen be tudtak tölteni. A két etnikai csoport közötti társadalmi távolság változása a települések térbeli szerkezetének átalakulásában is megjelenik. A településen belüli térbeli elhelyezkedés és annak változása a strukturális egyenlőtlenségek megjelenéseként értelmezhető (Duncan–Duncan 1955). Ezért tartottam fontosnak leírni a különböző népességstabilitású településeken a cigányok és nem cigányok településen belüli elhelyezkedésének alakulását, azaz a településen belüli etnikai szegregáció² mintáinak időbeli változásait.

A településen belüli etnikai szegregáció intenzitása és jellege nemcsak a településen belüli etnikai arányoktól függ (bár természetesen igaz az is, hogy egy bizonyos etnikai arány felett, ha még meg is különböztethetünk magasabb és alacsonyabb státusú részeket, de a településen belül etnikai elkülönültség már nem vagy csak alig tapasztalható, és gyakorlatilag maga a település válik szegregálttá), de az egyes etnikai csoportok belső összetétele is erősen meghatározza. Elsősorban az, hogy a faluban élő cigány családok, illetve nagyobb csoportjaik az államszocializmus melyik időszakában kezdtek el rendszeres munkát vállalni. Ott, ahol a településen élő cigányok régebben váltak rendszeres keresővé – ami általában azt jelzi, hogy régebben dolgoznak az iparban, a rendszeres, kiszámítható jövedelem hosszabb időszakra jellemző –, a cigány családok jobban integrálódtak a helyi közösségbe, kisebb a lakóhelyi szegregáció, nagyobb a vegyes házasságok esélye, gyengébb az etnikai klasszifikáció határozottsága. Ez általában csak azokra a településekre jellemző, amelyek – a kistérség demográfiai trendjétől eltérően – nem veszítették el lakónépességük nagy részét. Azokon a településeken, ahol a lehetetlen közlekedés, a tsz-szervezés és körzetesítés hatására a lakónépesség drasztikusan csökkent 1960 és 1990 között, a legtöbb cigány család számára a lakosság folyamatos elvándorlása teremtett lehetőséget a faluba való beköltözésre. A telepről a faluba való költözés csak az adott pillanatban jelentett integrációt, hiszen a cigányok faluba való beköltözése elsősorban a nem cigányok elköltözésétől függött. Ebben az időszakban a helyi közösségbe korábban integrálódott cigány családok ugyanúgy elhagyták ezeket a falvakat, mint a nem cigány családok. Ezeken a kedvezőtlen forgalmi helyzetű településeken a cigányokat általában csak helyben, a tsz-ekben tudták foglalkoztatni.

A dolgozat első részében a települések népességstabilitására és a cigány családok foglalkoztatására vonatkozó adatok alapján kialakított településti-

² „...a szegregáció az egymástól valamilyen módon megkülönböztethető társadalmi csoportok olyan, településen belüli, lakóhely szerinti térbeli elkülönülése, amely (durkheimi értelemben) társadalmi tényként jelenik meg a társadalom számára. (...) Az ilyen társadalmi tényként megjelenő elkülönülés- elkülönítés többnyire (de nem feltétlenül) együtt jár a területek fizikai, gazdasági, infrastrukturális viszonyainak jelentős különbségeivel is” (Győri 1980, 76).

pusok történeti elemzésével azt fogom bemutatni, hogy a hatvanas években kezdődő integrációs politika hatására hogyan változott a cigány családok térbeli elhelyezkedése a különböző típusokba sorolt településeken belül, majd hogyan fordult ez meg a nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági-társadalmi átalakulás, a térségben végbement totális dezindusztrializáció következtében. Melyek voltak a településen belüli térbeli elhelyezkedés jellemző mintái az egyes településtípusokban? Hogyan változtatta meg, alakította át a két etnikai csoport közötti egyenlőtlenségek csökkenése, illetve növekedése ezeket a szegregációs mintákat? Mennyiben befolyásolta a szegregációs minták alakulását, változását a szocialista iparosítás, a teljes foglalkoztatottság, illetve ennek a teljes összeomlása a rendszerváltozással?

1. TÖRTÉNETI ELEMZÉS

1.1. Demográfiai változások a vizsgált területen (1960–1990)

Az encsi kistérség olyan aprófalvas része az országnak, amelynek lakossága a 20. század elejétől csökken. Ez a lakosságcsökkenés az 1960–1970-es években felgyorsult. Mérföldkőnek számít az 1971-ben életbe lépett Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, amelynek következtében az életképtelennek nyilvánított falvaktól csaknem minden forrást és intézményt elvontak, és a szerepkör nélküli falvakat az erre kijelölt településekhez körzetesítették. Ezzel az egyébként is hátrányos helyzetű területen levő, szerepkör nélküli települések – zömében aprófalvak – még kilátástalanabb helyzetbe kerültek, és a települések közötti egyenlőtlenségek felerősödtek. Az industrializáció által kiváltott spontán és az erre ráerősítő, tervszerűen újtárra indított körzetesítési folyamatokkal a hetvenes években a települések között a korábbinál jóval erősebb egyenlőtlenségek jöttek létre a lakosság életkörülményeit meghatározó infrastrukturális ellátottság, illetve a megélhetést biztosító előnyösebb munkahelyekhez való hozzáférés területén. Az elnéptelenedő aprófalvak leírása a hetvenes–nyolcvanas évek társadalom-földrajzi, szociológiai irodalmának és szociográfiáinak egyik központi témája volt (Konrád Gy. – Szelényi I. 1971; Erdei F. 1974; Barta Gy. – Beluszky P. – Berényi I. 1975; Beluszky P. 1976; Havas G. 1980; Mózes L. 1980; Tosics I. – Elek S. 1980; Barta Gy. – Enyedi Gy. 1981; Beluszky P. 1981.; Andor M. 1989).

A kedvezőtlen helyzet legszembetűnőbb következménye a demográfiai jelenségek alakulása. Az encsi kistérség települései 1960 és 1990 között elvesztették lakónépességük egynegyedét. A nyolcvanas években az elvándorlás üteme csökkent, de az elvándorlás erősen szelektív jellege, vagyis, hogy a lakónépességnél jóval magasabb arányban csökkent az aktív keresők száma, és hogy elsősorban a fiatal munkavállalók költöztek el a térségből (Beluszky P. 1975), teljesen átalakította a települések demográfiai szerkezetét. Ez a települések nagy részének folyamatos elöregedéséhez vezetett (1. táblázat).

1. táblázat

A lakónépesség változása az egyes településcsoportokban, 1960 = 100%

	Az encsi kistérség összesen	Növekvő lakónépességű települések		Csökkenő lakónépességű települések	
		lakónépesség változása Encsen	lakónépesség változása (N = 5)	lakónépesség változása a szerepkörrel rendelkező településeken (N = 7)	lakónépesség változása a szerepkör nélküli településeken (N = 42)
1960	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1970	89,8	116,5	119,8	88,4	78,9
1980	82,7	148,6	121,4	84,2	62,6
1990	75,6	168,7	120,9	76,8	49,8
1990		139,3		57,8	
2001	76,5 (35 163)	177,3 (6870)	128,6 (7970)	77,2 (8091)	48,1 (12 232)

Forrás: Népszámlálások adott évi kötetei alapján végzett saját számítások

A szelektív elvándorlás és az abból következő demográfiai változások nem érintettek minden települést a térségben. Abban az időszakban, 1960 és 1990 között, amikor a kistérség lakónépessége a magas negatív vándorlási különbözetnek köszönhetően folyamatosan csökkent, ugyanakkor hat település lakónépessége folyamatosan növekedett. A hat település közül a legnagyobb a kistérségi központ és az egyetlen város Encs. Idetartoznak a mellette elhelyezkedő települések (Húvös és Méra), amelyek szinte összenőttek Encssel, továbbá Ináncs és Novajidrány, amelyek mind a főút mellett helyezkednek el, és van jó vasúti összeköttetésük Miskolc felé. A növekvő lakónépességű települések közé tartozik még Hidasnémeti is, amely nemcsak a vasúti fővonal mellett fekszik, de nemzetközi vasúti és közúti határátkelőhelye is van. E hat település közös jellemzője a Miskolc felé közvetlen vasúti összeköttetés, ahonnan a borsodi iparvidék munkahelyei könnyen elérhetők.

Ha összehasonlítjuk a kedvező forgalmi helyzetű, növekvő lélekszámú települések lakónépességének változását a többi, csökkenő lélekszámú településsel, jól észlelhető, hogy míg az előbbi csoport lakónépessége 1960 és 1990 között 39,3 százalékkal nőtt, addig az utóbbi csoportba sorolt települések lakónépessége 42,1 százalékkal csökkent. Encsen és a kedvező forgalmi helyzetű településeken 1960-ban még csak a kistérségben élők egyötöde lakott, ez az arány azonban 1990-re megduplázódott: ekkorra már a kistérség lakosságának kétötöde itt élt. Ezzel párhuzamosan a csökkenő lakónépességű településeken 1960-ban még a kistérségben élők háromnegyede lakott, de 1990-re már csak alig több mint a fele. Ennek oka, hogy jelentősen megnőtt az elvándorlás a térségből, illetve a kistérségen belül is nagyarányú volt a migráció, amely elsősorban Encs, a kistérségi központ felé irányult. Az 1960 és 1990 közötti három évtizedben Encsen mind a vándorlás, mind a természetes szaporodás egyenlege pozitív: a lakónépesség jelentősen megnövekedett. A kistérségen

belül Encsen és a másik öt kedvező forgalmi helyzetű településen tehát számottevő népességkoncentráció jött létre 1960 és 1990 között, és ezért e települések társadalma is másképpen alakult, mint a népességük nagy részét elvesztő településeken.

E hat település – a kistérségi központ és a kedvező forgalmi helyzetű települések – kivételével a lakónépesség 1960 és 1990 között minden településen folyamatosan csökkent. Különbség közöttük csak abban mutatkozik, hogy azok a települések, ahova a lokális szerepkörű intézményeket (tanács, jegyzőség, iskola, orvos) körzetesítették, jobban meg tudták őrizni lakónépességüket, mint a szerepkör nélküli települések. Míg a lokális intézményekkel rendelkező települések lakónépességük egynegyedét veszítették el – ami megfelel a kistérségi átlagnak –, addig a szerepkör nélküli települések lakónépességének fele költözött el. Ezeket a településeket a felfelé törekvő, sikeresebb és szerencsésebb családok, cigányok és nem cigányok egyaránt elhagyták, így az infrastruktúrálan lepusztult, rossz forgalmi helyzetű településeken a legkvalifikálatlanabb népesség maradt. E falvak sorsa a lassú elszegényedés lett: a tehetősek elmentek, a szegények egy része maradt, és hozzájuk újabb szegények csatlakoztak.

Összefoglalva az eddigieket, elmondható, hogy a kistérség települései népességstabilitásuk tekintve két csoportra oszthatóak. Encs, a fejlődő kistérségi központ és a kedvező forgalmi helyzetű, növekvő lakónépességű települések tartoznak az egyik csoportba. A másik csoportba tartozó települések mindegyikében csökkent a lakónépesség, és a csoporton belül, a települések között lényegében csak fokozati a különbség: míg a volt alsófokú központokban a kedvezőbb intézményi ellátottság, a lokális funkciók központosítása időlegesen valamennyire visszatartotta az elvándorlást, a szerepkör nélküli településeken ennek épp az ellenkezője történt.

1.2. A településen belüli térbeni elhelyezkedés típusai (1960–1990)

Ebben a fejezetben különböző népességstabilitású települések történeti elemzésével azt fogom bemutatni, hogy a vizsgált időszakban, a hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig az egyes településeken lakó cigány családok foglalkoztatottsági lehetőségei hogyan alakultak, és ez milyen hatással volt a helyi társadalmon belüli szociális és térbeni helyzetük alakulására.

A települések népességének csökkenése, a nagymértékű elvándorlás, ennek következményeként a térség demográfiai helyzetének megváltozása mellett a hatvanas évektől a rendszerváltásig terjedő időszakban a legfontosabb változás a térségben élő cigány lakosságon belül elinduló differenciálódás volt.

A nyolcvanas évek közepére a térség települései között jelentős különbségek alakultak ki attól függően, hogy a településen élő cigányok mikor és milyen rendszerességgel tudtak kapcsolódni a régióban zajló modernizációs folyamatokhoz. Ez ebben az esetben mindenekelőtt az extenzív iparosítást és az iparban való rendszeres munkavállalást jelentette az itt élő emberek számára. Ennek megfelelően a nyolcvanas évekre a települések – a cigányok munka-

megosztásban elfoglalt helye szerint – alapvetően két típusba sorolhatók: (1) azok a települések, ahonnan a cigány apák többségének lehetősége volt arra, hogy az extenzív iparosítás kezdetétől tartósan munkát vállaljon az iparban, és (2) azok a települések, ahonnan a cigány apák csak időszakosan, nagyobb munkaerőhiány esetén, illetve a munkaerő-tartalékok teljes kimerülése után dolgoztak az iparban, és foglalkoztatásuk hosszabb ideig csak helyben, elsősorban a helyi tsz-ekben valósult meg.

Az iparban való munkavállalást alapvetően meghatározta a település földrajzi elhelyezkedése. A települések első csoportjába azok a kedvező forgalmi helyzetű települések, illetve a kistérségi központ, Encs tartozik, amelyek a főútvonal mellett helyezkednek el, fővonal melletti vasútállomásuk van, ahonnan naponta, viszonylag könnyen be lehetett járni Miskolcra. Mivel ezekről a településekről könnyen elérhetők voltak a borsodi iparvidék munkahelyei, a települések lakónépessége a térségből való nagyarányú elvándorlás időszakában sem csökkent.

Azok a cigány apák, akik a hatvanas évek vége, a hetvenes évek eleje előtt kezdtek el az iparban dolgozni, és munkahelyüket hosszú ideig, a szocialista nagyipar összeomlásáig, a nyolcvanas évek közepéig-végéig fenn tudták tartani, az így szerezhető keresetnek, presztízsnak és szocializációs előnyöknek tulajdoníthatóan gyökeresen tudtak változtatni életformájukon. Ezek az apák előbb-utóbb a mezőgazdaságban szerezhetőnél jóval magasabb fizetésű, a munkaerőpiacra többé-kevésbé betagozódott ipari bér munkássá váltak. Ők az „úton levők hatalmas táborához” (Kemény I. 1972) tartoztak, az agrár túlnépesedés elől az iparba menekülőkhöz, akiknek egy része – elsősorban az egyébként is több forrással rendelkező nem cigányok – közelebb költözött munkahelyéhez, más része korábbi lakóhelyén változtatott életformáján. Ezzel az életformaváltással átalakult a családok szerkezete, megváltoztak gyermekvállalási szokásaik. A kevesebb gyerek egy idő után az anya számára is lehetővé tette a munkavállalást, amelynek hatására a család anyagi helyzete lényegesen javult. A falu társadalmi-gazdasági életétől, kialakult kapcsolati rendszerétől független bér munka lehetővé tette a cigány családok számára, hogy szembetűnően változtassanak a falu társadalmában elfoglalt helyükön.

Az ipari bér munka hatására történt életformaváltás következményeként a falun belüli térbeli elhelyezkedés is átalakult. Azokon a viszonylag kedvező forgalmi helyzetű, növekvő lakónépességű településeken, ahol a cigány apák már a hatvanas évektől lehetőségük nyílt az iparban való rendszeres munkavállalásra, megtalálhatók azok az utcák, ahol cigányok és nem cigányok, sokszor állami támogatással, az életformaváltást jelző „kockaházakat” (Szelényi I. 1992) építettek maguknak. Ez az életformaváltás azonban sehol sem érintett minden cigány családot. Ilyen településeken is sokan voltak, akik továbbra is telepi körülmények között vagy a falu szegényei között, a faluvégen éltek.

A települések második csoportjába azok tartoznak, ahonnan a cigány apák többsége nem vagy csak időszakosan tudott munkát vállalni az iparban. Ezekről a településekről nem, vagy csak nagyon nehezen lehetett megközelíteni a

centralizáltan telepített ipari központokat, ezért a tsz-szervezések után itt következett be a legnagyobb elvándorlás. Ezt azonban többnyire csak a több forrással rendelkezők, elsősorban a nem cigányok tehették meg. Az elköltözéshez forrásokkal nem rendelkező, többségében cigány családok – akik gyakran éppen a parasztok elköltözése miatt tudtak a telepről a faluba költözni – ezzel kimaradtak az ipari munkahelyek nyújtotta előnyökből. Ők többnyire csak a helyi, általában veszteséges termelőszövetkezetekben, jóval alacsonyabb bérért helyezkedhettek el. Komoly és hosszú távú ipari munkavállaláshoz csak akkor juthattak ezeken a településeken, ha egy-egy bánya vagy üzem munkakerőhiánnyal küszködött, és ezekről a településekről ezt saját munkásjáratall oldotta meg. A településeknek ebbe a csoportjába egyaránt tartoznak lokális szerepkörű, volt alsófokú központok és szerepkör nélküli aprófalvak is.

E típus egyik szélsőséges esete, amikor a nem cigány lakosság tömeges elvándorlásával párhuzamosan a falu melletti telepről a cigányok beköltöznek az üresen maradt házakba, és ezzel a népességcserével a település gettófaluvá válik (Havas G. 1974; Dezséry L. 1975; Csalog Zs. 1979; Mózes L. 1980; G. Fekete É. 1994; Fleck G. – Virág T. 1998; Ladányi J. – Szelényi I. 2004). A gettósodó aprófalvakról szóló tanulmányok részletesen leírják az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait, a lehetőségekkel rendelkezők menekülését jobb helyzetű településekre, és a megüresedő házakba érkezőket, akik általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeit képviselik, a környező cigánytelepek lakóit, és minden más hányatott sorsú családot. Ezekben a falvakban olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság és a tartós kirekesztettség. Ezen etnikai gettók más minőséget teremtettek a cigányság életében; már nemcsak a településen belül élnek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté: az ott lakók térben és társadalmilag oly messze kerültek más társadalmi rétegektől, hogy a gettóból való elmozdulásuk mind tényleges, mind szimbolikus értelemben lehetetlenné vált.

A másik szélsőséges eset az, amikor a faluból elvándorlók helyére nem költözik senki, a falu előbb-utóbb előrepszik, majd egyre inkább elnéptelenedik (Havas G. 1980; Juhász P. 1986; Andor M. 1989).

Azon cigány apák családjai, akiknek nem vagy csak rövidebb-hosszabb időre volt lehetőségük arra, hogy az iparban dolgozzanak, életformájuk nem vagy csak alig változott. Munkalehetőségeik zöme továbbra is a falun belülről korlátozódott, ami e térség esetében általában a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben vállalt különféle munkákat jelentette. A falvakban, helyben munkát vállaló cigány apák foglalkoztatottsági helyzete csak annyiban változott, hogy például az évenként vagy hosszabb időre szerződött juhászból a tsz állatgondozója lett, napszámosból pedig a helyi tsz-ben dolgozó gyalogmunkás. Ezzel azonban – bár a cigány családok jövedelmei rendszeresebbé és kiszámíthatóbbakká váltak, életkörülményeik, iskolázottságuk javult – a falun belüli társadalmi helyzetük alig változott. Településen belüli elhelyezkedésük is csak annyiban változott, hogy a korszak szociálpolitikai intézkedéseinek hatására, továbbá a nagymérvű elköltözések következményeként csökkent a külterületi

és telepi lakások száma, mert ezekről a helyekről a cigány családok többsége a falu végére költözhetett. Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy ezek a családok továbbra is a falvak társadalmi hierarchiájának legalján helyezkedtek el.

A települések közötti különbségek kialakulásának elemzéséhez – hogy le tudjam írni azokat a változásokat, amelyeket a cigány apák iparban való hosszú távú foglalkoztatottsága okozott a falvak életében – esettanulmányokat készítettem az egyes típusokba sorolt településeken, amelyek során nagymértékben támaszkodtam az iskolai naplók adataira.

A kilencvenes évek elejéig az iskolai naplókban a tanuló lakcíme mellett pontosan bejegyezték a szülők foglalkozását és munkahelyét is. A kor statisztikai követelményeinek megfelelően azt is lehet tudni, hogy az iskola kit tartott cigánynak az adott időszakban. Ebből következően a dolgozatban azt tekintem cigánynak, akit az iskola az adott időszakban cigánynak tartott. Az iskolai naplókban minden cigánynak és nem cigánynak tekintett gyerekről kiírtam és kódoltam az etnicitását, a településen belüli lakóhelyét, a szülők foglalkozását és munkahelyét. A település-típológia alapján kiválasztott településekhez tartozó iskolákban olyan tanévek naplóját dolgoztam fel, ahol az adott tanévből minden napló megmaradt. A nyolcvanas és a hetvenes évek végéről, illetve a hatvanas évekből egy-egy teljes évfolyamot választottam ki. A 2002-ben lezajlott kutatás eredményei és az esettanulmányokban feldolgozott naplók adatai az azonos módszer miatt egymással összehasonlíthatók. Az így kapott három-négy időbeli metszet tükrözi azt, hogy az adott időpontban milyen etnikai arányok voltak a településen belül, hol laktak akkor a cigány családok, mennyiben tért el a cigány és nem cigány szülők foglalkoztatottsága. Ezzel a feldolgozással lehetőségem nyílt az egyes településtípusok társadalmában lezajlott változások elemzésére, történeti összehasonlításra.

Két esettanulmány segítségével szeretném bemutatni azt, hogy a miskolci iparvidékhez vasúti összeköttetéssel rendelkező településeken élő cigány apák foglalkoztatottsága mennyiben tért el attól, amikor egy kedvezőtlen forgalmi helyzetű, mezőgazdasági jellegű településen csak a helyi tsz-ben volt lehetőség a munkavállalásra. A cigány apák eltérő foglalkoztatottsága a két etnikai csoport – cigányok és parasztok – közötti társadalmi távolság változásában is meghatározó lesz, amely változás a települések térbeli szerkezetének átalakulásában is megjelenik. Azaz, azokon a településeken, ahol a cigány apák a nem cigány apákkal közös munkahelyeken, sokszor hasonló munkát végeztek, a két csoport közötti társadalmi távolság is csökkent. Ennek térbeli megjelenése az, amikor a településen belüli szegregáció mértéke csökken, egyre több cigány család él nem cigányokkal közös utcákban. Ez csak azokon a településeken történt meg, ahol a kedvező forgalmi helyzetnek köszönhetően cigányok és nem cigányok sikeresen kapcsolódhattak az iparosításhoz köthető modernizációs folyamatokba.

A lakónépességük nagy részét elvesztítő településeknek, a szerepkörrel rendelkező és a nélküli településeknek egyaránt közös sajátossága a kedvezőtlen forgalmi helyzet; ezekről a településekről a borsodi iparvidék munkahelyeit

szinte lehetetlen vagy csak nagyon nagy áldozatok árán lehet napi rendszerességgel megközelíteni. Mindezen okok miatt a foglalkoztatást helyben, a helyi adottságoknak megfelelően, elsősorban a mezőgazdaságban kellett megoldani. A településeken lakó cigányok szinte mindegyike a tsz-ben dolgozott, és a falu legszegényebb részein élt. A tulajdon, a megfelelő ismeret és kapcsolatrendszer hiánya miatt e családoknak nem volt lehetőségük arra, hogy akár a háztáji gazdálkodás, akár a második gazdaság más formáiba sikeresen bekapcsolódhassanak. A cigány családok foglalkozása és lakóhelye szinte semmit sem változott az évtizedek alatt.

1.2.1. Az integrációs politika mintagyereke

Hűvös³ közvetlenül a kistérségi központ, Encs mellett, a 3. számú közlekedési főút közelében helyezkedik el. Ezzel nemcsak a kistérségi központ intézményei, hanem a kistérségi – akkor még járási – központba települt gyáregységek, üzemek is könnyen elérhetők voltak a településről. Az Encssel közös vasútállomás, a Miskolc felé közvetlen vasúti összeköttetés elérhetővé tette a borsodi iparvidék munkahelyeit is, ami kedvezően befolyásolta a helyiek foglalkoztatási esélyeit, lehetőségeit. Magyarországon és különösen a borsodi iparvidéken a szocialista extenzív iparosítás folyamán a városi munkahelyek száma gyorsabban növekedett, mint a városi népesség. Amikor az emberek az iparban vállaltak munkát, sokan nem tudtak vagy a kiegészítő mezőgazdasági tevékenység fenntartása érdekében nem akartak a városba költözni, hanem ingázni kezdtek. A vizsgált térség számos településéről a családok az ipari munkavállalás lehetőségéért csak közelebb költöztek a városhoz: a kistérségi központban, a vasút mentén elhelyezkedő települések egyikében vagy valamegyik Miskolc környéki faluban vásároltak a városi lakásnál kisebb összegért házat. A kedvező forgalmi helyzetnek és ebből adódóan az előnyösebb munkavállalási esélyeknek köszönhetően Hűvös lakónépessége akkor is növekedett, amikor az egész térség lakónépessége csökkent; a települések zömére ugyanis nagyfokú elvándorlás volt jellemző. Az ide költözők számára nemcsak az ipari munkahelyek váltak elérhetővé, hanem fenntarthatták addigi „vidéki” életformájukat, jövedelemkiegészítő mezőgazdasági tevékenységüket is. Ezek a parasztmunkások alkották az „új munkásosztály” (Kemény I. 1972) táborát.

A településen már a hatvanas évek elején is nagy számú cigány család élt. Ha megvizsgáljuk a településen belüli etnikai arányokat, azt láthatjuk, hogy az 1964/65-ös tanévben az iskoláskorú gyerekek több mint egynegyede cigány, ami magasabb az 1970-es iskolastatisztika járási átlagánál. Az 1978/79-es tanévre ez az arány kétötöd lesz. Ez alatt a bő évtized alatt a településen lakó cigány gyerekek száma és aránya is jelentősen növekedett, olyannyira, hogy ez a növekedés nem magyarázható csak és kizárólag a magas termékenységgel. Valószínűsíthető, hogy ebben az időszakban – a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején – több cigány család költözött a településre. Az 1987/88-as tanévre a cigány gyere-

³ Az esettanulmányokban szereplő települések nem egyedi esetek, a térség számos településére jellemzőek, ezért azok neveit megváltoztattam.

kek száma és aránya is csökken az iskoláskorú népességén belül. Ekkor a gyerekek 37,6 százalékát, 123 gyereket mondanak a tanárok cigánynak (2. táblázat).

2. táblázat

Etnikai arányok változása az általános iskolás gyerekek körében Hűvösön, 1964–1988

	Lakónépesség	Összes tanuló száma	Ebből:		Cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek között (%)
			nem cigány tanulók száma	cigány tanulók száma	
1964/65	1907	299	218	81	27,1
1978/79	2056	367	220	147	40,1
1987/88	2195	327	204	123	37,6

Forrás: a hűvösi általános iskola naplóinak feldolgozása alapján.

Az 1964 és 1987 közötti időszakban a nem cigány gyerekek száma szinte alig változott az iskolában: 204–220 fő között mozgott. Ez megerősíti azt a népszámlálási adatok alapján levonható következtetést, hogy ebben az időszakban nem volt jelentősebb elvándorlás a településről. Mindent összevetve a település etnikai helyzetéről elmondható, hogy a cigány gyerekek településen belüli aránya már 1964-ben is magasabb volt a kistérségi átlagnál, és ez az etnikai arány a hatvanas évek végén, hetvenes évek közepén a cigány családok beköltözésének s nem pedig a nem cigány családok elköltözésének hatására emelkedett tovább.

Az 1964/65-ös tanévben iskolába járó cigány gyerekek apáinak foglalkoztatottsága már meglehetősen differenciált képet mutat. A naplókba bejegyzett adatok szerint a cigány iskolások apái között már ekkor is van, aki szakmunkásként dolgozik, van közöttük gépkocsivezető, kőműves, vízvezeték-szerelő, tetőfedő. Bár a többség még betanított és segédmunkásként dolgozik, de szinte mindannyian Miskolc különböző nagyipari gyáregységeiben, sokan közülük a Drótgárban vagy a Vasgyárban, esetleg a Köztisztasági Vállalatnál. Ebben az időben a nem cigány iskolások apáinak többsége szakmunkás Miskolcon.

Ha a cigány családok településen belüli térbeni elhelyezkedését nézzük az iskolába járó gyerekek lakóhelye alapján, az 1964/65-ös tanévben a foglalkoztatottsághoz hasonló differenciált képet kapunk.

Hűvösön a hatvanas évek közepén még két cigánytelep volt. A naplókban Dankó telepként bejegyzett, de a falu emlékezetében csak Gödörként élő régi putritelep az akkori falunak a szélén, a mai falunak már szinte a közepén található. A temetőn a falu mellett túl épült fel az újabb CS-házaspár telep. Az 1964/65-ös tanévben a falun belül elhelyezkedő telepről, a Gödörből ekkor 19-en, az iskoláskorú cigány gyerekek negyede, a CS-házaspár Temetősről 29-en, az iskoláskorú cigány gyerekek majd kétötöde járt iskolába. Az 1964/65-ös tanévben 48-an, az általános iskoláskorú cigány gyerekek majd kétharmada telepi körülmények közül járt iskolába. Hűvös régi falurészében ekkor a cigány gyerekek harmada, a nem cigány gyerekek kétharmada lakott. Ebben a falurészben 15 százalék volt a cigányok aránya az iskoláskorú népességén belül.

Az ekkor újonnan parcellázott utcában is építkeztek cigány családok. Az utca társadalmi összetételét, státusát jól jelzi, hogy ebben az utcában építkezett a helyi italboltvezető és építőipari vállalkozó mellett a helyi KTSZ elnöke is. Itt lakott akkor a nem cigány gyerekek 36,4 százaléka és a cigány gyerekek 7,7 százaléka. Ez a 7,7 százalék hat gyereket jelent, akik ekkor az újonnan épülő utca öt különböző címéről érkeztek az iskolába (3. táblázat és 1. ábra). Az öt cigány családban, akik a hatvanas évek közepén az alacsonyabb státuszú nem cigányokkal közös utcában már új házat építettek, az apák foglalkozása az alacsonyabb státuszú nem cigányokéhoz nagyon hasonló: vízvezeték-szerelő Miskolcon, segédmunkás és kocsikísérő a helyi ktsz-ben, gépkocsivezető a miskolci Tefu-nál, segédmunkás a Gázgyárban.

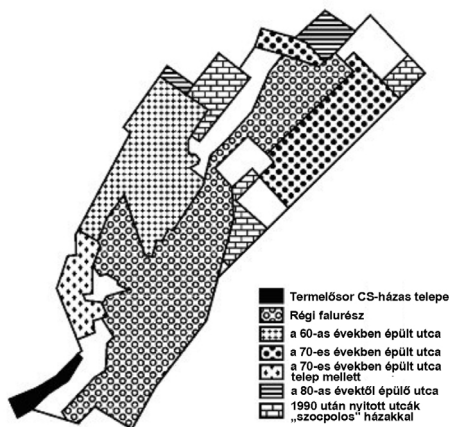
Összefoglalva elmondható, hogy a Hűvösön élő cigány családok már a hatvanas évek közepén sem alkottak homogén egységet, a családok közötti differenciálódást egyértelműen jelzi a szakmunkás apák megjelenése, a cigány és nem cigány apák közös munkahelye, a településen belüli térbeli elhelyezkedés differenciáltsága, illetve hogy a cigány családok nemcsak putriban, CS-házakban éltek, hanem a nem cigányokkal közös utcákban is építkeztek, vagy vásároltak házat.

3. táblázat

Általános iskolás cigány gyerekek megoszlása Hűvös különböző településrészei között, 1964–1988, % (N)

	„Gödör”	CS-házak telep	Régi falu	1960-as években épült utca	1970-es években épült utcák	1970-es években épült utca a telep mellett	1980-as évek végétől épülő utca	Összesen
1964/65	24,4 (19)	37,2 (29)	30,7	7,7	–	–	–	100,0
1978/79	5,6 (8)	21,1 (30)	14,9	3,5	39,4	15,5	–	100,0
1987/88	–	30,1 (37)	9,7	4,9	39,0	16,3	–	100,0

Forrás: a hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján.

1. ábra

Hűvös különböző településrészei

Forrás: Saját szerkesztés

Az 1978/79-es tanévre számottevő mértékben változott a cigányok és nem cigányok helyzete a településen belül. Az iskoláskorúak között a cigányok aránya ekkor már 40,1 százalékra emelkedett, méghozzá oly módon, hogy a nem cigány gyerekek száma nem csökkent, csak a cigány gyerekek száma növekedett. Ez olyan nagy mértékű növekedés, ami a születések számának növekedésével nem magyarázható, mindenképpen jelentős mértékű beköltözésre utal.

Nagyobb számú cigány család beköltözésére utalnak a foglalkoztatottsági adatok is: az iskoláskorú cigány gyerekek körében csökkent a szakmunkás apával élők aránya 19,1 százalékról 11,5 százalékra úgy, hogy számuk közben 14-ről 16-ra emelkedett. A szakképzettséget nem igénylő munkát végző cigány apák gyerekeinek aránya közel azonos szinten maradt (71,2 százalék), de számuk megnövekedett. Mindez arra utal, hogy 1964 és 1978 között szakképzetlen cigány apák költöztek a településre családjaikkal.

Ekkor a cigány gyerekek apáinak már csak a fele (54,4 százalék), a nem cigány gyerekek apáinak pedig még harmada sem dolgozik Miskolcon vagy környékén. A miskolci nagyipari üzemek mellett ekkor a szakképzetlen cigányok közül sokan dolgoznak, zömében a Miskolci Kertészethnél. A cigány apák fele ekkor már nem cigány társaikhoz hasonlóan a térségbe települt üzemekben, a Labdagyárban, a Bubivná vagy a helyi KTSZ-ben talál munkát. A helyben való munkavállalás sokkal könnyebbé tette ezen családok életét. A cigány családok közötti differenciálódást jól mutatja, hogy az apák munkahelye a helyben végzett szakmunkától a miskolci Kertészethnél vagy Köztisztasági Vállalatnál végzett segédmunkáig terjed.

Összefoglalva, a szakképzetlen cigány családok beköltözése a településre tovább differenciálja a településen lakó cigány családokat. Bár a cigány apáknak továbbra is csak egy kis részére jellemző, hogy a nem cigányok egy részével közel azonos szakmunkát végez, de fontos jelenség, hogy ekkor már a cigány apák is inkább helyben próbálnak munkát vállalni, ami lényegesen könnyíti helyzetüket.

4. táblázat

Iskoláskorú gyerekek apáinak megoszlása foglalkozási főcsoport és a munkahely helye szerint Húvösön, 1964–1988

	Szellemi		Nem mezőgazdasági fizikai				Mezőgazdasági fizikai		Egyéb		Összesen	
	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány
1964/65	0	9,8	19,1	51,9	75,3	24,8	4,1	10,3	1,5	3,2	100,0	100,0
1978/79	3,6	14,3	11,5	56,4	71,2	18,0	2,2	6,2	11,5	5,1	100,0	100,0
1987/88	3,4	16,6	27,4	60,8	63,2	19,6	0,9	1,0	5,1	2,0	100,0	100,0

	Miskolcon vagy környékén dolgozott		Helyben, Húvösön vagy Encsen dolgozott		Egyéb helyen		Összesen	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
1964/65	85,1	55,2	14,9	42,3	0	2,5	100,0	100,0
1978/79	54,4	29,8	42,2	69,1	0,4	1,1	100,0	100,0
1987/88	68,9	18,6	27,4	77,3	3,7	4,1	100,0	100,0

Forrás: a húvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján.

Bár a falu szélén levő hagyományos putritelep, a Gödört folyamatosan számolták fel, 1978-ban még nyolc gyerek, az általános iskolás cigány gyerekek 5,6 százaléka járt innen iskolába.

A Temetősor CS-házaiban 1978-ban 30 iskoláskorú gyerek élt, körülbelül ugyanannyi, mint 1964-ben. Ekkor 38 gyerek, az általánosiskolás-korú cigány gyerekek negyede élt telepen, a Temetősor CS-házaiban vagy a falu másik felén levő, putrikból álló telepen. Ez nagyon nagy változást jelent – ha csak azt nézzük, hogy 1964-ben a cigány gyerekeknek még 61,6 százaléka lakott telepen –, hiszen csaknem kétharmadról alig több mint egynegyedére csökkent a telepi cigány gyerekek aránya. De a telepek azért nem szűntek meg: ha az arányok mellett a számokat is nézzük, jól látható, hogy 1964-ben 48, 1978-ban még mindig 38 iskoláskorú cigány gyerek lakott telepi körülmények között.

A hetvenes években több új utcát is nyitottak a településen. A temető felé vezető utcában, ami legközelebb van a temetőn túlra telepített új cigánytelep-hez, szinte csak cigány családok építkeztek. Ebből az utcából az 1978/79-es tanévben összesen 30 gyerek járt iskolába, és közülük cigány volt 22. A telep melletti, újonnan épült utcában, ahol a falu más részein épült új házakhoz hasonlóan valamivel kisebb, de „modern” kockaházak épültek, a cigány gyerekek aránya 73,3 százalék volt, ami egyértelműen szegregált helyzetet jelez. Ezzel e településen belüli szegregáció új mintája, a szegregált családi házas telep jelenik meg.

Ha nemcsak a telepen lakó gyerekek arányát nézzük, hanem azt is, hogy mennyien laknak szegregált körülmények között, tovább árnyalhatjuk az 1964 óta bekövetkezett változásokról alkotott képet. Miközben 1964-ben 48-an, az általános iskoláskorú gyerekek 61,6 százaléka lakott szegregáltan, telepi körülmények között, addig 1978-ban 60-an, az általános iskoláskorú gyerekek 42,2 százaléka lakott szegregált, közülük 26,7 százalék telepi körülmények között. Tehát miközben a cigány gyerekek száma és aránya növekedett a településen belül, a szegregált körülmények között élő gyerekek aránya csökkent, de számuk növekedett. Így arra lehet következtetni, hogy a telep felszámoló akciók és a kedvezményes lakásépítések nemcsak új cigánytelepeket hoztak létre, hanem a falun belül, többnyire a cigánytelep mellett kialakított szegregált utcákat is.

A hetvenes években a falu két másik végén is megnyitottak négy új utcát. Ezekben az utcákban lakott az általános iskoláskorúak harmada: 115 gyerek. Az etnikai arányokra jellemző, hogy itt lakott a cigány gyerekek kétötöde és a

nem cigány gyerekek majd egyharmada. Ezekben az utcákban a cigány és nem cigány gyerekek aránya azonos volt. A folyamatos munkát végző családok OTP-kölcsönrel is finanszírozott tipikus kockaházai épültek itt fel. Ezek az utcák a hatvanas években kezdődő integrációs időszak térbeli megjelenései, olyan térbeli-társadalmi egységek, ahol viszonylag szegregátlan körülmények között laknak a cigány és nem cigány ipari munkások és a településen lakó tanítók, ahol a kor ideológiájának megfelelően elmosódni látszanak a származásbeli különbségek. Eközben a falu régi részén és a hatvanas években épült utcákban változatlanok maradtak az etnikai arányok.

Összefoglalva a településen lakó cigány családok térbeli elhelyezkedésének változását 1964 és 1978 között, elmondhatjuk, hogy a szegregált körülmények között élő gyerekek aránya valamelyest csökkent (bár számuk növekedett), ugyanakkor megváltozott a szegregáció formája. A hagyományos putritelep eltűnőben van, de a CS-házak telep mellett megjelent a szegregáció egy újabb formája a településen belül: szegregált családi házas utca. Fontos fejlemény azonban az is, hogy ebben az időszakban épülnek ki azok az utcák is, amelyekben cigány és nem cigány családok viszonylag szegregátlan körülmények között élnek. Ezekben az újonnan kiépült utcákban a nem cigány családok alsóbb rétegeihez tartozók laktak együtt a cigány családok „elitjéhez” tartozókkal. Ezeket az utcákat az integrációs politika térbeni lenyomataként lehet értelmezni.

A településen lakó cigány és nem cigány gyerekek száma 1978 és 1987 között egyaránt csökkent, és a cigány gyerekek aránya is csökkent valamelyest, 40,1 százalékról 37,6 százalékra. Ez az adat azt mutatja, hogy egy hosszabb integrációs periódusban, amikor cigányoknak és nem cigányoknak egyaránt van lehetőségük munkát vállalni, a településen belüli magas etnikai arány nem vezet feltétlenül a település „elcigányosodásához”, a gettósodáshoz. A mindenki számára elérhető folyamatos munkavállalás lehetősége magas etnikai arányok mellett is garantálja a település népesség-stabilitását.

A nyolcvanas évek végén már látható jelei voltak a magyar gazdaság válságának, ami még az iskolás gyerekek apáinak foglalkozásában is megmutatkozik.

1978 és 1987 között 11,5 százalékról 27,4 százalékra nőtt azon cigány iskolások aránya, akiknek apja szakmunkát végzett, miközben számuk is megduplázódott. Ekkor a nem cigány iskolások 60,8 százalékának az apja végzett szakmunkát, szakképzettséget nem igénylő munkát pedig csak 19,6 százalékuk. A cigány iskolások 63,2 százalékának az apja ekkor még mindig szakképzettséget nem igénylő munkát végzett. Cigány és nem cigány apák közötti társadalmi távolság annyiban változott, hogy a cigány gyerekek apáinak lényegesen nagyobb része az, aki a nem cigányokhoz hasonlóan szakmunkát végez.

A gazdasági válságra utaló jeleket – hogy egyre nehezebb munkahelyet találni a térségben – a munkahely helyének változásában, a Miskolcra bejáró dolgozók arányában lehet felfedezni. Miközben a lényegesen képzetesebb, többségében szakmunkát végző nem cigányok egyre inkább helyben próbálnak munkát vállalni, és 1987-ben a nem cigány gyerekek 77,3 százalékának az

apja már helyben is dolgozik, a jóval képzetlenebb cigány apáknak ez csak időszakosan sikerül. A cigány gyerekek apái, akiknek 1987-ben majd kétharmaduk még képzettséget nem igénylő munkát végez, sokkal inkább érzékenyen reagálnak a gazdasági válság első jeleire. Miközben 1978-ban már a cigány iskolások apáinak majdnem a fele helyben dolgozik, 1987-re ez az arány lényegesen visszaesik. A cigány apák a helyi üzemekből, KTSZ-ből visszakényszerülnek a szocialista nagyipar gyárkapun belüli munkanélkülijei közé.

A településen belüli térbeli elhelyezkedés is jelzi, hogy a nyolcvanas évek már a bezáródás, egy szegregációs időszak kezdete volt. Legjellemzőbb példája ennek, hogy a nyolcvanas évek közepén megnyitott új utcákban már csak nem cigányok építenek házakat. Igaz, hogy ezekben az utcákban csak 12 nem cigány iskoláskorú gyerek él, a nem cigány gyerekek 5,9 százaléka, de közöttük egyetlen cigány sincs. Ezzel párhuzamosan a telep melletti utcában a cigány gyerekek aránya az iskoláskorúak között 73,3 százalékról 87,0 százalékra növekedett, ami jó példája annak, hogy egy cigánytelep melletti utcából előbb-utóbb nagy valószínűséggel telep lesz (4. táblázat).

5. táblázat

Az általános iskolás cigány gyerekek aránya Hűvös különböző településrészein, 1964–1988 (%)

	Telep	Régi falu	1960-as években épült utca	1970-es években épült utcák	1970-es években épült utca-a telep mellett	1980-as évek végétől épülő utca
1964/65	100	15,0	7,1	–	–	–
1978/79	100	18,3	8,3	49,2	73,3	–
1987/88	100	15,8	11,3	33,8	87,0	0

Forrás: A hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

A Temetősor CS-házass telepén és a mellette megnyitott utcában, azaz szegregált lakókörnyezetben, hárommal kevesebb iskoláskorú cigány gyerek lakik, mint tíz évvel ezelőtt, de ez az 57 gyerek a településen lakó cigány gyerekeknek már 46,4 százaléka, ami 4,2 százalékkal magasabb a tíz évvel ezelőtti átlagnál. Miközben a településen lakó cigány gyerekek száma és aránya is csökkent 1978 és 1987 között, a közülük szegregáltan lakó cigány gyerekek aránya növekedett. Eszerint a településről elsősorban a jobb helyzetű, integrált körülmények között lakó cigányok tudtak elköltözni. Erre utal az is, hogy abban a négy utcában, ahol a hetvenes években cigányok és nem cigányok egymás mellett építkeztek, 1978-hoz képest csökkent a cigányok aránya az iskoláskorú népességben belül. Míg 1978-ban a cigányok és nem cigányok aránya ezekben az utcákban azonos volt, ekkorra már az utcákban élő gyerekeknek csak harmada cigány. Míg 1978-ban a nem cigány gyerekeknek alig több mint egynegyede élt ezekben az utcákban, addig a nyolcvanas évek végén már majd kétötödük. Ez a jelentős csökkenés azt is mutatja, hogy ezekbe az utcákba továbbra is szívesen költöztek nem cigányok, függetlenül attól, hogy az utcákban cigányok is laktak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a nyolcvanas évek végén a településen belüli térbeli elhelyezkedés alapján a településen lakó cigányokat alapvetően két csoportba sorolhatjuk: egy részük szegregált körülmények között él a telepen és a telep melletti utcában, másik részük – azok, akik már a hatvanas-hetvenes években a faluba költöztek, vagy ott építkeztek – megerősítette pozícióit, és a nem cigányok között integráltan, „elvegyülve” él. A gazdasági lehetőségek szűkülésével a cigány családok térbeli elkülönülése merevebbé vált abban az értelemben, hogy azoknak, akiknek a nyolcvanas évek elejéig nem sikerült kitörniük a telepi létből, a nyolcvanas évek közepétől egyre kisebb esélyük nyílt erre.

Összefoglalva: A cigány családok településen belüli elhelyezkedéséről elmondható egyrészt az, hogy a falun belüli cigánytelep az integrációs periódus évtizedei alatt is fennmaradt, a telep házaiba mindig akadt új beköltöző. A szegregáltan lakó cigány gyerekek aránya – vagyis akik a telepen és a telep melletti szegregált utcában laktak – csak a hatvanas években csökkent erőteljesebben; a hetvenes évektől a szegregáltan élő cigány gyerekek aránya nem csökkent, csak a szegregáció formája változott meg annyiban, hogy a telep mellett megjelent a településen belüli szegregált utca mint új szegregációs minta. A hetvenes években a nem cigánytelep mellett nyitott utcákban cigányok és nem cigányok egymás mellett építkeztek, ezért ezek az utcák az integrációs periódus térbeli lenyomataként értelmezhetők. A nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági válság megjelenését jelzi, hogy ebben az időszakban az újonnan megnyitott utcákban már csak nem cigányok tudtak építkezni.

1.2.2. A „főfalu”

Zöldaranyos hat település alsófokú központja volt egészen a rendszerváltás után kialakuló önkormányzati rendszer létrejöttéig. Alsófokú központként itt működött tanács, jegyzőség, orvos, iskola, kultúrház – mindazon intézmények, amelyek valamennyire élhetővé tették a települést, csökkentették az elvándorlás mértékét. A településen jól működött a tsz, amely munkaalkalmat kínált a helyieknek. Mindezek ellenére a település csak részlegesen váltotta valóra a településszervezőknek a „főfaluval” szemben támasztott reményeit. Egyszerre volt befogadó és elbocsátó település: annak ellenére, hogy számos paraszt⁴ család költözött a jobb életkörülmények reményében a környező szerepkör nélküli falvakból a településre, a lakosság 1970 és 1980 között 130 fővel – 14,1 százalékkal – csökkent. A lakosságszám csökkenése sokkal kisebb mértékű, mint ami a szerepkör nélküli településeken ekkor tapasztalható. A lakónépesség 1980 után tovább csökkent, majd megállt.

Az iskolai naplók tanúsága szerint az 1979/80-as tanévben a felső tagozatra járó⁵ általános iskolai tanulók 19,6 százalékát tartották cigánynak: az 51 gyerek közül 10 cigány és 41 nem cigány (6. táblázat).

⁴ Ezekben a falvakban a cigányok „parasztoknak” neveznek minden nem cigány embert. Ezért a „paraszt” elnevezést a nem cigány színönimájaként használok a dolgozatban.

6. táblázat

Etnikai arányok változása a felső tagozatos gyerekek között Zöldaranyoson, 1979–1988

	Lakónépesség	Összes tanuló száma	Ebből	Cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek között %	
			nem cigány tanulók száma	cigány tanulók száma	
1979/80	791	51	41	10	19,6
1988/89	740	45	32	13	28,9

Forrás: általános iskola naplók feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

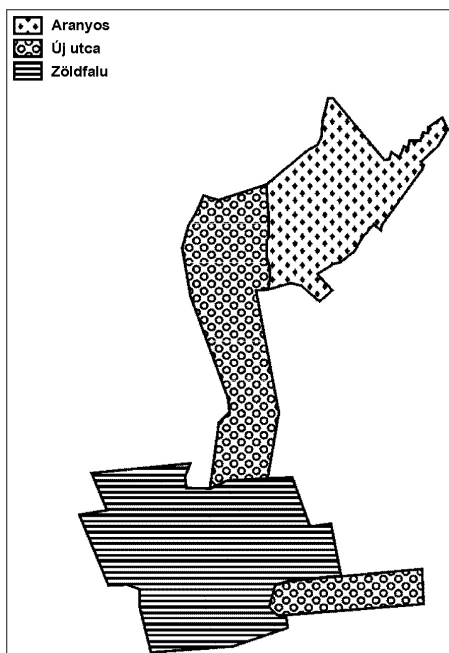
Ekkor majdnem az összes iskoláskorú cigány gyerek apja a helyi tsz-ben dolgozott, foglalkozásként az állatgondozó, pásztor, tsz-tag, valamint egy éjjeliőr van megadva. Egyetlen iskoláskorú cigány gyerek apja dolgozott segédmunkásként Budapesten. Az iskoláskorú cigány gyerekek apái nem végeztek szakmunkát vagy más, képzettséget igénylő munkát ebben az időben Zöldaranyoson. Az anyák pedig kivétel nélkül „háztartásbeliek” voltak. A cigány és nem cigány apák foglalkoztatási viszonyai jelentősen eltértek egymástól. Bár a cigányok és nem cigányok többsége egyaránt helyben dolgozott, a nem cigányok általában valamilyen szakmunkát végeztek, vagy a falu irányításában tevékenykedtek. Ezzel szemben a cigányok szinte kivétel nélkül szakképzettséget nem igénylő, kisegítő jellegű mezőgazdasági munkát végeztek. Ez megfelel azoknak a leírásoknak, amelyek „hagyományos” cigány foglalkozások között felsorolják azokat az eseteket, amikor egy falu közössége befogad néhány cigány családot a nehezebb, alantasabb mezőgazdasági munkák elvégzésére.

Ha a cigány és nem cigány családok térbeli elhelyezkedéséről akarunk valamit mondani, előbb meg kell jegyezni, hogy Zöldaranyos alapvetően két település összeolvadásából keletkezett. Az 1949-es népszámlálás még külön említi Zöldfalut és Aranyost, a két települést csak 1951-ben vonták össze. Ennek ellenére a falu szerkezetében ma is lehet látni ezt a kettősséget: Zöldfalut és Aranyos parasztházaival a mai falu két végén helyezkedik el, és ezt a két régi falut köti össze a főút vonal mentén kiépült új rész.

Az 1979/80-as tanévben cigánynak tartott gyerekek fele-fele arányban érkeztek a falu aranyosi és zöldfalui részéből. Telep – a helyiek állítása szerint – soha nem volt a faluban. A cigányok régi parasztházakban vagy pásztorházban laktak. A nem cigány gyerekek 20 százaléka lakott a falu aranyosi részén, 32 százaléka a zöldfalui részen. Így a két régi falurészben a cigány és nem cigány gyerekek aránya közel azonos volt. Az iskoláskorú nem cigány gyerekek majdnem fele a két régi településrész között kiépülő új házsorról érkezett, újonnan épített házban cigány gyerekek nem lakott (2. ábra).

⁵ A körzeti iskola alsó tagozatos osztályai különböző településeken voltak – az 1–2. osztály Zöldaranyoson, a 3. és a 4. osztály a „bekörzetesített” településeken –, így az alsó osztályokba járó gyerekeket nem lehetett teljes körűen összeírni a „bekörzetesített” településeken.

	Aranyos	Zöldfalu	Új utca	Összesen
1979/80	46,9	53,1	–	100,0
1988/89	7,7	84,6	7,7 (1)	100,0

2. ábra

Az általános iskolás cigány gyerekek megoszlása Zöldaranyos különböző településrészein, 1979–1989, %, (N)

	Aranyos	Zöldfalu	Új utca	Összesen
1979/80	46,9	53,1	–	100,0
1988/89	7,7	84,6	7,7 (1)	100,0

Forrás: Általános iskolai naplók feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

A faluban élő cigányok térbeli-társadalmi pozíciója az 1980-as évek elején hasonló volt a szegény nem cigányokéhoz: a falu legszegényebb részein, legrosszabb állapotú házaiban éltek, de nem kirekesztve, és a munkamegosztás legalján levő, képzettséget nem igénylő, legrosszabbul fizető, legnehezebb munkákat végezték. A nyolcvanas évek végére az általános iskolás korú, cigánynak tartott gyerekek száma alig növekedett, de arányuk az iskoláskorú gyerekekben belül igen. Ez azzal magyarázható, hogy a nem cigány gyerekek száma jelentősen csökkent, ami a szerepkör nélküli településekhez hasonlóan, elsősorban a szelektív elvándorlásból és ezzel összefüggésben az előregezésből következik.

A cigány gyerekek apáinak többsége továbbra is a helyi tsz-ben dolgozott, a jellemző foglalkozásként ebben az időben már inkább a segédmun-

kás volt megadva, ami a helyben dolgozók esetében nem jelent lényeges változást. Két gyerek apja már Miskolcon, egy gyereké pedig Budapesten dolgozott. Közülük az egyik szakmunkás, a másik kettő segédmunkás volt. A legnagyobb változást az jelzi, hogy ebben az időben már a cigány gyerekek felének az anyja dolgozott, mindegyikük a helyi a tsz-ben vagy a varrodában.

A cigány és nem cigány családok foglalkozási viszonyaiban különösebb átrendeződés nem történt. Változatlanul a helyben való munkavállalás volt a jellemző, továbbra is a cigányok végezték a legnehezebb fizikai munkákat, míg a nem cigány apák egyre nagyobb része végzett szakmunkát, vagy a falu irányításában vezetőként vagy értelmiségiként dolgozott. Figyelemre méltó, hogy Zöldaranyoson csak a nyolcvanas évek végén dolgozik az első cigány származású szakmunkás apa, abban az időszakban, amikor a gazdaságban, elsősorban a nehéziparban, már komoly válság jelentkezik, és a szakmunkás végzettség a munkaerőpiacon már nem lényeges előny. Ebbe a tendenciába illeszkedik be az is, hogy Zöldaranyosról az első cigány apák már csak akkor kezdtek el rendszeresen munkát vállalni a miskolci iparvidéken, amikor ott már a válság jelei mutatkoztak. Ez már nem a modernizációs folyamatokba való bekapcsolódást, felfelé irányuló foglalkozási mobilitást jelentett, hanem olyan zsákutcát, ahonnan megfelelő képzettség és gyakorlat híján lehetetlen volt továbblépni.

Ahogy a cigány és nem cigány szülők foglalkozási szerkezetében sem történtek igazi elmozdulások 1980 és 1989 között, ugyanúgy a cigányok és a nem cigányok településen belüli térbeli elhelyezkedésében is csak apró eltolódások figyelhetők meg (7. táblázat).

A cigány gyerekek többsége a régi zöldfalui részen lakott, ebben az időszakban csak egy gyerek élt a régi aranyosi részen, a cigány gyerekek továbbra is a falu régi részeinek parasztházaiban éltek. Ekkor egyetlen cigány gyerek érkezett az újonnan épült településrészeiről. Ezzel szemben a nem cigány gyerekek ekkor már 62,5 százaléka lakott az újonnan épült részen, és csak alig több mint egyharmaduk a régi részeken.

7. táblázat

Az általános iskolás cigány gyerekek aránya Zöldaranyos különböző településrészein belül, 1979–1989, %, (N)

	Aranyos	Zöldfalu	Új utca
1979/80	60,0	51,5	0
1988/89	10,0	78,6	4,8 (1)

Forrás: Általános iskolai naplók feldolgozása alapján.

Összességében elmondható, hogy a nem cigányok jóval kedvezőbb foglalkoztatottsági helyzete és az ebből származó előnyök a nyolcvanas évek végére annyira alakították át a falu térbeli-társadalmi szerkezetét, hogy a két régi

falurészből kezdtek elköltözni a nem cigány családok vagy más településre, vagy a falun belül újonnan épített házba. A nem cigányok többsége elköltözött a falu régi részeinek parasztházaiból, emiatt e részek kezdtek leromlani, és térben szegregálódni. A cigány családok azonban ebben az időben még (de továbbra is) a falu társadalmának legalsó rétegéhez tartoztak, azonban e legalsó réteg és a falu többsége közötti távolság mind a foglalkoztatottság, mind a lakóhelyi elhelyezkedés tekintetében kezdett megnövekedni és megmerevedni.

2. VÁLTOZÁSOK 1990 UTÁN

Az előző fejezetben bemutattam az egyes települések között kialakult különbségeket, amelyek abból adódtak, hogy a faluban élő cigány családok mennyiben kapcsolódtak a modernizációs folyamatokhoz. Azokon a településeken, ahol a cigány apák már a hatvanas években az iparba jártak dolgozni, és munkahelyüket hosszú távon fenn tudták tartani, településen belüli térbeli elhelyezkedésük is változott: sokan közülük a nem cigány családokkal közös utcákban építkeztek, vagy házat vásároltak. Azokon a településeken viszont, ahol a cigány családok többsége továbbra is helyben, a mezőgazdaságban dolgozott, és az ipari munkavállalás lehetősége számukra már csak akkor nyílt meg, amikor az már nem jelentett mobilitási lehetőséget, továbblépést, térbeli elhelyezkedésük sem változott az évtizedek során: legnagyobb részük nem tudott elköltözni a falvak legszegényebb részeiből vagy azokból az aprófalvakból, ahonnan már mindenki más elköltözött, így ezek a települések, településrészek a nyolcvanas évek végére gettósodtak.

Ebben a fejezetben azt szeretném bemutatni, hogy a nyolcvanas évek végétől kezdődő gazdasági-társadalmi változások hatására e településeken, amelyeket különböző időszakokban értek el a térségben zajló modernizációs folyamatok és az integrációs politika, és ahol a cigányok térbeni és társadalmi elhelyezkedése nagyon különbözött, a kilencvenes években azonos folyamatok indultak el, a települések társadalma egy irányba kezdett változni. A hatvanas évektől a nyolcvanas évek közepéig e településeken eltérő demográfiai, foglalkoztatási folyamatok játszódtak le, ezzel lényeges különbségek alakultak ki, amelyek 1990 után a hasonló irányú folyamatok hatására eltűnni látszanak; a települések nagyon hasonló utakat járnak be.

A fejezet első részében az előzőekben bemutatott településtípusok 1990 utáni változásait elemzem. A fejezet második részében a kistérség teljes körű demográfiai, etnikai és szociális, településszintű adataival szeretném bizonyítani, hogy 1990 után a térségben végbement gazdasági-társadalmi változások, átalakítva a térség társadalmát, a szegregáció egy új térbeli formáját hozták létre.

A települések közötti differenciálódás a nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági-társadalmi átalakulással lelassult. A változás az egész térséget érintette. A kilencvenes években minden településen hasonló folyamatok indultak

el: drasztikusan csökkent a foglalkoztatottak száma. A nagyobb településeken kevésbé, de csak azért, mert a közintézmények, szolgáltató egységek munkaalkalmat kínáltak. A foglalkoztatottság teljes leépülésével párhuzamosan a térség legtöbb településén lakosságcsere történt úgy, hogy miközben a térségbe reményvesztett népesség költözött, a lehetőségekkel rendelkezők továbbra is elhagyták a térséget. Mindezek következtében a térség lakónépessége évtizedek óta először elkezdett növekedni: pozitív volt mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási egyenleg.

Az összes településen – a település nagyságától, földrajzi elhelyezkedésétől, demográfiai helyzetétől és korábbi funkcióitól függetlenül – növekedett a cigány lakosok száma és aránya. A települések népességstabilitása megingott. Már nem egyedi és nemcsak az aprófalvakra jellemző jelenség, hogy egy településből etnikai gettó lesz, ahogyan ez a nyolcvanas években néhány aprófaluvál történt, hanem a nagyobb lélekszámú, körzeti feladatokat is ellátó településekre is egyre inkább jellemzővé válik. Azokon a településeken, ahol a nyolcvanas években a cigány családok között jelentős különbségek alakultak ki, amelyeknek térbeli megjelenése a nem cigányokéhoz hasonló „kockaházak” építésében nyilvánult meg, a rendszerváltás után az elszegényedés, marginalizálódás és ennek térbeli megjelenéseként a „szocpolos” házak, e házakból álló utcák megjelenése, újra a településen belüli „telepek” kialakulása figyelhető meg.

A nagyobb települések esetében, ahol a cigányok többsége a hatvanas-hetvenes években is helyben, a mezőgazdaságban dolgozott, és általában a falu végén lakott a település többi szegényével együtt, a különböző mértékű szelektív elvándorlásnak és a foglalkoztatottság teljes leépülésének köszönhetően magára maradt a településen lakó többi szegénnyel együtt. A szelektív elvándorlás mértékétől függően a cigány családok vagy a település szegregált részében laktak, vagy a település maga vált már szegregálttá. Ezzel újabb és újabb gettósodott vagy gettósodott résszel rendelkező települések alakultak ki a térségben, amely gettóiban többségében cigány, de szinte kivétel nélkül rendszeres jövedelem nélküli emberek élnek.

Az elmúlt évtized gazdasági-társadalmi változásai, a szabad iskolaválasztás átformálta az etnikailag homogenizálódó kistérség iskolaszervezetét is. A kistérségben élő, a lehetőségek szűkülése, az ingatlanok elértéktelenedése miatt jobb lehetőségekkel rendelkező településekre elköltözni nem tudó, többségében nem cigány lakosság a mobilitás egyetlen esélyét jelentő intézmény, az iskola saját érdekei szerint való átalakításával teremti meg gyerekei számára a mobilitáshoz szükségesnek vélt feltételeket, miközben az „esélytelenek” csoportját, amely többségében cigányokból áll, szegregálja. Már nem egyszerűen iskolán belüli szegregációról van szó, hanem iskolakörzeten belüli, iskolák közötti szegregációról. Ezáltal a lakóhelyi, szociális és etnikai jellegű egyenlőtlenségekből adódó hátrány az iskolarendszeren keresztül fokozódik, és ebben a felerősített formában hozza létre a hátrányok generációk közötti továbbörökítésének intézményesített mechanizmusát.

2.1. Változások az egyes településtípusokban 1990 után

2.1.1. Hűvös

A kedvező forgalmi helyzetű Hűvös lakónépessége folyamatosan növekedett, de a magas etnikai arány ellenére a nem cigány lakosok elköltözése nem volt olyan mértékű, hogy az jelentős változásokat okozott volna a település társadalmában. A nyolcvanas évek végéig, majd harminc éven keresztül kb. 200 nem cigány gyerek járt iskolába. Az 1988 és 2002 közötti időszakban azonban a nem cigány gyerekek száma a településen egyharmadával csökkent – 204-ről 136-ra –, miközben a cigány gyerekek száma kétharmadával növekedett: 123-ról 208-ra. Ezzel a cigány gyerekek aránya az iskoláskorú népességen belül az 1988-as 37,6 százalékról 60,5 százalékra emelkedett. Az etnikai arányok ilyen drasztikus mértékű változása – az, hogy tíz év alatt a cigány és nem cigány gyerekek száma és aránya megfordult az iskoláskorú népességen belül – nem magyarázható csak az eltérő termékenységgel, előregedéssel: egyértelműen erőteljes lakosságcsere utal (8. táblázat).

8. táblázat

Az etnikai arányok változása az általános iskolás gyerekek körében Hűvösön, 1988–2001

	Lakó-népesség	Összes tanuló száma	Ebből		Cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek között %
			a nem cigány tanulók száma	a cigány tanulók száma	
1987/88	2195	327	204	123	37,6
2001/02	2355	344	136	208	60,5

Forrás: A hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján.

Hűvösön ugyanaz a folyamat játszódott le 1988 és 2001 között, mint az aprófalvakban a tsz-ek szervezése után. Ahogy a mezőgazdaságban a hatvanas–hetvenes években feleslegessé vált munkaerő elvándorolt az aprófalvakból, úgy a miskolci nagyüzemek és a helyi melléküzemek felszámolása után feleslegessé vált munkaerő 1990 után elkezdett elköltözni a településről. Az elvándorlás mindkét esetben szelektív jellegű: a képzett, fiatal munkaerő a középiskola vagy egyetem elvégzése után már nem költözik vissza a szüleihez, máshol próbál boldogulni. Ezt néhány kivétellel csak a jobb helyzetben levő nem cigányok tehetik meg. Ezzel párhuzamosan Miskolcra számos nagyon szegény cigány család költözött a településre.

Hűvösön a cigány gyerekek aránya a településen belül mindig is magasabb volt a kistérségi/járási átlagnál, a helyben levő körzeti iskolának köszönhetően azonban cigány és nem cigány gyerekek ugyanabba az iskolába, ugyanazokba az osztályokba jártak. A szabad iskolaválasztás bevezetésével a nem cigány szülők többsége azonnal átiratta gyermekét a szomszédos kistérségi központ, Encs valamelyik alacsony cigány arányú, ezért „elitnek” tartott iskolájába. Ezzel a hűvösi iskolában megváltoztak az etnikai arányok. Jelenleg a településen belül 60,5 százalék, az iskolában 69,9 százalék a cigány gyerekek aránya.

A miskolci iparvidék összeomlása és a helyi melléküzemek bezárása mutatkozik meg a foglalkoztatottsági adatokban is. Míg 1990-ben az aktív korúak 68,5 százaléka dolgozott, addig 2001-ben épp ennek a fele: már csak 34,9 százalék (9. táblázat). A hűvösi aktív korú népességnek csak a harmada foglalkoztatott valahol, de ennek a harmadnak is a fele szellemi és szolgáltatási foglalkozású, amely állásokat nagy valószínűséggel a magasabban képzett nem cigányok töltik be. Ez hatalmas változást mutat a nyolcvanas évek teljes foglalkoztatottságához képest, mert míg évtizedeken keresztül egy jelentős szakmunkásréteg élt a településen – közöttük cigányok is –, 1990 után szinte csak a szolgáltatásban, a település életéhez kapcsolódó adminisztratív-ellátó intézményeknél találhattak munkát. Ezzel nem állítjuk azt, hogy Hűvösön ne dolgoznának ennél sokkal többen: számos családfő dolgozik „vállalkozóknak” különféle szakmunkákat, de ezek általában nem bejelentett és nem feltétlenül hosszú távú munkák.

A település etnikai és foglalkoztatottsági átrendeződése megjelent a cigányok és nem cigányok közötti térbeli elhelyezkedés változásában is.

9. táblázat

A foglalkoztatottság alakulása Hűvösön, 1980–2001

	Foglalkoztatottak arányának alakulása a 15–60 éves népesség körében	Szellemi és szolgáltatási foglalkozásúak arányának változása a foglalkoztatottak körében
1980	70,9	6,1 (N = 52)
1990	68,5	20,2 (N = 178)
2001	34,9	52,1 (N = 259)

Forrás: KSH Népszámlálási kötetek: 1980, 1990, 2001. Saját szerkesztés

Feltehető az a kérdés, hogy akkor, amikor az általános iskolás cigány gyerekek aránya a településen belül már 60 százalék feletti, van-e értelme még egyáltalán a településen belüli szegregációról beszélni, hiszen ilyen magas cigány arány mellett már maga a település válik szegregálttá. Azt gondolom, hogy egyrészt a cigányok közötti differenciálódás, másrészt a nem cigányok erőteljes elkülönülési törekvéseinek eredményeképpen a településen belül továbbra is vannak alacsonyabb és magasabb státusú részek, amit az etnikai arányok is megfelelően mutatnak.

Míg a hetvenes–nyolcvanas évekről azt írhattam, hogy cigányok és nem cigányok azonos utcákban építenek házakat, s ezek az utcák az integrációs periódus térbeli lenyomatai, a kilencvenes évekről viszont épp az ellenkezőjét állíthatjuk. Az 1990 után nyitott utcákban lakik a nem cigány gyerekek 8,1 százaléka, a cigány gyerekeknek pedig a 46,6 százaléka (10. táblázat). Ez nemcsak a településen belüli etnikai arányok hihetetlen mértékű változásának köszönhető, hanem annak a nyolcvanas évek közepétől megfigyelhető jelenségnek is, hogy a cigányok és nem cigányok elkezdtek külön utcákban építkezni. Volt rá eset, hogy egy újonnan parcellázott utcában, az utca elején először nem

cigányok kezdtek építkezni, majd amikor a többi telket cigányok vették meg, a nem cigány család inkább eladta félkész házát, de nem maradt a „cigány” utcában. Ennek eredményeként a kilencvenes években megnyitott új utcákban jelenleg 89,8 százalék a cigány gyerekek aránya, ahol általában csak „szocpolos” házakat építettek, többsége félig befejezett, eleve rossz állapotú.

A Temetősor cigánytelepe is átalakulóban van. Az egy vagy két helyiséges CS-házak többségét lebontották, és helyükre nagyobb, több helyiséges, de minőségében az előzőhöz hasonló házak épültek. Ezzel a cigánytelepek egy új generációja épült ki, a „szocpolos telep”, amely legalább újabb húsz évre garantálja a cigány családok számára a telepi létet. Az állam szociálpolitikai támogatásával sikerült megőrizni az előző rendszer telepfelszámolási akciója során létrejött CS-házak telepét. Ez nem egyedi jelenség, számos klasszikus „CS-házak” telep épült így át csak ebben a térségben is.

10. táblázat

Az általános iskolás cigány gyerekek megoszlása Hűvös különböző településrészei között, 1957–2002, %, (N)

	Telep	Régi falu	1960-as években épült utca	1970-es években épült utcák	1970-es években épült utca a telep mellett	1980-as évek végétől épülő utca	1990 után nyitott utcák, „szocpolos” házak	Összesen
1987/88	30,1 (37)	9,7	4,9	39,0	16,3	–	–	100,0
2001/02	20,7 (43)	6,3	6,7	15,4	4,3	–	46,6	100,0

Forrás: A hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

A Temetősor telepén 2002-ben 43 iskoláskorú cigány gyerek lakott, valamivel többen, mint 1988-ban. A Temetősor melletti utcában, amely már a hetvenes évek végén egy slumosodó, szegregált része volt Hűvösnek, a cigány gyerekek aránya enyhén csökkent, de még mindig elég magas ahhoz, hogy továbbra is szegregáltaknak tekintsük. A település többi részén is növekedett a cigány gyerekek aránya, bár nem olyan jelentősen, mint a település egészében. Mindez a nem cigányok sikeres elkülönülési törekvéseit mutatja.

Összességében megállapíthatjuk, hogy míg Hűvösön a nyolcvanas évek közepéig a településen lakó cigányok sikeresen kapcsolódtak a térségben zajló modernizációs folyamatokhoz, az integrációs politika lenyomatait megtalálhatjuk a különböző etnikai csoportok térbeli elhelyezkedésének változásában, addig a nyolcvanas évek közepétől, de 1990 után igen intenzíven a településen lakók, elsősorban a cigányok kiszorultak a munkaerőpiacról, foglalkoztatottságuk drasztikus mértékben csökkent, ennek a kirekesztettségnek a térbeli megjelenése a „szocpolos” utcák teleszerű kialakulása, a CS-házak telep „szocpolos” teleppé alakulása.

2002-ben az újonnan épült „szocpolos” utcákban, a Temetősoron és a mellette levő utcában, tehát a településen belül szegregált helyzetben él az iskoláskorú cigány gyerekek 71,6 százaléka! Ez még az 1965-ös helyzethez is lényegesen

gesen rosszabb, amikor a két telepen a cigány gyerekeknek „csak” 61,6 százaléka lakott. A település etnikailag szegregálttá vált tehát, Hűvösön ugyanis az 1990 és 2001 között lezajlott népességcsere következtében a cigány gyerekek aránya a településen belül 60,5 százalék lett, és még a településen belül is növekedett a szegregáltan élő cigány gyerekek aránya (11. táblázat). Ezzel Hűvös olyan gettósodott településsé vált, ahol az évtizedes integrációs politika eredményeit a kilencvenes évek gazdasági válsága, a régió gazdasági átrendeződése semmissé tette. A cigány családok helyzete jelenleg Hűvösön nemcsak egyszerűen rosszabb, mint volt a hatvanas évek közepén, hanem más minőségű is. Hiszen nemcsak a nagyobb részük él szegregáltan a településen belül, hanem gyerekeik is szegregált iskolában tanulnak, és szüleik többségének lehetősége sincs arra, hogy bármilyen kiszámítható, folyamatos jövedelemre tegyen szert, többségük hosszú távon kiszorult a munkaerőpiacról. Ezzel a többszörös kirekesztettséggel a szegénységnek, a kirekesztettségnek egy új formája jelent meg.

11. táblázat

A településen belüli szegregáció formái Hűvösön, 1964–2001

	Cigány gyerekek aránya az általános iskolások körében	Szegregáltan élő cigány gyerekek aránya a településen belül	Településen belüli szegregáció formái
1964/65	27,1 (N = 81)	61,6 (N = 50)	Putri-telep CS-házass telep
1978/79	40,1 (N = 147)	42,2 (N = 62)	putri-telep CS-házass telep családi házass telep
1987/88	37,6 (N = 123)	46,4 (N = 57)	CS-házass telep Családi házass telep
2001/02	60,5 (N = 208)	71,6 (N = 149)	CS-házass telep „szocipolos” házakkal családi házass telep „szocipolos” telepek

Forrás: A hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

2.1.2. Zöldaranyos

Az 1990-es évekig Zöldaranyosra a lassú, szelektív elvándorlás volt a jellemző. Alsófokú központként erőteljes intézményi koncentráció ment végbe a településen: ezen a településen volt a tanácsi központ, jegyzőség, orvos és védőnő, a körzeti iskola és óvoda, kultúrház, könyvtár – ezek az intézmények sikeresen helyben tartották a lakosság egy részét számos értelmiségivel együtt. Ennek ellenére a település lakónépessége egészen 1990-ig folyamatosan csökkent, amikor a folyamat megállt. 1990-ig az etnikai arányok változása a településen belül elsősorban a nem cigány családok elvándorlásától függött. Ezután az etnikai arányok változása, vagyis hogy az általános iskolás cigány gyerekek száma és aránya is nőtt a településen, elsősorban a cigány családok beköltözésének volt köszönhető. Az általános iskolás cigány gyerekek száma 1990 és 2002 között 13-ról 21-re, arányuk

28,9 százalékról 41,2 százalékra növekedett a településen belül, míg a nem cigány gyerekek számának csökkenése lelassult.

Zöldaranyoson szinte mindenki, cigányok és nem cigányok egyaránt, hasonlóan más belső-csereháti településekhez, ahonnan a miskolci iparvidék munkahelyei nehezen voltak megközelíthetők, helyben, a tsz-ben és az ahhoz tartozó mellékküzemekben dolgozott. A nyolcvanas évek közepétől már nehezen lehetett fenntartani a veszteséges üzemek működését, a mezőgazdaságban foglalkoztatottaknak nem mindig tudtak ténylegesen munkát adni. A tsz-ek privatizálásánál, a földek magánosításával általában mindenhol, helyzetüket, pozícióikat kihasználva a volt tsz-vezetők, agronómusok, tanácsi vezetők szereztek tulajdont. A helyi gazdasági és politikai-közigazgatási elit közösen birtokolja a településen levő összes tulajdont és helyi forrást. Ővék lett a tsz gépparkja, és azáltal, hogy a földosztás után a parasztoktól visszabérelték a földeket, a települések határaitban újabb „nagybirtokok” alakultak ki (Harcsa–Kovács–Szelényi 1994).

A régi-új gazdák és vállalkozók már nem tartották üzletileg racionálisnak, hogy folyamatosan alkalmazzanak embereket, ugyanazokat a területeket sokkal kevesebb emberrel is meg tudják műveltetni, mint a tsz-ek idején, és szükség esetén a településeken éppen elég kiszolgáltatott, volt mezőgazdasági munkás él ahhoz, hogy bármikor találhatnak maguknak megfelelő alkalmi munkaerőt. Így a képzetlen, szegény, többségében cigány emberek ugyanazokat a munkákat végzik bejelentett állás, biztosítás nélkül, alkalmi munkásként – akit a „vállalkozó” bármikor elzavarhat, vagy egyszerűen legközelebb nem hív, ha munkáját nem tartja megfelelőnek, vagy esetleg személyes konfliktus támad közöttük –, mint amilyen munkákat végeztek egy évtizeddel ezelőtt állandó munkahelyen, alacsony, de kiszámítható jövedelemmel. Ezzel a települések többségében olyan függőségi rendszer alakult ki, amelynek szereplői egyrészt a helyi elitbe tartozók, akik birtokolják az elosztható és megszerezhető javakat, másrészt a szakképzetlen, mobilitásra képtelen nincstelenek, akik mind személyükben, mind egzisztenciájukban függnek a helyi elitől.

Hasonló helyzetre utalnak Zöldaranyoson a foglalkoztatási adatok. Míg 1990-ben az aktív korú népesség 73,8 százaléka, vagyis 298 fő volt foglalkoztatott, addig 2001-ben csak 41,0 százaléka, azaz 170 fő. A szellemi és szolgáltatási foglalkozásuk aránya a foglalkoztatottakon belül, a jelentős intézményi koncentrációnak köszönhetően már 1990-ben is magas, 31,5 százalék volt, de ez az arány 2001-re 43,5 százalékra növekedett úgy, hogy közben a szellemi és szolgáltatási foglalkozásuk száma 94-ről 74-re csökkent a foglalkoztatottakon belül. A foglalkoztatottak majd háromnegyede (72,9 százalék) a szolgáltatásban dolgozik. Azaz a munkahellyel rendelkezők döntő többsége a falu életének irányítását, mindennapi életét szervezi, ők az önkormányzatnál, általános iskolában, óvodában, postán, boltban, kocsmában dolgozó emberek (12. táblázat).

12. táblázat

A foglalkoztatottság alakulása Zöldaranyoson, 1980–2001

	Foglalkoztatottak arányának alakulása a 15–60 éves népesség körében	Szellemi és szolgáltatási foglalkozásúak arányának változása a foglalkoztatottak körében
1980	70,3	13,5 (N = 44)
1990	73,8	31,5 (N = 94)
2001	41,0	43,5 (N = 74)

Forrás: Népszámlálási kötetek: 1980, 1990, 2001.

A településen lakó középréteg, a volt szakmunkások lehetőség szerint elhagyták a falut, vagy gyermekeiknek az iskoláztatáson keresztül próbálják megteremteni az elköltözés lehetőségét. A kilencvenes évek közepétől – a szabad iskolaválasztás lehetősége és az iskolai körzethez/iskolátársuláshoz tartozó gettósodott településről érkező számos hátrányos helyzetű cigány gyerek miatt – a nem cigány szülők nem kevés energiát fektetnek gyermekeik jobb iskoláztatásába, olyan iskolát keresnek számukra, ahol a cigány gyerekek aránya a települési iskoláénál alacsonyabb. Ennek érdekében a zöldaranyosi nem cigány gyerekek többsége Encs központi iskoláiban tanul. Zöldaranyoson az iskoláskorú cigány gyerekek aránya a településen belül 41,2 százaléki, de az iskolában 83,3. Mindez nemcsak a nem cigány családok elkülönülési törekvéseit mutatja, hanem azt a mobilitási szándékot is, amelyet csak a gyerekek iskoláztatásával valósíthatnak meg.

Ebben a tíz évben a település térbeli szerkezete is átalakult. Már a nyolcvanas években elkezdődött a régi parasztházak részekről a nem cigány családok elköltözése, mára a falu régi zöldfalui és aranyosi részén szinte csak idősek és cigányok élnek. Az általános iskolás cigány gyerekek 42,9 százaléka lakik a falu aranyosi, 47,6 százaléka a falu zöldfalui részén, 9,5 százaléka (2 fő) a két településrészt összekötő új részen. Az aranyosi részen a cigány gyerekek aránya 69,2 százalék, a zöldfalui részen 90,1 százalék. Ezzel a település mindkét régi része etnikailag szegregálttá vált.

Míg a hetvenes–nyolcvanas években a nem cigány családok nagy része új házat épített a falu két végét összekötő út mellett – többségüket ma is ez az ingatlan, illetve annak alacsony forgalmi értéke tartja a településen –, addig a cigány családok közül szinte senki sem tudott új házat építeni. Ezzel szemben a kilencvenes években a falu aranyosi végén kiépült-átalakult egy utcarész, ahol cigány családok építettek maguknak „szocpolos” házakat. Bár a helyiek állítása szerint Zöldaranyoson sohasem volt cigánytelep, a kilencvenes években ezzel a „szocpolos” utcával létrejött a település történetében az első cigánytelep.

A település társadalmának átalakulására, annak polarizálódására utal az is, hogy az utóbbi néhány évben számos cigány család költözött Zöldaranyosra a közeli, már a nyolcvanas években etnikai gettóvá lett aprófaluból. Régi parasztházakat vettek meg 200–250 ezer forintért, alig többért, mint amennyiért településükön eladták a házukat. A falu főutcáján, ahol eddig cigány családok

sem építkezni, sem házat vásárolni nem tudtak, betelepülő cigány család vett házat. A két falu helyzetének közeledését, pontosabban Zöldaranyos státusnak romlását jól jelzik a jelentősen csökkenő ingatlanárak. Ez a beköltözés azt mutatja, hogy a falu nyitottá vált a szegény, általában cigány beköltözők előtt, most már a falu bármelyik részén, akár a főút mellett is tudnak kisebb házat venni. Ez azonban nem csak Zöldaranyosra jellemző eset. A térség más, nagyobb, lokális funkciójú, a nyolcvanas években magasabb presztízssű településein is hasonló folyamatok játszódnak le.⁶

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy Zöldaranyoson a tulajdonosi és foglalkoztatási szerkezet átalakulásával a helyi elithez tartozók birtokolják a források és lehetőségek jelentős részét, és tőlük személyi függésben él a falu lakosságának nagy része, elsősorban azok a képzetlen, mobilitásra képtelen szegények, többségében cigányok, akiknek mindennapi megélhetése függ a település vállalkozó-közigazgatási elitjének végzett alkalmi munkáktól, az általuk megítélt segélyektől, juttatásoktól. Ugyanakkor az ingatlanárak rohamos csökkenése miatt a településen már szegény, cigány családok is tudnak vásárolni házat. A falu két régi parasztházasság részében már szinte csak öregek és cigány családok élnek, a település ezen részei szegregált lakóhelyekké váltak. A szociálpolitikai intézkedések hatására a falu legszegényebb, cigányok lakta része „szocipolos teleppé” alakult át (13. táblázat). Mindezek a változások a falu ingatlanjainak további elértéktelenedéséhez vezetnek, a volt alsó fokú központban zajló szekcessziós folyamat eredményeképpen a település előbb-utóbb szegregálttá válik.

13. táblázat

Településen belüli szegregáció formái Zöldaranyoson, 1978–2002

	Cigány gyerekek aránya az általános iskolások körében	Településen belüli szegregáció formái
1978/79	19,6 (N = 10)	A falu szegényei között laknak a két régi településrészen
1988/89	28,9 (N = 13)	Már csak ők laknak a falu legszegényebb, etnikailag szegregálódó részein
2001/02	1,2 (N = 21)	A település szegregált részeiben és az itt kiépülő „szocipolos” teletszerű utcákban élnek.

Forrás: általános iskolai naplók alapján.

⁶ Burka Viktória terepmunkája során hasonló jelenséget tapasztalt egy, a térségben elhelyezkedő hasonló helyzetű településen. Itt 1990-ig csak az a néhány cigány család élt, akik az oda bekörzetesített szerepkör nélküli településekről költöztek ide a nyolcvanas években. A rendszerváltás utáni években az ingatlanárak oly mértékben változtak a településen, hogy néhány éve 7-8 cigány költözött át a faluba egy közeli település cigánytelepéről. Ezzel megváltozott a település demográfiai, etnikai összetétele. A beköltözés következtében a település óvodájában és iskolájában nemcsak az etnikai és szociális összetétel változott meg, hanem a gyerekszám növekedése a feladat ellátását is nehezíti.

2.2. Az encsi kistérség térbeli társadalmi szerkezete, a gettósodó térség mint új szegregációs minta

Az esettanulmányokban bemutattam azt, hogy a nyolcvanas évek közepéig eltérő utat bejáró települések társadalomszerkezete az ekkor kezdődő válság hatására azonos irányba kezd változni: minden településtípusban csökkent a foglalkoztatottság, a lakónépesség növekedése nemcsak hogy megállt, de több helyen elkezdett növekedni is, az etnikai koncentráció felerősödött.

A továbbiakban az encsi kistérség teljes körű adatainak felhasználásával azt fogom bemutatni, hogy ezek a változások nemcsak egyes települések esetében, de településcsoportok, sőt egész térségek esetében is kimutathatók.

Ahhoz, hogy az 1990 után történt változásokat pontosabban le tudjam írni, a kistérség teljes körű adataira van szükség. Ezért 2002 tavaszán a kistérség településeire tartozó minden általános iskolában végeztünk – az esettanulmányokban alkalmazott módszerrel megegyező – kérdőíves adatfelvételt.

Az általános iskolákban a kutatás során minden ott tanuló gyereknek rögzítettük a lakóhelyét, iskoláját és osztályát, majd megkérdeztük az őt tanító pedagógust, hogy a gyereket cigánynak vagy nem cigánynak tartja-e. Hasonlóan az iskolai statisztikákhoz és az 1999-ben zajlott, Havas Gábor, Liskó Ilona és Kemény István vezette iskolakutatáshoz, azokat tekintettem cigánynak, akiket a külső társadalmi környezet, jelen esetben a tanárok cigánynak mondtak.⁷ Minden gyerekről megkérdeztük azt is, hogy a tanár szegínynek tartja-e, vagy sem, illetve hogy a háztartásban, ahonnan a gyerek érkezik, milyen a gondviselők foglalkoztatottsága. Ebben az esetben a kategorizációs szempont az volt, hogy egy vagy két állandó munkahelyen szerzett jövedelemből él-e a család, vagy csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkákból.

Az adatok az általános iskolákba járó gyerekekre vonatkoznak, az azonos címen élő különböző családok, háztartások, a különböző háztartásszerkezetek lehetősége miatt ez a kutatás nem alkalmas arra, hogy a teljes népességre vonatkozóan tegyek megállapításokat. De az iskolába járó gyerekekre teljes körű az adatfelvétel, és a módszer azonossága lehetővé teszi az időbeli összehasonlítást az 1992-ig vezetett iskolastatisztikákkal, illetve az esettanulmányokban közölt adatokkal. Ezek az adatok alkalmasak arra, hogy az általános iskolás korú gyerekek szociális és etnikai megoszlását az osztályok, az iskolák, az iskolakörzetek, illetve a települések és egyes településrészek viszonylatában is tudjam értelmezni és összehasonlítani.

Az egész kistérségre kiterjedő, teljes körű adatfelvétel lehetővé teszi, hogy a szociális és etnikai szegregációt ne csak egy adott településen, hanem egy na-

⁷ A külső társadalmi környezet, jelen esetben a tanárok etnikai kategorizációja az esetek nagy részében következetes volt. A más-más osztályokba járó, de azonos lakcímről érkező gyerekeket a más-más osztályfőnökök stabilan ugyanabba az etnikai kategóriába soroltak. „Tévedés”, azaz az etnikai klasszifikáció határozottságának gyengülése csak azokról a lakcímekekről érkező gyerekek esetében volt, amikor a cím egy nagyobb település többségében nem cigányok laktak, magasabb státusú részén volt.

gyobb területi egység, több település területileg összefüggő rendszerében vizsgáljam. Ezzel lehetőség nyílik a települések közötti, a településen belüli lakóhelyi szegregáció, valamint az iskolák közötti és az egyes iskolákon belüli szegregáció elemzésére, ezek egymással összefüggő rendszerének leírására.

2.2.1. Demográfiai és etnikai arányok változása a kistérségben 1990 után

A folyamatosan csökkenő lakónépességű kistérségben, ahol évtizedeken keresztül negatív volt a vándorlási egyenleg, és a szelektív elvándorlás következményeként egy idő után a természetes szaporodás is negatív lett, 1990 és 2001 között fontos demográfiai fordulat következett be. 1990 után a kistérség lakónépessége úgy növekedett, hogy mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási egyenleg pozitív lett. A vándorlási egyenleg pozitív voltát az indokolja, hogy többen költöztek be a térségbe, mint ahányan elköltöztek. Az esettanulmányok településtípusokkénti elemzéséből kiderült, hogy a települések egy részében folytatódott vagy éppen ebben az időszakban indult el a szelektív elvándorlás, és ezzel párhuzamosan megindult egy ezzel ellentétes folyamat, a beköltözés is. Ezért pontosabb, ha lakosságcsere-ről beszélünk, ahol a magasabb státusúak még mindig elköltöznek a térségből, viszont az esélytelenek, a korábban városba költözők, majd ott munkájukat elvesztett emberek visszakényszerültek korábbi lakóhelyükre: a kistelepelekre (14. táblázat).

14. táblázat

Lakónépesség változása az encsi kistérségben, 1970–2001

	Lakónépesség	Természetes fogyás, illetve szaporodás	Vándorlási különbözet
1970	41 281	–	–
1980	38 036	1900	–5145
1990	34 743	–183	–3110
2001	35 163	211	209

Forrás: Népszámlálási kötetek: 1970, 1980, 1990, 2001.

A rendszerváltás előtti évtizedekben csak a kistérségi központ és a kedvező forgalmi helyzetű települések lakónépessége növekedett, és ez a növekedés napjainkban is folytatódik. Fontos fejlemény, hogy a szerepkör nélküli települések egy része – amelyek 1960–1990 között elvesztették lakónépességük felét vagy esetenként több mint a felét – 1990 után elkezdett növekedni. Ezeken a településeken – amelyeknek a tervezők szerint rég el kellett volna néptelenedniük – 1990 után olyan folyamat indult el, amire senki sem számított: emelkedett a lakónépesség száma a születések számának növekedése következtében, de a vándorlási egyenleg is pozitív lett. Ez teljesen ellentétes az országos trenddel. A szerepkör nélküli települések egy másik részében csak azért észlelhető még a lakónépesség számszerű növekedése, mert a születések számának növekedését és a bevándorlást a településeken maradt előregedő népesség még ellensúlyozni tudja. A volt szerepkör nélküli települések egy része

továbbra is előregedik. A három településcsoport esetében regisztrálható tendencia között csak időbeli eltolódás van.

Összességében megállapítható, hogy a térségben bekövetkező demográfiai fordulat – a lakónépesség úgy kezdett el növekedni, hogy mind a születések száma növekedett, mind a vándorlási különbözet pozitív volt – teljesen ellentétes az országos trenddel. A lakónépesség növekedése már nemcsak a nagyobb településeket érinti, hanem a volt szerepkör nélküli, „elnéptelenedő” aprófalvakat is.

Az etnikai arányoknak a kistérségen belül ezalatt bekövetkezett változásáról az iskolai statisztikák nyújtanak információt. 1992-ig a hivatalos iskolai statisztikákban fel kellett tüntetni a cigány gyerekek számát. Kertesi Gábor az általános iskola statisztikai adatait a közvetlen összehasonlíthatóság kedvéért azonos területi egységekre, az 1970. évi járási/városi beosztásra vetíti. Mivel ezek az általános iskolai adatok teljes körűek, kisebb területi egységekre is viszonylag megbízható képet adnak a cigány népesség területi megoszlásáról. Az általa közölt járási adatok (Kertesi G. – Kézdi G. 1998) és az általunk 2002 tavaszán készített, kistérségre vonatkozó átfogó iskolai felmérés nem azonos területre vonatkozik. Csak azt tudjuk, hogy a járás valamivel több települést foglalt magába, mint a kistérség, de véleményem szerint – elsősorban a terület homogenitása miatt – ez számottevően nem befolyásolja az etnikai arányokat, ezért az 1992-es és a 2002-es adatok közvetlenül nem, de arányaiban összehasonlíthatók.

15. táblázat

Az iskolába járó cigány gyerekek arányának változása az enesi járásban és kistérségben

	Iskoláskorú gyerekek száma	Nem cigány iskolások száma	Cigány iskolások száma	Cigány gyerekek aránya az iskolában %
1970	8558	6611	1947	22,7
1980	7638	5959	1679	21,9
1989	6257	4717	1540	24,6
1992	5949	4291	1658	27,8
2002	(4497)	(2535)	(1962)	43,6

Forrás: Kertesi – Kézdi G. 1998, 316.

Az iskolai statisztikák szerint 1970-ben az általános iskolás korú gyerekek 22,7 százaléka volt cigány. Az 1970 és 1980 közötti évtizedben a cigány gyerekek száma 268 fővel, ezzel párhuzamosan arányuk is 0,8 százalékkal csökkent az iskolában. Ebben az időszakban a kistérségre a magas természetes szaporulat mellett a nagyarányú elvándorlás volt jellemző. Ez arra utal, hogy a cigány gyerekek családjait az elvándorlás hasonlóképpen érintette, mint a nem cigányokat.

A cigány gyerekek aránya 1989-ben a járás iskoláiban 24,6 százalék volt, ez 2,7 százalékkal magasabb az 1980-as aránynál. Miközben 1980 és 1989 között a cigány gyerekek aránya nőtt, számuk tovább csökkent, ezzel párhuzamosan a

nem cigány gyerekek aránya és száma is csökkent. Ebből arra lehet következtetni, hogy ebben az időszakban inkább már csak a nem cigány családok tudtak elköltözni a térségből, a cigány családok kevésbé. Miközben a cigány és nem cigány általános iskolás gyerekek száma folyamatosan csökkent 1989-ig, 1989 és 1992 között a cigány gyerekek aránya 3,2 százalékkal nőtt, de itt már számuk is növekedett. Ebben az időszakban kezd megfordulni a több évtizedre visszatekintő demográfiai trend, és emelkedni kezd a kistérség lakosságának száma.

A cigány gyerekek aránya az iskolában 1992 és 2001 között jelentősen, 15,8 százalékkal növekedett. Ez a hatalmas arányváltozás nem magyarázható csak az eltérő születésszámmal, valószínű, hogy a térségben rekedt cigány családok nemhogy elköltözni nem tudtak már ebben az időszakban, de a nyolcvanas évek végétől számos szegény, többségében cigány család költözött a térségbe, miközben 1990 után felgyorsult a nem cigány családok folyamatos elvándorlása a térségből.

A térségben 1992 és 2001 között nagymérvű népességcsere zajlott, ami jelentősen megváltoztatta a térségen belüli etnikai arányokat. A cigány népesség által mindig is erősen felülreprezentált területen a kilencvenes években az etnikai koncentráció felgyorsult, jelenleg majd minden második gyermeket cigánynak tartanak az iskolában.

Eközben a több évtizede tartó lakónépesség-csökkenés megállt, sőt az el-lentétébe fordult – úgy, hogy mind a születések száma elkezdett emelkedni, mind a vándorlási egyenleg pozitív lett a térségben. Ezzel igen tartós demográfiai trend változott meg.

2.2.2. Szegénység és etnicitás

Az encsi kistérség településeinek iskoláiban 2002-ben végzett teljes körű felmérésből 4497 gyerekről vannak adataink. Mivel a naplókban már nem jegyeznék fel semmi adatot az iskolás gyerekek szüleinek foglalkoztatottsági helyzetéről, ezért csak a gyerekeket tanító tanárok információira hagyatkoztunk.

A kistérség iskoláiban tanító tanárok a településeken lakó iskolások 43,6 százalékát mondták cigánynak, 38,4 százalékát szegénynek. A cigány tanulók közül 61,4 százalékot, a nem cigány tanulók közül 20,4 százalékot tartottak szegénynek, tehát a cigánynak vélt tanulóknak háromszor akkora az esélyük arra, hogy szegénynek tartsák őket, mint nem cigány társaikat (16. táblázat).

16. táblázat

A szegénynek tartott gyerekek aránya etnikai csoportonként

	Szegény gyerekek aránya %	Nem szegény gyerekek ará- nya %	Összesen (N)
Cigány	61,4	38,6	100 (1955)
Nem cigány	20,4	79,6	100 (2501)
Összesen (N)	38,4 (1709)	61,6 (2745)	100 (4456)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei.

A gyerekek 32,5 százaléka érkezik olyan családból, ahol a gondviselőknak nincs állandó jövedelme, nem aktív munkaerőpiaci szereplők, csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkából élnek. Ha etnikai csoportonként nézzük ugyanezt az adatot, elmondható, hogy a cigány gyerekek 66,2 százaléka, míg a nem cigány gyerekeknek csak a 9,2 százaléka él olyan családban, ahol nincs állandó munkából szerzett jövedelem. Két állandó jövedelemmel rendelkező családok esetében az etnikai arány fordított: cigány gyerekek közül csak 6,5 százaléka, míg a nem cigány gyerekek közül 57,9 százaléka él ilyen családban (17. táblázat). A cigány és nem cigány gyerekek gondviselőinek foglalkoztatottságbeli különbözősége, aránytalansága több mint nyilvánvaló.

17. táblázat

A gyerekek gondviselőinek foglalkoztatottsága etnikai csoportonként (%)

	Nincs állandó jövedelem	Egy állandó jövedelem van	Két állandó jövedelem van	Összesen %, db
Cigány	66,2	27,3	6,5	100 (1685)
Nem cigány	9,2	32,9	57,9	100 (2454)
Összesen, %	32,5	30,6	36,9	100 (4139)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatelevétel eredményei.

2.2.3. Települések közötti megoszlás

Az encsi kistérségben az egyetlen város Encs, az 54 faluból 36 aprófal, ezen belül 16 olyan, ahol a lakosság nem éri el a 200 főt. Ezen kívül kilenc olyan település van, ahol a lakosság lélekszáma 500 és 999 fő között van. A kistérségi központon kívül hét nagyobb, 1000 fő feletti település és két 2000 fő feletti település található a kistérségben. Ezek a nagyobb települések általában a vasú és a fő közlekedési út mellett, a kistérség mesterséges „folyóvölgyében”, a kistérségi központ közelében helyezkednek el.

Ha az általános iskolás gyerekek arányát nézzük településnagyság szerint, az látható, hogy a 200 fő alatti településeken nagyon kevés a gyerek, az általános iskolás gyerekeknek csak 3,5 százaléka él ezeken a településeken, ami arra utal, hogy ezek többsége előregedő aprófal. Abban a húsz aprófaluban, ahol a lakosság lélekszáma 200 és 500 fő közötti, az iskoláskorú gyerekek aránya 19,4 százaléka, viszont épp ezekben az aprófalvakban a legmagasabb az iskoláskorú cigány gyerekek aránya is: 59,2 százaléka. Ezekben az aprófalvakban a cigány gyerekeknek több mint egynegyede – 26,3 százaléka –, míg a nem cigány gyerekeknek csak 14,0 százaléka él itt.

Az iskoláskorú szegény gyerekek és az állandó jövedelemmel nem rendelkező családokban élő gyerekek aránya is a 200 és 500 fő közötti településeken a legmagasabb, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy ezeken a településeken minden második gyerek olyan családból érkezik, amelyet a tanár szegénynek tart, illetve minden második gyerek olyan családból érkezik, ahol a családban nincs állandó munkából szerzett jövedelem. Ez nemcsak a magas etnikai arányból, illetve szociális és etnikai arányok összekapcsolódásából ered, hanem a súlyos területi hátrányok tetőzéséből következik.

18. táblázat

Iskoláskorú gyerekek egyes csoportjainak aránya településnagyság szerint (%)

Település nagysága	Települé- sek száma	Általános iskolás gyerekek aránya a teljes népességen belül % (N)	Cigány gyerekek aránya	Szegény gyerekek aránya	Állandó jövedelem- mel nem rendelkező családban élő gyere- kek aránya
			Az összes általános iskolás gyerek között, %		
0–199	16	9,5	47,1	51,6	44,4
200–499	20	13,6	59,2	52,4	50,3
500–999	9	11,8	48,2	42,4	35,5
1000–1999	7	13,1	40,7	36,1	28,0
2000–4999	2	13,0	41,6	25,1	28,7
Encs	1	12,7	28,9	31,2	20,7
Összesen	55	12,7 (4503)	43,6 (1962)	38,4 (1709)	32,5 (1339)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei.

Minden településnagyságban igen magas a cigány gyerekek aránya, a magas etnikai arányszám ugyanis nem korlátozódik csak az aprófalvakra. Az 500 fő feletti településeken az általános iskolás gyerekek 16,8 százaléka él, a cigány gyerekeknek 18,6 százaléka, míg a nem cigány gyerekeknek 15,4 százaléka. Az általános iskolás cigány gyerekek aránya ezeken a településeken a kistérségi átlagnál magasabb: 48,2 százalék. Ezeken a településeken a szegény gyerekek és az olyan gyerekek aránya, akiknek a családjában nincs állandó jövedelem, szintén valamivel magasabb a kistérségi átlagnál. Az általános iskolás gyerekeknek 41 százaléka lakik azon a kilenc településen, ahol a lakosság lélekszáma 1000 fő feletti, a cigány gyerekeknek 38,6 százaléka, míg a nem cigány gyerekeknek 42,9 százaléka él itt. Ezeken a kistérségen belül nagyobbban számító településeken a kistérségi átlagnál valamivel alacsonyabb a cigány és szegény gyerekek aránya.

Encs, az egyedüli város és kistérségi központ kivételezett helyzetét jól tükrözik az adatok. Ebben a városban lakik az iskoláskorú gyerekek 19,3 százaléka – minden ötödik iskoláskorú gyerek. A cigány gyerekek aránya a városon belül 28,9 százalék, ami jelentősen alacsonyabb a 43,6 százalékos kistérségi átlagnál. A kistérségi központban lakik a nem cigány gyerekek közül minden ötödik, azaz a nem cigány gyerekek 24,4 százaléka, míg az általános iskolás cigány gyerekeknek csak 12,8 százaléka.

A városban az általános iskolás cigány gyerekek településen belüli térbeli elhelyezkedése nagyon hasonló ahhoz, amit Hűvösön találtunk: a 252 általános iskolás cigány gyerekből 166, a gyerekek 65,8 százaléka lakik szegregált körülmények között. A városon kívül elhelyezkedő CS-házaspár telepen 51-en laknak, amely napjainkban alakul át szocpolos teleppé; 54-en laknak Encs régi, falusias részében, ahol a cigány gyerekek aránya 72,9 százalék az iskoláskorú népességen belül. A közigazgatásilag Encshez csatolt falu telepén 46 és a mellette levő utcában lakik további 15 iskoláskorú cigány gyerek. Az iskoláskorú cigány gyerekek harmada lakik a nem cigányokkal közös utcákban. Ezek

az adatok arra utalnak, hogy a kistérségen belül alacsonynak számító cigány arány ellenére az iskoláskorú cigány gyerekek ugyanolyan szegregált körülmények között élnek a településen belül, mint egy magas cigány arányú településen.

A kistérségben lakó általános iskoláskorú gyerekek 26,3 százaléka, 1183 fő tanul a kistérségi központ, Encs iskoláiban, miközben a településen csak 871 általános iskoláskorú gyerek él. Ezekben az iskolákban – a cigányok által sűrűn lakott városrész kétszintű tagiskolájának kivételével – a cigány gyerekek aránya a kistérségi átlagnak majdnem csak fele (24,3 százalék), ami jól jellemzi mind a település, mind az iskolák kivételezett helyzetét. Az Encsen élő és az itt tanuló gyerekek létszáma közötti jelentős különbség alapvetően két forrásra vezethető vissza: az iskolatársulásból bejáró tanulókra és a szülői akaratra a városi iskolába hozott gyerekekre.

A két encsi iskola vitathatatlan szakmai presztízse mellett a cigány gyerekek iskolán belüli, a kistérség többi iskolájához képest alacsony arányával olyan központi szerepet alakítottak ki, ami a nem cigány, nem szegény szülők gyermekeit arra készíti, hogy lehetőség szerint ide írassák gyermekeiket. A kistérségben a tanulók 7 százaléka, azaz 323 fő tanul az iskolakörzeten kívül. Az iskolakörzeten kívül tanuló gyerekek 61,6 százaléka Encs két iskolájában tanul. Az egyik encsi iskolában a tanulók 21 százaléka, a másikban a tanulók 11,1 százaléka iskolakörzeten kívüli. A szülői akaratra az encsi iskolákba íratott gyerekek száma összesen 199 fő, ebből a tanárok csak öt tanulót tartottak cigánynak. Mindez jól tükrözi nemcsak Encs központi, kiemelt szerepét, hanem a térségben lakó nem cigány szülők motivációit is.

Mindent összevetve elmondható, hogy a kistérség 55 településéből a 36 aprófaluban koncentráltan jelentkezik két fontos kérdés: egyfelől az előregedő, elnéptelenedő aprófalvak, másfelől az etnikailag és szociálisan homogenizálódó, rohamosan „elcigányosodó” települések problémája. Ugyanakkor az etnikai homogenizáció már nem korlátozódik csak a kisebb településekre, az aprófalvakra. A települések közötti megoszlásból az is nyilvánvaló, hogy a kistérségi központ, Encs kivételes helyzetben van a települések között, itt a nem cigány, nem szegény gyerekek aránya a térségi átlagnál jóval magasabb, iskoláiban a nem cigány, nem szegény bejáró tanulók magas száma miatt fokozottan jelentkezik.

2.2.4. Térbeli elhelyezkedés

A községeket a cigány gyerekek aránya szerint csoportosítottam azért, hogy pontosabb képet kapjunk arról, mely településekre jellemző az etnikai koncentráció. Az encsi kistérség 15 településén egyáltalán nem vagy csak egy cigány család lakik. Ezen a 15 településen az iskolás korú népesség csak igen kis része, 6,9 százaléka lakik. Ezek a települések egy kivételével mind 500 fő alatti aprófalvak. A 14-ből 9 településen 200 fő alatti a lakosok száma, ezekben a falvakban az iskoláskorú gyerekek száma sokszor csak 2-3 fő, de a 10 főt soha nem éri el. Erről a kilenc településről elmondható, hogyha nem történik semmi változás, teljesen el fognak néptelenedni (19. táblázat).

19. táblázat

A községek csoportosítása a településen lakó általános iskoláskorú cigány gyerekek aránya szerint

Iskoláskorú cigány gyerekek aránya a településen	Iskoláskorú gyerekek aránya az adott településtípusban	Települések száma	Településekből 500 fő alatti lakosa van
Nem laknak cigányok	6,9%	14	13
„Kevés” cigány lakik (30% alatt)	24,9%	7	2
„Közepes” (30–60% között)	29,0%	16	9
„Sok” cigány lakik (60% felett)	39,2%	17	12
<i>Összesen</i>	<i>100% (N = 3632)</i>	<i>54</i>	<i>36</i>

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei.

Az a hét település, ahol a cigány gyerekek aránya 30 százalék alatti, kettő kivételével mind olyan nagyobb település, amely földrajzi elhelyezkedése miatt kivételes helyzetben van: határátkelőhely, a kistérségi központ közvetlen közelében vagy a vasúti fővonal mellett helyezkedik el. Ezeknek a településeknek a többségében a kedvező forgami helyzetnek köszönhetően az elmúlt évtizedekben sem csökkent a lakónépesség, sőt növekedett. Ezeken a településeken a különböző társadalmi csoportok, a cigányok és nem cigányok térbeli elhelyezkedése megfelel annak, ami országos szinten is tapasztalható, cigánytelepen és CS-házasság telepen élnek a legszegényebb cigány családok, a falun belül elszórtan pedig a tehetősebbek.

A falu társadalmi összetétele változóban van annak a 15 településnek a többségében, ahol az iskoláskorú cigány gyerekek aránya 30–60 százalék között mozog. Itt él az iskoláskorú gyerekek 29 százaléka. Ezen települések többsége alsófokú központ volt, a településen több, lokális funkciókat ellátó intézmény működött, ennek köszönhetően az 1990-es évek elejéig a lakónépesség valamelyest csökkent, de a falu társadalma még szabályozni és korlátozni tudta a beköltözéseket. A falvak társadalmának átalakulására utal az, hogy ezek a települések az ingatlanárak drasztikus csökkenésével „megnyíltak” a legszegényebb rétegek beköltözése előtt, akik általában a legrosszabb állapotban levő házakat tudják megvásárolni. Így megindul a falu gettósodása, ami a telekárak további eséséhez vezet. Jelenleg ezeken a településeken napjainkban hasonló folyamatok zajlanak le, mint amiről a nyolcvanas években azok a kutatók számoltak be, akik leírták az első etnikai gettók kialakulását az aprófalvakban.

A települések társadalmának változását tükrözi a szülők iskolaválasztása is. Az e településekhez tartozó iskolakörzetekből a nem cigány, nem szegény szülők elviszik gyerekeiket többnyire a kistérség központjának iskoláiba. Így a cigány gyerekek aránya az iskolában számottevően növekedik, a település iskolájából pedig „cigányiskola” lesz. Jellemző, hogy iskolakörzetek összevonásával, új iskolák alapításával teremtik meg a nem cigány gyerekek számára a megfelelően ítélt iskoláztatás lehetőségét. A megfelelően ítélt iskola nem feltétlenül

kínál jobb tárgyi és személyi feltételeket; ebben az esetben egyszerűen a cigány tanulók „elviselhetően” alacsony arányáról van szó. A kistérség települései 17 iskolakörzetbe tartoznak, amelyből az egyik Encs. Ha a 16 iskolakörzetet felosztom az ott tanuló cigány gyerekek aránya szerint, első pillantásra nyilvánvaló, hogy lényegesen polarizáltabb képet kapunk, mint a települések vizsgálatánál (20. táblázat).

Kiugróan magas – 48,1 százalék – azon gyerekek aránya, akik abban a hat iskolakörzetben tanulnak, ahol a cigány gyerekek aránya 60 százalék feletti. E hat iskolakörzethez tartozik a kistérség településeinek majdnem a fele. Ugyanakkor e 25 településből csak 15 olyan van, ahol a cigány gyerekek településen belüli aránya is 60 százalék feletti. Ha megnézzük azt a tíz települést, ahol az iskolában a cigány gyerekek aránya 60 százalék felett van, de a településen élő cigány gyerekek aránya 60 százalék alatti, alapvetően két típust különböztethetünk meg. Az egyik az a néhány aprófalú, ahol már csak 2-3 iskoláskorú gyerek él, és földrajzi helyzeténél fogva kénytelen az adott iskolakörzethez tartozni. A másik típus a fentebbi, a változóban levő települések típusa. Ezek a települések az ingatlanárak drasztikus csökkenésével egyrészt megnyíltak a legszegényebb rétegek beköltözése előtt, másrészt a településen élő mobilabb családok épp az alacsony ingatlanárak miatt nem tudnak magasabb státusú településre költözni. Ezen magasabb státusú, de a településről elköltözni nem tudó családok az iskola intézményeinek, struktúrájának átalakításával teremtik meg gyerekeiknek a megfelelő iskoláztatás feltételeit, miközben az esélytelenek csoportját szegregálják.

20. táblázat

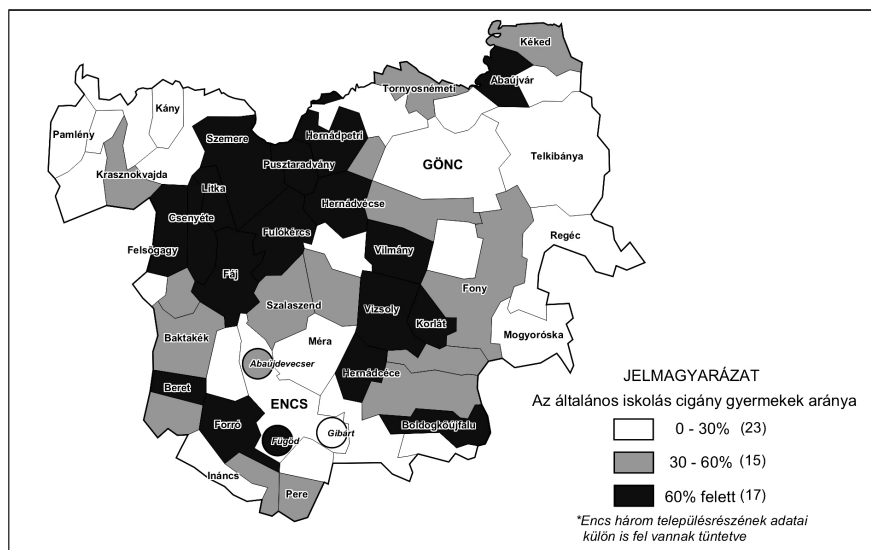
Az iskolakörzetek csoportosítása az iskolákban tanuló általános iskoláskorú cigány gyerekek aránya szerint, 2002

Iskoláskorú cigány gyerekek aránya az iskolakörzetekben	Iskoláskorú gyerekek aránya az adott településtípusban	Iskolakörzetek száma	Iskolakörzetekhez tartozó települések száma	Települések, ahol a cigány gyerekek aránya 60% felett van
Nincs cigány tanuló az iskolában	2,0% (65)	1	1	0
30% alatt	27,9% (926)	4	15	1
30–60% között	22,0 (731)	5	11	1
60% felett	48,1 (1598)	6	25	15
<i>Összesen</i>	<i>100 (3320)</i>	<i>16</i>	<i>52</i>	<i>17</i>

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei.

Összességében erről a 15 településről – ahol jelenleg az általános iskolás korú gyerekek között a cigánynak tartott gyerekek aránya 30–60 százalék közötti – elmondható, hogyha semmilyen társadalompolitikai, településpolitikai beavatkozás nem történik, visszafordíthatatlanná válik a fentebb leírt homogenizációs folyamat (3. ábra).

A negyedik csoportba azokat a településeket soroltam, ahol a cigánynak tartott általános iskolás gyerekek aránya 60 százalék feletti. Ezek azok a települések, ahol az etnikai homogenizáció annyira előrehaladott, hogy a településen belül vannak alacsonyabb és magasabb státusú részek, amelyek őrzik az egykori szegregált településrészek, a „cigánytelepek” nyomát. A cigányok településen belüli arányának növekedésével újabb szegregált részek alakultak ki, de napjainkra már gyakorlatilag az egész falu cigányteleppé vált. Ezeknek a településeknek a lakói mind térben, mind társadalmilag távol kerültek más társadalmi rétegektől, külső csoportokhoz tartozókkal való érintkezésük minimális és erősen hierarchizált, nincsenek minták, referenciaként működő csoportok.

3. ábra

A cigány gyermekek aránya az általánosiskolás-korú népességben belül (%)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei. Szerkesztette az MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

A nyolcvanas évek végén az encsi kistérségben még csak egy-két gettósodott aprófaluról lehetett beszélni, ma 17 településről, ahol a községekben élő általános iskolás korú gyerekek 39,2 százaléka a többségi társadalomtól teljesen szegregált, gettósodott körülmények között él. E gettósodó települések között nemcsak aprófalvakat találunk, hanem nagyobb, 2000 fő feletti településeket is. Nemcsak olyan településeket, ahonnan elvontak minden intézményt, hanem olyanokat is, amelyek alsófokú központként számos lokális intézményt tartottak fenn. Nemcsak zsákfalvakat, hanem a főút mentén elhelyezkedő, vasútállomással rendelkező településeket is. E jelenség mind nagyságát, mind formáját tekintve teljesen új, nem értelmezhető a korábbi falu-cigánytelep, gettósodott aprófaluk kategóriáiban.

Ha ezen az etnikailag homogénnek tekintett 17 településen – azaz ahol az általános iskolás korú cigány gyerekek aránya 60 százalék feletti – megnézzük a foglalkoztatottsági adatokat – hogy milyen arányban élnek a településen olyan gyerekek, akiknek a családjában nincs állandó jövedelem –, a kisebb településeken egészen tragikusak az arányok. Azon a 12 településen, ahol 500 fő alatti a lakosok száma, és a cigány gyerekek aránya 60 százalék feletti, a gyerekek kétharmada olyan családból érkezik, ahol nincs állandó jövedelem: csak segélyekből és alkalmi munkákból élnek. Ilyen magas aránynál feltételezhető, hogy az állandó jövedeleműek a falu működését szolgáló intézmények személyzetét jelentik: az iskolában, óvodában, önkormányzati hivatalban, postán, boltban, kocsmában dolgozókat. Gyakorlatilag ők az a személyzet, akik „üzemeltetik” az adott szociális-etnikai gettót, ők rendelkeznek minden forrás felett, jutalmazza a hűséget és megbízhatóságot, vagy büntetnek azok megvonásával. Ez a megvonás – ami többnyire a segélyekre, kölcsönökre, közhasznú munkaalkalmakra vonatkozik – az adott család teljes ellehetetlenülését jelentheti. A források feletti rendelkezés és azok elosztása rendies viszonyok közé rendeli az egének közötti kapcsolatokat.

Mindent egybevetve: az encsi kistérség 54 településének megoszlásáról elmondható: 21 településen figyelhető meg, hogy a cigányok aránya és térbeli elhelyezkedése az országos helyzethez hasonló. Ezek közül kilenc faluban, amelynek túlnyomó többségében a nem cigány népesség előregedett, rohamosan fogy a lakosság száma, és ha nem történik semmilyen változás, el fog néptelenedni. 16 településen megindultak az etnikai homogenizáció felé mutató társadalmi folyamatok, s végül 17 etnikailag szegregált település található. A szociális kirekesztettséggel társuló etnikai szegregáció, a gettósodás továbbra is az aprófalvakban koncentrálódik, ahol ezt a jelenséget a nyolcvanas évek elején-közepén először észlelték, de nagyon fontos, hogy már nem csak az aprófalvakra korlátozódik. A gettósodás, az etnikai homogenizáció a kistérség településeinek zömét érintő tendencia azért fontos, hogy azt már ne csak településszintű problémaként, hanem a nagyobb területi egység összefüggésében tudjuk értelmezni.

2.3. Kívül-belül, a gettósodó térség határai

A szegregáció területi jellegét és kiterjedtségét az encsi kistérség teljes körű adatain keresztül mutattam be. Ez a statisztikai egység egyben kisebb és nagyobb is, mint a gettósodó térség. Az encsi kistérségen belül ugyanis jól körülhatárolható egy olyan rész, amely nem tartozik a gettósodó térséghez, de az encsi kistérségen kívül is találhatók olyan területek, amelyek egyértelműen a gettósodó térséghez kapcsolódnak. A továbbiakban a Borsod-Abaúj-Zemplén megye abaúji részén levő gettósodó területet próbálom körülhatárolni. Majd bemutatom, hogy az ország hasonló jellegű területén, a baranyai sellyei kistérségben, amely az encsihez hasonlóan határ menti, aprófalvas terület, ahol a nyolcvanas évek végére az aprófalvakban megjelent a gettósodás, jelenleg milyen területi folyamatok zajlanak.

2.3.1. Kívül

Az encsi kistérség északkeleti részén található településcsoport egyértelműen eltér a térség más területeitől. Míg az északkeleti részen található 11 település Zemplénnek nevezett térséghez tartozik, addig az encsi kistérség többi települése a régi Abaúj vármegye határon inneni területére esik. A zempléni részhez sorolt 11 település egyike a 2000 fő feletti Gönc. A mellette levő település és a Zemplén völgyeiben található Telkibánya mint a Zemplén egyik erdészeti központja és kedvelt turisztikai célpontja a nagyobb, 500 és 999 fő közötti települések közé sorolható. A 11 településből 8 aprófalú, melynek lakónépessége nem éri el az 500 főt, közülük négy 200 fő alatti. Ha megnézzük Abaúj és a Zemplén településeinek adatait, a különbség szembeötlő.

A kistérség egész területén, mind a zempléni, mind az abaúji részen 1990-ig csökkent a lakónépesség (21. táblázat).

21. táblázat

Lakónépesség változása a kistérség két területe között

	Encsi kistérség összesen	Ebből		
		Encs városa	Abaúji rész	Zempléni rész
1980	100	100	100	100
1990	91,3	113,5	89,0	81,4
2001	92,4	119,3	90,7	76,8

Forrás: népszámlálási kötetek: 1980, 1990, 2001.

1990–2001 között a kistérségben szembetűnő demográfiai fordulat következett be, amelynek következtében a lakónépesség évtizedes csökkenése megállt, sőt elkezdett növekedni. Ezzel szemben a kistérségen belüli zempléni részen ez a demográfiai fordulat nem következett be: a lakónépesség továbbra is csökkent, és ez az évtizedes szelektív elvándorlásnak, a települések előregedésének köszönhető. Míg a 60 év felettiek aránya a kistérségben 20,3 százalék, addig a zempléni 11 településen jóval magasabb: 27,4 százalék. Ezeken a településeken nem tapasztalható sem jelentősebb bevándorlás, sem a születések számának növekedése.

Az encsi kistérségen belül elkülönített két területen igen eltérő a cigány és/vagy szegény gyerekek aránya az iskoláskorú népességen belül. Az abaúji falvakban az iskoláskorú cigány gyerekek aránya 51,4 százalék. Encsen, a kistérségi központban jóval alacsonyabb – 28,9 százalék, de a zempléni területen még ennél is alacsonyabb: csupán 26,6 százalék. A zempléni településeken lakik az általános iskoláskorú gyerekek 13,8 százaléka, de a cigány gyerekeknek csak 8,5 százaléka, ellenben az abaúji területeken az iskoláskorú gyerekek 66,8 százaléka, de a cigány gyerekeknek már 78,7 százaléka él. Mindez jól mutatja, hogy az etnikai koncentráció az abaúji területeken sokkal erősebb, mint a zempléni 11 településen (22. táblázat).

A szegénynek tartott gyerekek aránya is alacsonyabb a zempléni területeken, de szembetűnő, hogy az állandó jövedelemmel nem rendelkező, csupán

alkalmi munkából, segélyekből élő családokból érkező gyerekek aránya a zempléni területeken jóval alacsonyabb, 23,3 százalék, ellentétben az abaúji 38,3 százalékkal. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a jóval rosszabb gazdasági helyzetben levő abaúji falvakban a szegény gyerekek aránya és az olyan gyerekek aránya, ahol a szülőknek nincs állandó jövedelmük – csak alkalmi munkából, segélyekből élnek –, közel azonos. Ez azt jelenti, hogy a tanárok szinte csak azokat a gyerekeket tartják szegénynek, ahol az egyik szülőnek sincs állandó jövedelme. Minden településen, még a legszegényebb, teljes munkanélküliséggel küszködő településeken is volt olyan gyerek, akit a tanár nem tartott szegénynek. Ezzel szemben a jóval kedvezőbb gazdasági, foglalkoztatottsági helyzetben levő kistérségi központban, Encsen és a zempléni településeken a szegénynek tartott gyerekek aránya jóval magasabb, mint azoké, ahol a szülőknek nincsen állandó jövedelme. Ezek szerint az abaúji területeken a tanárok más szegénységgel találkoznak, mást tartanak szegénynek, mint a jóval kedvezőbb gazdasági helyzetben levő zempléni területeken vagy Encsen.

22. táblázat

Iskoláskorú gyerekek egyes csoportjainak megoszlása a térség területei és városa között

	Települések száma	Iskoláskorú gyerekek megoszlása a területek között	Iskoláskorú cigány gyerekek megoszlása a területek között	Iskoláskorú cigány gyerekek aránya a területeken	Szegény gyerekek aránya a területeken	Alkalmi munkából élők aránya területeken
Encs városa	1	19,3	12,8	28,9	31,2	20,7
Abaúji rész	43	66,8	78,7	51,4	40,6	38,3
Zempléni rész	11	13,8	8,5	26,6	37,4	23,8
<i>Encsi kistérség összesen</i>	55	100	100	43,6	38,4	32,5

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei.

A 11 zempléni település csak egyikében 60 százalék feletti a cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek körében. Négy olyan település van a zempléni részen, ahol a cigány gyerekek aránya a településen belül 30 és 60 százalék között található. Mind a négy olyan aprófal, ahol az előregedett nem cigány népesség mellett egy-két cigány család él. Ezekben az aprófalvakban 1990 után teljesen más folyamatok játszódtak le, mint az abaúji hasonló településeken. Itt szokványos, hogy a megüresedő parasztházakat városi emberek veszik meg, felújítják, és nyaralónk használják. Ez nemcsak számos embernek teremt munkalehetőséget, hanem a település új funkciót kap, új fejlődési pályára lép, amit az abaúji települések egyikéről sem mondhatunk el. A zempléni területeken tehát másféle demográfiai folyamatok játszódtak le, az etnikai koncentráció messze elmarad az abaúji falvakban tapasztaltaktól, kedvezőbbek a munkalehetőségek, mint a gettósodott térségként értelmezett abaúji területeken, ezért az encsi kistérség zempléni részét nem sorolhatjuk a gettósodó térséghez.

2.3.2. Belül

Megvizsgálva az encsi kistérséggel szomszédos kistérségek demográfiai, etnikai és foglalkoztatottsági adatait, megállapítható, hogy azok nagyon hasonlatosak az encsi kistérséghez. Az edelényi, a szikszói és az encsi kistérség tulajdonképpen az aprófalvas, városhiányos csereháti tájegységet jelenti. Földrajzi, de társadalom- földrajzi tartalmat is hordozó meghatározás szerint a Cserehát a Hernád, a Bódva és a Sajó folyók, illetve az országhatár által közrefogott terület. Ez valamivel kisebb, mint a három kistérség (Baranyi B. – G. Fekete É. – Koncz G. 2003).

Ezen a területen a megyei átlagnál mindig is jóval magasabb volt az iskoláskorú cigány gyerekek aránya. Az encsi járásban, amely magában foglalta a mai Szikszói és az encsi kistérséget, az iskoláskorú cigány gyerekek aránya hasonlóan magas, mint az Edelényi járásban, és jóval alacsonyabb, mint a megyében. Azt nem tudjuk, hogy 1992 után hogyan alakult a cigány gyerekek aránya az iskoláskorú népességen belül – teljes körű adatok csak az encsi kistérségre vonatkoznak –, de ott ez az arány drasztikusan, 15,7 százalékkal növekedett. Azonban a térségben mások által végzett terepmunkák, beszámolók alapján biztosak lehetünk abban, hogy a másik két kistérségben is az encsihez hasonló változások következtek be az iskoláskorú cigány gyerekek arányában (Durst 2002, 2004; Szuhay 2004) (23. táblázat).

Az aprófalvas jelleg, a rossz közlekedés, az industrializáció hatása hasonlóan jelentkezett mindhárom kistérségben. A demográfiai adatokból jól érzékelhető, hogy 1990-ig igen erős az elvándorlás ezekről a területekről, illetve az egész megyéből is: a lakónépesség számottevően csökkent. Váratlan változás következett be 1990 után mindhárom kistérségben – és Borsod-Abaúj-Zemplén megyének csak ebben a három kistérségében –: elkezdett növekedni a lakónépesség, és a vándorlási különbözet is pozitív lett. Mindhárom kistérségben megtört a folyamatos elvándorlások alapuló demográfiai trend, a kistérségekbe elkezdtek beköltözni, ami valószínűsíthetően együtt járt – hasonlóan az encsi kistérséghez – az etnikai arányok megváltozásával (24. táblázat).

23. táblázat

Az iskolába járó cigány gyerekek arányának változása az encsi és az edelényi járásban és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében⁸

	Encs-Szikszó ⁹	Edelény	Borsod-Abaúj-Zemplén megye
1970 ¹⁰	22,7	18,5	12,8
1980	21,9	25,9	14,6
1989	24,6	26,5	13,8
1992	27,9	27,6	15,9

Forrás: Kertesi–Kézdi G. 1998.

⁸ Kertesi–Kézdi: *A cigány népesség Magyarországon*. 316.

⁹ Kertesi–Kézdi az 1970-es járási beosztásra vetítette az iskolai adatokat. Ekkor az encsi járás majdnem egészében megegyezett a mai encsi és szikszói kistérséggel.

¹⁰ Kertesi–Kézdi, 316.

24. táblázat

Demográfiai változások a három szomszédos kistérségben és a megyében

	Lakónépesség változása 1970 = 100%				Vándorlási különbözet			
	Encs	Edelény	Szikszo	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Encs	Edelény	Szikszo	Borsod-Abaúj-Zemplén megye
1970	100	100	100	100	–	–	–	–
1980	92,1	97,2	92,9	104,2	–5145	–3782	–2862	–16 183
1990	84,1	89,3	84,3	98,1	–3110	–3984	–2051	–55 979
2001	85,2	90,9	85,4	95,8	209	359	351	–4 164

Forrás: népszámlálási kötetek: 1970, 1980, 1990, 2001.

A dezindusztrializáció, a foglalkoztatottság teljes átalakulásának következményeként a térség demográfiai trendje, a lakosság etnikai összetétele megváltozott. Az egy háztartásra jutó foglalkoztatottak száma 1990-ig majdnem azonos volt a három kistérségben és a megyében egyaránt. Bár a foglalkoztatottság visszaesése már az 1990-es népszámlálási adatokban is megmutatkozik, azonban a három kistérség adatai még valamennyire megegyeznek a megyei átlaggal. Az 1990 és 2001 közötti időszakban a három kistérség és a megye adatai kezdenek erősen eltérni egymástól, a hátrányos helyzetű Borsodban – bár nagyon alacsony, de – még így is jóval magasabb az egy háztartásra jutó foglalkoztatottak száma, mint a csereháti három kistérségben (25. táblázat).

25. táblázat

Foglalkoztatási adatok a három szomszédos kistérségben és a megyében

	100 háztartásra jutó foglalkoztatott			
	Encs	Edelény	Szikszo	Borsod-Abaúj- Zemplén megye
1970	132	139	148	139
1980	126	132	137	135
1990	110	111	119	115
2001	61	64	68	77

Forrás: népszámlálási kötetek: 1970, 1980, 1990, 2001.

A három kistérség azonos és a megyei átlagtól eltérő településszerkezeti, demográfiai és foglalkoztatottsági adatai arra utalnak, hogy a gettósodó térség határait e három kistérségen belül kell keresnünk. A gettósodó térség területileg közel azonos, a három kistérségnél területileg valamivel kisebb Cserehát-nál.

2.3.3. Másol

Az ország déli részén, az Ormánságban található sellyei kistérség – a Cserehát-hoz hasonlóan – aprófalvas része az országnak, olyan határ menti terület, ahova nem vagy csak nagyon részlegesen ért el az iparosítás, illetve bármiféle

modernizáció. A két terület, bár aprófalvas jellegében és a demográfiai viselkedést illetően hasonlatos, társadalomtörténetében több jelentős különbség fedezhető fel (Havas G. 1999).

A jelen tanulmányban csak a gettósodás szempontjából fontos tényezők összehasonlítására vállalkozom. 2002 tavaszán az encsi kistérségben végzett teljes körű adatfelvétellel párhuzamosan ugyanez az adatfelvétel megtörtént a sellyei kistérségben is. Így a két aprófalvas területről időben és módszerben két azonos, teljes körű adatfelvétel áll rendelkezésemre, ami lehetővé teszi az összehasonlítást.

A lakónépesség változása a sellyei kistérségben 1990-ig az encsi kistérséghez hasonlóan alakult. Az 1960 és 1990 közötti három évtizedben az encsi kistérségben 23,5 százalékkal, a sellyei kistérségben még ennél is nagyobb arányban, 27,8 százalékkal csökkent a lakónépesség. A lakosság elvándorlása mindkét területen az aprófalvakat érintette legnagyobb mértékben (26. táblázat).

26. táblázat

Lakónépesség változása a sellyei és az encsi kistérségben

	Sellyei kistérség	Encsi kistérség
1960	100,0 (N = 18 812)	100 (N = 45 954)
1970	91,9	89,8
1980	81,6	82,7
1990	73,1	75,6
2001	72,2	76,5

Forrás: népszámlálási kötetek: 1960, 1970, 1980, 1990, 2001.

A sellyei kistérségben 1990 és 2001 között a lakónépesség csökkenésének mértéke jelentősen lelassult, de nem kezdett el növekedni. Ebben a térségben nem történt meg az a Cserehátra jellemző demográfiai trendváltás, amikor a lakónépesség úgy növekszik, hogy mind a vándorlási különbözet pozitív lesz, mind a születések száma növekedni kezd.

A sellyei kistérségben az egyetlen város Sellye, a harminc településből 26 ötszáz fő alatti, a 26-ból kilenc falu lakónépessége a 200 főt sem éri el. Ha az általános iskolás gyerekek arányát nézzük településnagyság szerint, az látható, hogy a 200 fő alatti településeken kevesebb a gyerek. Ezek többsége előregedő aprófalva – hasonlóan az encsi kistérség 200 fő alatti településeihez. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a sellyei kistérségben az 1000 fő feletti településeken is ugyanilyen alacsony a gyerekszám, ellentétben az encsi kistérség nagyobb településeivel. 2002 tavaszán a sellyei kistérséghez tartozó településeken élő általános iskolás gyerekek 36,5 százalékát mondták a tanárok cigánynak, ez az érték 7,1 százalékkal alacsonyabb az encsi kistérségben tapasztalt aránynál, de az országosan tapasztaltakhoz képest

a cigány gyerekek még így is sokszorosán felülreprezentáltak a kistérség iskoláiban.¹¹

A cigány gyerekek aránya az 500 fő alatti településeken a legmagasabb. Az encsi és a sellyei kistérségben a cigány gyerekek aránya az 500 fő alatti településeken közel azonos (a 0–199 fő közötti településeken 47,1 százalék, illetve 48,7 százalék, a 200–499 fő közötti településeken 59,2 százalék, illetve 54,4 százalék). De a nagyobb települések esetében nagyobb eltéréseket találunk az iskolába járó cigány gyerekek arányaiban. Míg az encsi kistérségben az etnikai koncentráció nemcsak az aprófalvakra, hanem más volt szerepkörrel rendelkező, nagyobb településekre is jellemző, addig a sellyei kistérségben az etnikai koncentráció a nagyobb településekre nem, csak az aprófalvakra vonatkozik. Kilenc településen a cigány gyerekek aránya az általános iskolás korú népességben belül 60 százalék feletti, és e kilenc település mindegyike 500 fő alatti aprófalv. E kilenc településen él a gyerekek negyede (24,9 százalék). Azok a települések, ahol a cigány gyerekek aránya 60 százalék felett van, a sellyei kistérségben belül is két részen koncentrálódnak, nem alkotnak összefüggő térséget (27. táblázat és 4. ábra).

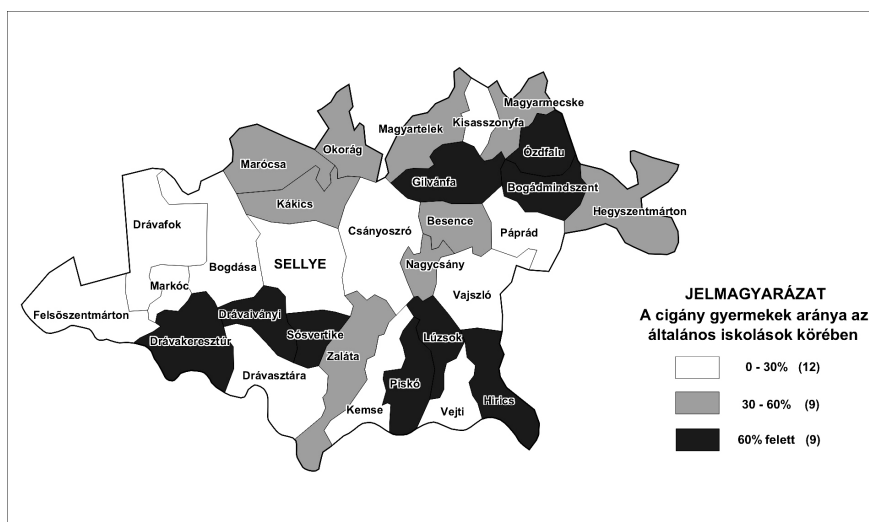
27. táblázat

Az iskoláskorú gyerekek egyes csoportjainak aránya településnagyság szerint

Település nagysága	Települések száma	Ált. isk. gyerekek aránya a teljes népességben belül %, (N)	Cigány gyerekek aránya	Szegény gyerekek aránya	Állandó jövedelemmel nem rendelkező családban élő gyerekek aránya
			az összes általános iskolás gyerek között (%)		
0–199	9	9,6	48,7	50,4	39,1
200–499	17	12,1	54,4	49,2	38,1
500–999	1	10,7	28,6	22,1	18,2
1000–1999	2	9,4	19,0	16,1	9,8
2000–4999 (Sellye)	1	9,5	11,9	8,5	2,0
Összesen	30	10,6 (1413)	36,6 (517)	32,7 (462)	23,9 (337)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei.

¹¹ Kertesi és Kézdi a volt siklósi és szigetvári járás településeire vonatkozóan közli a cigány gyerekek iskolai arányát 1970 és 1992 között (Kertesi–Kézdi 1988, 315). A sellyei kistérséghez tartozó települések a két volt – mind etnikailag, mind gazdaságilag rendkívül heterogén – járás településeinek csak egy kisebb részét alkotják. Ezért ezeket az adatokat erre a területre vonatkozóan még arányaiban sem tartom összehasonlíthatónak.

4. ábra

A cigány gyermekek aránya az általános iskoláskorú népességben belül (%)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei. Szerkesztette az MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

Összefoglalva elmondható, hogy a baranyai sellyei kistérségben hasonló folyamatok játszódnak le, mint az encsi kistérségben, csak ott az etnikai koncentráció erősebb, a gettósodás folyamata előrehaladottabb, és már nagyobb településeket is magában foglaló összefüggő területet alkot. Ezzel szemben a sellyei kistérségben a gettósodás egyelőre még csak az aprófalvakra jellemző, de féltő, hogyha nem történik komolyabb társadalompolitikai beavatkozás, a Csereháthoz hasonló gettósodó térség jöhet létre a sellyei kistérséget magában foglaló Ormánságban is.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ebben a dolgozatban az encsi kistérségben élő általános iskolás gyerekek etnikai és szociális összetételének teljes körű adatain és az ezzel megegyező módszerrel készült, ezért összehasonlításra alkalmas történeti elemzések segítségével bemutattam azt, hogy a hatvanas évektől a kistérségben elhelyezkedő különböző településtípusokban hogyan változott a cigány családok településeken belüli térbeli elhelyezkedése.

A nyolcvanas évek közepéig a történetileg vizsgált két település eltérő módon alakult attól függően, hogy a településen lakók többsége az iparban tudott munkát vállalni, vagy helyben, a mezőgazdaságban dolgozott. Azokon a településeken, ahol a cigány apák már a hatvanas években az iparba jártak dolgozni, és munkahelyüket hosszú távon fenn tudták tartani, településen belüli térbeli elhelyezkedésük is változott: sokan közülük a nem cigány családokkal

közös utcákban építkeztek, vagy vásároltak házat. Azokon a településeken, ahol a cigány családok többsége továbbra is helyben, a mezőgazdaságban volt foglalkoztatva, és az ipari munkavállalás lehetősége számukra már csak akkor nyílt meg, amikor az már nem jelentett mobilitási lehetőséget, továbblépést, térbeli elhelyezkedésük sem változott az évtizedek során. Nem tudtak elköltözni a falvak legszegényebb részeiből, vagy azokból az aprófalvakból, ahonnan már mindenki más elköltözött, így ezek a települések, településrészek a nyolcvanas évek végére gettósodtak.

Ezek a települések a nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági válsággal, a borsodi iparvidék teljes összeomlásával, a tsz-ek privatizálásával egy irányba kezdtek változni. A kilencvenes évek elejétől minden településen ugyanazok a folyamatok játszódtak le: drasztikus mértékben csökkent a foglalkoztatottság, a szelektív elvándorlás megindulásával vagy folytatódásával párhuzamosan a térségbe szegény, kvalifikálatlan, többségében cigány népesség költözött. A minimális foglalkoztatottság és a népességcserén alapuló demográfiai változások eredményeképpen nemcsak újabb és újabb gettósodott települések alakultak ki a térségben, hanem a helyi társadalmak szerkezete is megváltozott. Minden településen a népesség kisebb vagy nagyobb része, vagy szinte teljes egésze a társadalmon kívül, azaz a munkaerőpiacról, a mobilitás lehetőségét nyújtó iskoláztatásból kirekesztve él. Ezzel a szociális, etnikai és térbeli hátrányoknak egy olyan erős kombinációja jött létre, amely lehetetlenné tesz mindenfajta kitörést. A térbeli hátrányok különösen súlyos változata van kialakulófélben, amely nemcsak a gettósodó aprófalvakat, hanem a közelben levő nagyobb településeket is hátrányosan érinti. A teljes körű adatfelvétel alapján bemutattam azt, hogy ez nemcsak a térség aprófalvaira, hanem a nagyobb lélekszámú, kedvezőbb forgalmi helyzetű településekre és a volt alsó fokú központokra is jellemző tendencia. A térségben található települések többsége egyre inkább összefüggő területet alkot. Így a vizsgált térségben lakók nem egyszerűen a lakóhelyükön belül élnek szegregált körülmények között, hanem az egész település, sőt a gettósodó települések által dominált egész mikrorégió van elszigetelve a többségi társadalomtól. Ezzel a területi szegregációnak Magyarország eddigi történetében teljesen új formája jelent meg: a gettósodó térség.

E gettósodó térség nemcsak az encsi kistérségre, hanem nagyobb területre, a Cserehátként ismert földrajzi egységre is jellemző. Ugyanakkor a hasonlóan határ menti és aprófalvas területen, a baranyai sellyei kistérségben, ahol – hasonlóan az encsi kistérséghez – a cigány gyerekek erősen felülreprezentáltak az általános iskolás népességen belül, bár a gettósodás továbbra is csak az aprófalvakra jellemző, de ezen aprófalvak már összefüggő területeket kezdenek alkotni a térségen belül.

Összefoglalva elmondható, hogy az ország hátrányos helyzetű, aprófalvas területei között már van olyan, ahol az etnikai homogenizáció már nem értelmezhető a településen belüli szegregáció kategóriáival, a gettósodott települések összefüggő területet, gettósodott térséget alkotnak.

- Andor Mihály 1989. *Néma népszavazás*. Budapest, Vita Kiadó, 106.
- Baranyi Béla – G. Fekete Éva – Koncz Gábor 2003. A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei–siklósi kistérségekben. *Kisebbségkutatás*, 2003/2, 344–362.
- Barta Györgyi 1993. A nagyvállalati szervezet átalakulásának hatása az ország ipari térszerkezetére. In Enyedi György (szerk.): *Társadalmi területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Barta Györgyi – Beluszky Pál – Berényi István 1975. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő*, 1975/3, 299–390.
- Beluszky Pál 1975. Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondoljai a Csereháton. *Földrajzi Értesítő*, 1977/3–4, 349–386.
- Beluszky Pál 2002. Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek). In *Végkiarúsítás, II.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 71–159.
- Berey Katalin 1990. A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey Katalin – Horváth Ágota (szerk.): *Esély nélkül*. Budapest, Vita Kiadó, 5–72.
- Csalog Zsolt 1979. Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika*, 10, 13–16.
- Csalog Zsolt 1973. Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság*, 1. Kilenc cigány. Budapest, Kosmosz Kiadó.
- Demszky Gábor 1980. „CS” *Kritika*, 1980/10.
- Dezséry László: A felvásárolt falu. *Valóság*, 1975/6.
- Durst Judit 2002. „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kislelűs cigány közösségben. *Esély*, 4.
- Durst Judit 2004. „Az biztos, hogy ebben a faluban senki nem lesz hajléktalan” – A lakáshelyzet változásai a láposi cigányoknál. *Beszélő*, 11.
- Erdei Ferenc 1974. *Magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 246.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1998. Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1998/1, 67–92.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1999. *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 110. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek, 52.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 1999. Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. *Regio*, 1999/1, 64–83.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 2000. Élet a Bodza utcában. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 80–140.
- G. Fekete Éva 1994. Cigányok a Csereháton. In *Észak- és kelet-magyarországi Földrajzi Évkönyv*. Miskolc, 139–154.
- Győri Péter 1980. Szegregáció egy budapesti telepen. *Kultúra és Közösség*, 1980/1.
- Havas Gábor 1974. Faluba faluvá növekedés – egy kivételről. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Havas Gábor 1980. Ibafa. *Kultúra és Közösség*, 1980/1.
- Havas Gábor 1999. A kisteleplülések és a romák. In *A cigányok Magyarországon*. Budapest, MTA.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Kiadó, 226.
- Juhász Pál 1986. Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 1986/4, 1987/1.

- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, Socio-Typo, 467.
- Kemény István – Havas Gábor 1996. Cigánynak lenni. In Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest, Századvég–Tárki, 489.
- Kemény István – Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. In *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*. Kutatási gyorsjelentések. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet, 7–26.
- Kemény István 1972. A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1972/1.
- Kemény István 1974. A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1, 63–72.
- Kemény István 1976. A magyarországi cigányok helyzete. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ladányi János 1989. A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének alakulása Budapesten. *Valóság*, 1989/6.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1997. Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*, 1997/7, 4–12.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004. *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág Kiadó, 189.
- Mózes Lajos 1980. *Gilvánfa*. Kézirat.
- Szalai Júlia 2000. A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002/4, 34–51.
- Szelényi Iván 1992. *A harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Pál – Vitéz Gábor – Herpai Attila 1993. *Elszegényednek-e legszegényebbek? A falusi cigány családok jövedelmeinek alakulása 1991 és 1992 között*. Kutatási beszámoló. Miskolc.
- Vági Gábor 1991. „A reformideológia szelleme” és az aprófalvak. In *Magunk, uraim. Válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Budapest, Gondolat Kiadó, 63–203.
- Virág Tünde 2002. Kirekesztve. *Kritika*, 2003/4, 10–13.
- Virág Tünde 2003. Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer. *Kisebbségkutatás*, 2003/2, 363–373.